

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

GÖKTÜRKLERDE EKONOMİK HAYAT

Yüksek Lisans Tezi

MERVE DAL

Tez Danışmanı

DR. ÖĞR. ÜYESİ HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ

Çanakkale-2020

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GÖKTÜRKLERDE EKONOMİK HAYAT

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
MERVE DAL

Tez Danışmanı
DR. ÖĞR. ÜYESİ
HAYRETTİN İHSAN
ERKOÇ

ÇANAKKALE-2020

TEŞEKKÜR

Tezimizde, kaynak bulmada, Çin kaynaklarının kullanımında, baştan sona her şeyinde bize yardımlarını esirgemeyen, üzerimde emeği azımsanmayacak kadar büyük olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan Erkoç'a ve güler yüzlü eşi değerli Arş. Gör. Dr. Gülçin Oktay Erkoç'a, her koşulda yanımda olan aileme ve tez savunmamda asil jüri ve yedek jüri olmayı kabul edip bizi kırmayan değerli hocalarım Prof. Dr. Eyüp Sarıtaş'a, Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kayhan'a, Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan'a ve Dr. Öğr. Üyesi Aytun Yazgı'ya teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

GÖKTÜRKLERDE EKONOMİK HAYAT

Göktürklerde Ekonomik Hayat adlı tezimizde Göktürk Kağanlığı'nın ekonomisiyle ilgili bütün konular ele alınmıştır. Bu çalışmamızda, konumuzla alakalı Çin kaynaklarının çevirileri esas alınarak, Göktürk Yazıtları'ndan ve Bizans kaynaklarının çevirilerden, ayrıca araştırma eserlerden bilgiler alınmıştır. Konularımız gündelik ekonomik faaliyetler, devlet eliyle yapılan ekonomik faaliyetler ve diplomatik faaliyetlerde ekonomik etmenler olarak üç ana başlıkla incelenmiştir.

Göktürkler; Birinci Göktürk Kağanlığı, Doğu Göktürk Kağanlığı, Batı Göktürk Kağanlığı ve İkinci Göktürk Kağanlığı olarak Türk tarihinde yer almıştır. Bu kağanlıkların ekonomilerinin temelinde hayvancılık bulunmaktadır. Hayvancılık ise bozkır iklim şartlarının bir sonucu olarak doğmuştur. Ayrıca göçebe yaşam tarzını benimseyen Göktürklerin, hayatlarının her alanında hayvancılık etkili bir biçimde yer almıştır. Verdikleri vergilerde, ticarette kullandıkları mallarda, yolladıkları hediyelerde ve haraçlarda hayvancılığın etkileri gözle görülür bir şekilde belirgindir. Ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmanın kağanlığı derinden etkileyecek sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Yaşanan doğal afetler ve vergilerin çoğaltılması gibi nedenler kağanlığa büyük darbeler vurmuştur. Hayvancılık dışında başka bir ekonomik faaliyet yoktur demek ise kesinlikle doğru değildir. Madenciliğin, az da olsa tarımın, ticaretin, yağma ve talanlardan gelen ganimetlerin, haraçların, hatta gelen hediyelerin bile ekonomik bir değeri vardır, fakat kağanlıkta hayvancılığın önemi ve etkileri çok nettir.

Anahtar Kelimeler: Göktürkler, Göktürk Kağanlığı, Ekonomi, Ekonomik Faaliyetler, Hayvancılık, Türk Kağanlığı

ABSTRACT

ECONOMIC LIFE OF GÖKTÜRKS

In our thesis titled *Economic Life of Göktürks*, all the issues related to the economy of the Göktürk Khaganate are discussed. In this study, based mainly on translations of Chinese sources, information was obtained from Göktürk inscriptions and translations of Byzantine sources as well as research works. Our subjects are examined under three main topics: daily economic activities, state-run economic activities and economic factors in diplomatic activities.

Göktürks have taken their place in Turkic history as the First Göktürk Khaganate, the Eastern Göktürk Khaganate, the Western Göktürk Khaganate and the Second Göktürk Khaganate. The economy of these khaganates is based on animal husbandry. Animal husbandry was born as a result of the steppe climate conditions. In addition, animal husbandry has effectively taken part in all aspects of the Göktürks who adopted a nomadic lifestyle. The effects of animal husbandry are visibly evident in the taxes they pay, the goods they trade, the gifts they send and their tributes. Fluctuations in economic activities had consequences that deeply affected the khaganate. Natural disasters and reasons such as the duplication of taxes struck a major blow to the khaganate. On the other hand, it is certainly not true to say that there were no other economic activities other than animal husbandry. Mining, a little bit of agriculture, trade, booties from looting, tributes, even the gifts that came have an economic value, but the importance and effects of animal husbandry in the khaganate are very clear.

Key words: Göktürks, Göktürk Khaganate, Economy, Economic Activities, Animal Husbandry, Turkic Khaganate

ÖNSÖZ

Tarihte tüm Türk devletleri önemli olduğu gibi Göktürkler, bilindiği üzere günümüzde milletimizin adı olan "Türk" ismini ilk defa kullanması bakımından bizim açımızdan ayrıca bir öneme sahiptir. Tarihte sahne aldığı yıllar boyunca Orta Asya bozkır sahasında adından bahsedilmemesi mümkün olmayan, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın deyişiyle Türk tarihi açısından model teşkil eden Göktürklerin ekonomileri hakkında birçok araştırma eserde bölümler bulunsa da konuyla ilgili müstakil bir eser bulunmamaktadır. Bu denli önemli olan kağanlığın bu yönünü Çin ana kaynaklarının çevirilerini kullanarak, yazıtları birçok araştırmacının çalışmalarından karşılaştırma yaparak ve araştırma eserler ile de destelemeye çalışarak bu tezimizi ortaya çıkardık. Çince adların Latin harfleriyle yazımında, Türkiye'de hâlâ kullanılmaya devam eden Wade-Giles sisteminin yerine bugün artık dünya çapında daha yaygın olarak tercih edilen Pinyin sistemini kullandık.

Daha çok Çin kaynakları ve Göktürk yazıtları ağırlıklı olan çalışmamızın ilk bölümünde günlük hayattaki ekonomik faaliyetlere dair bilgilere yer vermeye çalıştık. Fakat tezimizde de bahsedeceğimiz üzere Göktürklerin günlük yaşantılarıyla ilgili Çin kaynaklarındaki bilgiler kısıtlıdır. İkinci bölümümüzde, devlet eliyle yapılan vergi alma ve kağanların halkına karşı ekonomik görevleri gibi konulara yer verdik. Son kısımda ise Çin kaynaklarında diğer konulara göre daha fazla bilgi bulunan haraçlar ve hediyeleşmeler gibi diplomatik ilişkilere dayalı konulara değindik.

Çalışmamızda gözden kaçan eksik yönlerimiz elbette olmuştur fakat bunun olmaması için büyük bir çaba sarf ettik. Çin kaynaklarında geçen bilgilerin çözümlenmesi özellikle bazı konular incelenirken oldukça önemli bir konudur. Bunu elimizden geldiğince titizlikle yapmaya çalıştık. Göktürklerin ekonomisiyle ilgili her bir ayrıntı, ana kaynaklar esas alınarak ve araştırma eserlerden desteklenmeye çalışılarak ortaya konulmuştur.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR …….. **i**
ÖZET ……... **ii**
ABSTRACT …….. **iii**
ÖNSÖZ …….. **iv**
İÇİNDEKİLER ……. **v**
KISALTMALAR …….. **vii**
GİRİŞ ……. **1**
1. Genel Hatlarıyla Bozkır Ekonomisi ……... **1**
2. Türk Adı, Göktürklerin Kökenleri ve Göktürklerin Kısa Siyasî Tarihi …… **4**
3. Kaynaklar ……..... **15**
3.1. Çin Kaynakları ……... **16**
3.2. Yazıtlar ……... **19**
3.3. Diğer Kaynaklar …… **21**

BİRİNCİ BÖLÜM
GÜNDELİK EKONOMİK FAALİYETLER

1.1. Hayvancılık ve Avcılık ……. **22**
1.1.1. Avcılık …… **28**
1.2. Madencilik ....…… **30**
1.3. Tarım ....…… **34**
1.4. Ticaret ....……... **35**
1.5. Cezaların Ekonomik Değeri ....……. **38**

İKİNCİ BÖLÜM
DEVLET ELİYLE YAPILAN EKONOMİK FAALİYETLER

2.1. Kağanların Halkına Karşı Görevleri ....……..... **39**
2.2. Vergi ....……. **43**
2.3. Savaş Ganimetleri ….…… **47**
2.3.1. Göktürklerin Yağma Gelirleri …… **47**
2.3.2. Çin'in Göktürklerden Ele Geçirdiği Ganimetler …… **54**
2.4. Kölelik …….. **55**
2.5. Sikkeler ve Para Ekonomisi …….. **64**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİPLOMATİK FAALİYETLERDE EKONOMİK ETKENLER

3.1. Haraç ...……..……... **82**

3.2. Hediyeleşmeler ...……..... **85**

3.2.1. Göktürk Kağanlığı'na Gelen Hediyeler …….. **85**

3.2.2. Göktürk Kağanlığı'ndan Giden Hediyeler ……. **99**

SONUÇ …….... 109

KAYNAKÇA ...…… 113

EKLER ……..……..... 117

ÖZGEÇMİŞ …….. 120

KISALTMALAR

BGTG	**:**	Batı Göktürk Bölümü
Biyo.	**:**	Biyografisi
Bkz.	**:**	Bakınız
BQS	**:**	Bei Qishu
CFYG	**:**	Cefu Yuangui
Fr.	**:**	Fragman
GTB	**:**	Göktürk Bölümü
İmp. Yıl.	**:**	İmparator Yıllıkları
JTS	**:**	Jiu Tangshu
JWDS	**:**	Jiu Wudaishih
SS	**:**	Suishu
TD	**:**	Tong Dian
TPGJ	**:**	Taiping Guangji
WXTK	**:**	Wenxian Tongkao
XTS	**:**	Xin Tangshu
XWDS	**:**	Xin Wudaishi
YYZZ	**:**	Youyang Zazu
ZS	**:**	Zhoushu
ZZTJ	**:**	Zizhi Tongjian

GİRİŞ

1. Genel Hatlarıyla Bozkır Ekonomisi

Bozkır ekonomisinin temel faaliyeti coğrafî koşullar nedeniyle hayvancılıktır.[1] Bozkırda yaşayan halklar, geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlardır. Hayvancılık ile uğraşmanın bir sonucu olarak da göçebe yaşam sürdürmüşlerdir. Bu göçebelik bölgeden bölgeye değişmektedir. Orta Asya bozkırlarında söz konusu göçebelik mevsimsel olarak yapılmıştır. Bu göçebeler, yazları daha serin yerlere göç ederken kışları da daha ılıman yerlere göç etmişlerdir. Fakat bu göçler başıboş dolaşma şeklinde değildir. Genellikle göçülen yerler belirli bölgelerdir. Ancak bu bölgeler su kaynağı ve otlak durumuna göre değişebilmektedir. Burada temel faktör, hayvanların su ve yiyecek ihtiyacı olmuştur. Yazın en etkili unsur su iken diğer mevsimlerde ise besin maddeleridir. Göç zamanları da otlakların durumuna göre, bitkilerin en besleyici oldukları zamanlara göre belirlenmiştir.[2] Göçebelerin yaz aylarını geçirdikleri yerlere *Yaylak* veya *Yayla*, kış aylarını geçirdikleri yerlere ise *Kışlak* denilmektedir.[3]

Orta Asya göçebelerinin sürülerinde en önemli iki hayvan at ve koyundur.[4] Bu iki hayvan tarih boyunca sürülerin en önemli hayvanları olmuştur. Hunlar ve Göktürkler gibi tarihte önemli yere sahip olan Türk devletlerinde de at ve koyun en çok bulunan ve en çok öneme sahip olan iki hayvan türüdür. At, Orta Asya göçebeliğinde başlı başına fazlasıyla öneme sahiptir. Ehlileştirilmelerinden sonra tarih boyunca atlardan, yük taşımak için ve binek olarak yararlanıldığı gibi savaşlarda da etkili bir biçimde kullanılmıştır. Bu göçebe bozkır halkları aynı zamanda atın etinden ve sütünden yararlanmışlardır. Attan sonra en önemli hayvan ise koyundur. Çünkü koyun, besin maddesi olarak etinden ve sütünden yararlandıkları en önemli hayvan olmuştur. Aynı zamanda koyunlar, çok çeşitli bitkileri tüketebildikleri ve kar altında bulunan bitkileri bulup otlayabildikleri için de önemlidir.[5]

---

[1] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s.304; Murat Öztürk, "Sosyal ve İktisadi Hayat", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, (Ed. Muhammed Bilal Çelik), Nobel Yayıncılık, Ankara 2018, s.172, 180-181.

[2] Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s.138-139; Öztürk, *a.g.e.*, s.172-174; İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.81-83; Yaşar Bedirhan, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Yayınevi, Konya 2017, s.179, 182.

[3] Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*, (Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.6, 103, 203, 344, 368, 385, 462, 716, 962.

[4] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.304; Durmuş, *a.g.e.*, s.263; Bedirhan, *a.g.e.*, s.178.

[5] Khazanov, *a.g.e.*, s.134; Öztürk, *a.g.e.*, s.182-183; Durmuş, *a.g.e.*, s.263-266; Bedirhan, *a.g.e.*, s.178, 181.

Orta Asya bozkırlarındaki göçebelikte beslenme ise et ve süte dayanmaktadır.[6] Bunun temel sebebi de hayvancılıktır. Tarımın sınırlı şekilde yapılmasından dolayı, yetiştirilen hayvanın eti ve sütü yaşamlarını devam ettirmede en önemli besin kaynağı olmuştur. Anatoly M. Khazanov, eserinde bu göçebelerin İslam diniyle buluşmalarına kadar kanı besin maddesi olarak tükettiklerinden fakat önemli bir yer tutmadığından söz etmiştir.[7]

Orta Asya bozkırlarında tarım ise sınırlı da olsa görülmektedir. Bozkırın ağaçlıklı yerleri ve nehir kenarları gibi yerlerinde tarım yapılmıştır.[8] Nicola Di Cosmo'nun belirttiğine göre otlaklar bereketli yerlerdir, fakat burada tarıma imkân vermeyen şey nemin yetersiz olması ve kısa mevsimsel döngülerdir.[9] Fakat uygun olan alanlarda yapılan tarım da küçük ölçeklidir ve ekonomik faaliyet olarak çok önemli bir yer tutmamaktadır. Tarım, Orta Asya bozkırlarında çok eski çağlardan beri bulunmaktadır. Örneğin Di Cosmo, Heilongjiang'da yapılan kazı çalışmalarında M.Ö. 2000'de çapa ile toprak işlendiğinin kanıtları olduğu bilgisini aktarmaktadır. Aynı makalesinde İç Moğolistan'ın Ningcheng ilçesinde tarımsal nesneler bulunduğunu yazmıştır.[10] Tarihte Orta Asya bozkırlarında yaşayan büyük Türk devletlerinden olan Hunlar[11] ve Göktürklerin[12] sınırlı da olsa tarım yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.

Göçebeler, bozkırlarda tarımın kısıtlı yapılmasından dolayı tarım ürünlerini kendilerine yetiremedikleri durumlarda ticarete başvurmuşlardır. Yerleşik topluluklardan tarım ürünleri alırken onlara hayvansal ürünler ve maden ürünleri satmışlardır.[13] Bozkır halkları madenlerden çeşitli savaş aletleri de yapmışlardır. Özellikle Türklerin demirden yaptıkları aletler Türk Tarihi açısından önemlidir.[14] Göktürklerin, hem kağanlık olmadan önce hem de sonrasında demirden çeşitli silahlar yapıp sattıklarını bilmekteyiz.[15] Bozkır göçebeleri ayrıca bu madenlerden çeşitli araç gereç, eşya, takı gibi nesneler yapmışlardır.

---

[6] Khazanov, *a.g.e.*, s.; Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.305; Öztürk, *a.g.e.*, s.202-204; Durmuş, *a.g.e.,* s.239-240.
[7] Khazanov, *a.g.e.*, s.141-142.
[8] Khazanov, *a.g.e.,* s.131-132; Kafesoğlu, *a.g.e.,* s.314; Öztürk, *a.g.e.,* s.186-187; Durmuş, *a.g.e.,* s.267-268; Bedirhan, *a.g.e.*, s.182.
[9] Nicola Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History", *The Journal of Asian Studies*, Cilt: 53, Sayı: 4, 1994, s.1094.
[10] Di Cosmo, a.g.m., s.1097-1098.
[11] Hunların tarım yaptıklarıyla ilgili bilgiler için bkz. Murat Öztürk, Asya Hunlarında İktisadi Hayat, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013, s.111-126; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.314.
[12] Göktürklerde tarımın varlığına ilişkin detaylı bilgi için tezimizin Tarım bölümüne bakınız.
[13] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.312; Öztürk, *a.g.e.*, s.188; Durmuş, *a.g.e.*, s.275-277; Bedirhan, *a.g.e.*, s.185-187.
[14] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.307-308; Öztürk, *a.g.e.*, s.191; Durmuş, *a.g.e.*, s.269-272; Bedirhan, *a.g.e.*, s.178.
[15] Ayrıntılı bilgi için tezimizin Madencilik bölümüne bakınız.

Bu nesnelerden özellikle altın olanları devletlerarası resmî hediyeleşmelerde oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Hediyeleşmeler, devletlerin başka devletler ile barış sağlama yolunda oldukça önem taşır. Bu hediyeler değerli madenler olabildiği gibi ülkelerin kendilerine özgü ürünleri, malları da olabilir. Madenlerin ayrıca sikke olarak kullanımı mevcuttur. Fakat bu sikke kullanımı daha çok yerleşik halkların bulundukları bölgelerde görülmektedir. Devletler için ticaret yollarına hâkim olmak önemli olmakla birlikte bu ticaret yollarından geçen kervanlardan alınan vergiler de devletlerin ekonomilerinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Hatta bu ticaret yolları için devletler çeşitli savaşlar da vermişlerdir. Bunlara örnek olarak Göktürkler ile Sasaniler arasındaki temelde İpek Yolu hâkimiyeti için yapılan savaş gösterilebilir. Tarihî çağlarda ise bazen ticaretin sağlanamadığı durumlarda göçebe halklar, bu ürünleri özellikle komşu yerleşiklerden yağma ve akınlar yoluyla elde etmişlerdir.[16] Bunlar dışında göçebe devletler, bu tarım ürünlerini kendilerine bağlı bulunan yerleşik halklardan vergi olarak da temin etmişlerdir.[17] Bozkır devletlerinde kölelik ise genel olarak savaş esirlerinden sağlanmıştır.

Asya bozkır topluluklarının ekonomisinin ana hatlarını hayvancılığın oluşturmasından dolayı, ekonomileri oldukça kırılgan bir yapıya sahiptir. Yaşanan doğal felaketler bu toplulukların ekonomilerine oldukça zarar vermekte, devletleri yıkma noktasına getirmektedir. Bu doğal afetlere Türkler *Yut* demekteydiler.[18] Doğal felaketler hayvanların aç kalmasına, ölümlerine neden olmaktaydı. Bu da tarımın sınırlı olarak yapıldığı ve yeterli olmadığı bozkır devletlerinde oldukça büyük bir sorun yaratmaktaydı. Bu devletler sadece yiyecek olarak değil, vergilerde, ticarette, askeriyede ve diğer birçok alanda hayvanlarını kullanmaktaydılar. Hayvanlarına savaşlarla, doğal felaketlerle veya herhangi bir sebeple zarar gelen devletin ekonomisi oldukça büyük bir darbe almaktaydı. Bir bozkır kağanlığı olan Göktürklerde İllig Kağan'ın hüküm sürdüğü yıllar içerisinde yoğun kar yağışı nedeniyle yaşadıkları kıtlık, ekonomiye oldukça ağır bir darbe vurmuştur. Hatta bu kıtlık Birinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasının en önemli sebebi olmuştur.[19]

---

[16] Bedirhan, *a.g.e.*, s.180.
[17] Bedirhan, *a.g.e.*, s.183.
[18] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s.405, 990; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s.883.
[19] Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.190-191, 270; Chang Jên-tang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts'ê-fu Yüan-kuei ve Tzŭ-chih T'ung-chen'e Göre (618-745)*, Ankara 1968, s.49; İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s.18; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.127, 272; Hayrettin İhsan Erkoç, General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015,

Joseph Fletcher'a göre bozkır devletleri, başa geçen kağanın ganimet kazanması, ganimetleri haklı bir şekilde dağıtmasıyla ayakta kalmaktadır. Kağan bu konuda başarısız olursa halkı onu terk etmeye başlamakta ve devlet parçalanmaya sürüklenmektedir. Ona göre bilge bir hükümdar barışı sevmez, savaş için bahane arardı.[20] Rudi Paul Lindner'a göre bozkırda yaşayan boyların kaderleri ise boy beyinin savaş kazanmasına veya boyu için uygun otlak bulabilmesine bağlıdır.[21] Kradin'in bozkır devletlerinin çöküşü hakkındaki görüşü ise, üç ana sebepten oluşur: doğa olayları, yabancı siyasî etmenler ve iç nedenler. Ancak Kradin ayrıca doğa olaylarının bu devletlerin yıkılmasında doğrudan etki eden bir neden olmadığını belirtmiştir.[22] Fakat yukarıda verdiğimiz Göktürk Kağanlığı örneğinde olduğu gibi uzun süreli doğal felaketler, hayvancılığa dayanan bu bozkır ekonomisinin çökmesinde oldukça etkili bir etkendir. Ekonomisi bozulan devletlerde de başka sorunlar baş gösterir ve bu düzeltilmediği takdirde devletlerin çöküşü kaçınılmazdır.

2. Türk Adı, Göktürklerin Kökenleri ve Göktürklerin Kısa Siyasî Tarihi

Ekonomisini araştırdığımız bu kağanlığın adı, kendilerine ait olan eski Türk yazıtlarında *Türk* (𐱅𐰇𐰼𐰚) veya *Türük* (𐱅𐰇𐰼𐰚) olarak geçmektedir ve kendilerini bu şekilde adlandırmışlardır. Fakat Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 3. satırı ile Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 4. satırında *Kök Türük* (Kül Tigin Yazıtı'nda 𐰆𐰇𐰼𐰚:𐰇𐰼𐰇, Bilge Kağan Yazıtı'nda 𐰆𐰇𐰼𐰚𐰇𐰼𐰇) şeklinde bir ad geçmektedir.[23] Çin kaynaklarında, bu kağanlık ve onu kuran boylara genellikle *Tujue* 突厥 denildiği görülmekte ve bu adın *Türk*'ün Çince karşılığı olduğu düşünülmektedir. Bu devletten söz eden diğer tarihî kaynaklarda da genellikle *Türk* adının kullanıldığı, bu adın o kaynakların yazıldığı dillerin fonetik yapılarına uygun şekilde yazıldığı görülmektedir.[24] Çalışmamızda, günümüzde tarihçiler tarafından bu Türk kağanlığını anlatırken genel olarak kullanılan "Göktürk" adını kullandık.

---

s.76-119, 139-155; Hayrettin İhsan Erkoç, "Ecologic And Economic Factors In The Fall Of The Eastern Türk Qaghanate (627-630)", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Sayı: 23, 2017, s.69-78.

[20] Joseph Fletcher, "Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, Sayı 3, *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, 1979-1980, s.237-242.

[21] Erkoç, General Li…, s.21.

[22] Erkoç, General Li…, s.24-25.

[23] Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor),* Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s.52, 80.

[24] Hayrettin İhsan Erkoç, Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2008, s.7-8; Erkoç, General Li…, s.39-40.

"Türk" adının anlamı hakkında da birçok fikir bulunmaktadır. Çin kaynaklarından biri olan *Zhoushu*'da Altayların güney yamacında yaşayan bu halkın, Altay dağlarının miğfere benzemesinden dolayı kendi dillerinde miğferin karşılığı olan *Tujue* (*Türk*) kelimesini kendilerine ad olarak koyduklarından bahsedilmektedir.[25] Diğer Çin kaynakları olan *Suishu, Tong Dian* ve *Cefu Yuangui*'de bu bilgi tekrarlanmıştır.[26] Uygur belgelerinde, *Türk* kelimesi "güç, kuvvet" ve sıfat olarak "güçlü, kuvvetli" anlamıyla geçmektedir. Bu konudaki diğer görüşler ise şu şekildedir: İslam kaynakları olan İbn'ül-Fakih ve Gerdizî, bu adın anlamını "terk edilmiş" şeklinde aktarmışlardır. Diğer bazı kaynaklarda bu adın anlamı, "deniz kıyısındaki adam" ve "cezbetmek" anlamlarına gelen *Takye* olarak verilmiştir. [27] Kaşgarlı Mahmud, eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir söz, olgunlaşma çağı" olarak açıklamıştır.[28] Bu adın anlamını Ármin Vámbéry ve Jean Deny "türemek" şeklinde, Ziya Gökalp "kanun ve nizam sahibi, türeli" olarak vermişlerdir. Wilhelm Barthold'un görüşü, Gökalp'e yakın olmuştur. Albert von Le Coq ve İbrahim Kafesoğlu, *Türk* adının Uygurca belgelerde görüldüğü gibi "güçlü, kuvvetli" anlamına geldiği görüşündedirler. Gerhard Doerfer ise, bu adı "devletin esas halkını oluşturan millet" anlamıyla açıklamıştır.[29] Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler* eserinde bu adın anlamını von Le Coq gibi "sert, güçlü" olarak yazmıştır.[30] *Türk* adının ilk başlarda yalnızca Göktürkleri tarif ettiği, sonraki dönemlerde ise diğer Türk boylarının da genel adı olduğu görülmektedir.[31]

Göktürk Kağanlığı'nın kökeniyle ilgili üç adet efsane bulunmaktadır. Bu efsanelerin ilki Göktürkleri, Hunların başka bir kolu olarak göstermektedir. Bu efsanenin içeriğinde ise Göktürklere komşu bir ülkenin saldırdığından ve buradan bir erkek çocuğunun sağ kurtulduğundan, daha sonrasında dişi bir kurdun onu saklayıp büyüttüğünden, çocuk büyüdüğünde de ondan gebe kaldığından bahsedilmektedir. Efsanenin devamında, komşu ülke çocuğun yaşadığını öğrenip tekrar saldırınca dişi kurt Gaochang (Turfan) devletinin kuzeyinde bir dağa giderek sığınmış ve orada on çocuk doğurmuştur. Bu çocukların soyları, birkaç kuşak sonra buradan çıkıp Ruanruan Devleti'ne

[25] Liu, *a.g.e.*, s.14.
[26] Liu, *a.g.e.*, s.61; Taşağıl, *a.g.e.*, s.115, 133.
[27] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.44.
[28] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s.911; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.44.
[29] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.44-45.
[30] Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.36.
[31] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.45, 94.

bağlanmışlar ve Altayların güney yamacında yaşamaya başlamışlardır.[32] Diğer bir efsanede ise Göktürklerin Hunların kuzeyindeki Suo Devleti'nden[33] çıktıkları belirtilmiştir. Fakat kökenlerinin Suo Devleti'nden geldiğini belirtmez.[34] Bu efsanede de kurttan türeme motifi bulunmaktadır. Göktürklerin atası olarak anlatılan Yizhinishidu dişi bir kurttan doğmadır.[35] Göktürklerin başında bulunan boyun adı ise Ashina'dır. Çin kaynaklarında geçen bu efsaneler dışında bir de *YYZZ* ve *TPGJ*'de anlatılan başka bir mit bulunmaktadır. Bu mitte ise Göktürklerin efsanevî bir atası olan Yama'dan (Shemo) bahsedilmektedir.[36] Ayrıca, bazı Çin kaynaklarında bu efsanelerden ayrı olarak Göktürklerin atalarının Gansu bölgesindeki Hun beyliği Kuzey Liang Hanedanı'nda Pingliang adında bir yerde yaşayan karışık yabancılar olduklarına ilişkin bir rivayet bulunmaktadır. Rivayete göre, bu beyliğin Tabgaç hükümdarı Wei Taiwudi tarafından yıkılmasının ardından Göktürklerin ataları Altaylara kaçmışlar ve Ruanruanlara bağlanmışlardır.[37]

Göktürklerin kaynaklarda adlarının geçtiği ilk tarih 542 yılıdır. Bu yılda Göktürkler Ruanruanlara bağlıdırlar. *ZS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Yuwen Ze Biyografisi*'nde geçen bilgide, Göktürklerin her yıl Sarı Nehir donduğunda, donan nehri geçerek akınlar yaptıklarından bahsedilmiştir.[38] Bu tarihten sonra 545 yılına kadar bilgiler kesilmiştir. 545 yılında Göktürklerin başında olan Tumen'ın Batı Wei Devleti'ne yolladığı Sogdlu elçiden kaynaklarda söz edilmiştir. Giderek güçlenen Tumen, 546 yılında Ruanruanlara karşı ayaklanan Tieleları kendisine bağlamıştır. Bunun üzerine Ruanruanlara bir evlilik teklifi göndermiş fakat kabul edilmemiştir. Bu hamleyle Tumen bağımsız olma yolunda adım atmış ve Batı Wei Devleti'yle evlilik münasebeti kurarak (551) Ruanruanlara saldırmıştır (552). Bu tarihten itibaren bağımsızlığını eline almış ve unvanı *Yili Kağan (İl Kağan)*

---

[32] Liu, *a.g.e.*, s.13-14; Taşağıl, *a.g.e.*, s.13-14; Gülnar Kara, "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerine Metin Çalışması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2015, s.543-545;. Hayrettin İhsan Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", *Belleten*, Cilt: 82, Sayı: 293, 2018, s.53-57; Taşağıl, *a.g.e.*, s.115-116, 133-134.

[33] Suo Devleti'nin hangi devlet olduğuna dair fikirler ise şu şekildedir: Bahaeddin Ögel bu devletin Tabgaçların ataları So-t'uo (Suotuo) kabilesiyle ilişkili olduğunu dile getirirken, Liu bu devletin Xianbeiler olduğunu belirtmiştir. Taşağıl'a göre bu devletin Xianbeiler veya Tabgaçlarla ilgisi yoktur. Çünkü bu iki devlet de Hunların oldukça doğusundadır ve Çince yazılışları verilenden tamamen farklıdır (Taşağıl, *a.g.e.*, s.12; Liu, *a.g.e.*, s.14-15). Bu devletin Sakalar olduğuna ilişkin bir görüş de mevcuttur (Erkoç, a.g.m., s.58-59).

[34] Liu, *a.g.e.*, s.14-15.

[35] Liu, *a.g.e.*, s.14-16; Kara, a.g.m., s.545-547; Taşağıl, *a.g.e.*, s.14, 116, 134; Erkoç, a.g.m., s.58-62.

[36] Erkoç, a.g.m., s.62-68. Efsanevî Göktürk hükümdarı Yama Kağan için ayrıca bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, "Efsanevî Türk Hükümdarı Yama Kağan ve Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Motifi", *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt IV (*Gelenek Görenek ve İnançlar*), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s. 157-173.

[37] Liu, *a.g.e.*, s.61; Taşağıl, *a.g.e.*, s.15-17; Erkoç, Eski Türklerde…, s.8; Erkoç, General Li…, s.41.

[38] Liu, *a.g.e.*, s.46; Taşağıl, *a.g.e.*, s.18.

olmuştur.[39] Yili Kağan'ın unvanı, Orhun Yazıtları'nda *Bumın Kağan* olarak geçmektedir.[40] Fakat Tumen bu tarihten sonra fazla hayatta kalamamış, 552 yılında yerine oğlu Keluo (Kara), *Yixiji Kağan* olarak geçmiştir. Bu kağan da kısa bir süre tahtta kalmış, daha sonrasında 553 yılında Sijin (İrkin), *Mugan Kağan* unvanıyla[41] hükümdar olmuştur.[42] Mugan Kağan dönemi, Birinci Göktürk Kağanlığı'nın en parlak dönemi olarak geçmektedir. Bu dönemde Göktürklerin hâkim oldukları topraklarda gözle görülür bir yayılma mevcuttur.[43] 20 yıl tahtta kaldığı[44] süre boyunca Mugan Kağan, Ruanruanların son kalıntılarını ortadan kaldırmış, Çin'deki hanedan mücadelelerine müdahil olmuş[45], Tuyuhunlara saldırmış, Kırgızlar, Kitanlar gibi toplulukları kendine bağlamıştır.[46] Mugan Kağan öldükten sonra yerine geçen Tapar Kağan[47] döneminde ise Çin'deki Kuzey Zhou ve Kuzey Qi hanedanları iyice baskı altına alınmıştır.[48] Bu sırada kağanlığın kuruluşundan itibaren kağanlığın batı kanadında, Ötüken'deki Büyük Kağan adına hareket eden İstemi Yabgu Akhunları (Eftalitler) yıkmış, Bizans İmparatorluğu'yla ittifak kurarak Sasani Devleti ile mücadele etmiştir. İstemi Yabgu, bu mücadelede İpek Yolu'na hâkim olma yolunda ilerlemiştir.[49] Onun ölümünden sonra ise devletin batı kanadına yine Ötüken'deki Büyük Kağan adına Tardu Kağan hükmetmeye başlamıştır.[50] Tapar Kağan ölmeden önce, kağanlığın kardeşi Mugan Kağan'ın oğlu Daluobian'den devam etmesini istemiştir.[51] Fakat devletin beyleri Daluobian'i tahta geçirmek isteseler de annesinin sıradan halk

---

[39] Liu, *a.g.e.,* s.16-18; Kara, a.g.m., s.548-549; Taşağıl, *a.g.e.,* s.116; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s.62-67.

[40] Taşağıl, *a.g.e.,* s.19; Aydın, *a.g.e.,* s.51, 80.

[41] Bu Göktürk hükümdarının unvanı, Çin kaynaklarında genellikle *Mugan Kehan*, bazen *Muhan Kehan* olarak geçmektedir. *Mugan*, Çincenin Latin harfleriyle yazımında kullanılan Pinyin'deki şekli olup, bu unvan daha eski Wade-Giles sisteminde *Mu-kan* biçiminde yazılmaktadır. Türkçe literatürde de *Mukan* biçimi genellikle tercih edilmektedir. Çin kaynaklarında geçen bu unvanın asıl biçiminin ne olabileceği konusunda tartışmalar mevcuttur (Erkoç, General Li…, s.44; Hayrettin İhsan Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, 2016, s.45-46).

[42] Liu, *a.g.e.*, s.19; Gömeç, *a.g.e.*, s.74-75.

[43] Erkoç, General Li…, s.44; Gömeç, *a.g.e.,* s.75-79, 91-92, 99-100.

[44] Liu, *a.g.e.*, s.64; Taşağıl, *a.g.e.,* s.139.

[45] Erkoç, General Li…, s.45.

[46] Liu, *a.g.e.*, s.24; Kara, a.g.m., s.553; Taşağıl, *a.g.e.,* s.24-26, 117, 135, 171.

[47] Bu kağanın unvanında geçen ve Çin kaynaklarında *Tabo* veya *Tuobo* şeklinde yazılan kelimenin Türkçe aslının ne olduğu konusu tartışmalıdır. Farklı görüşlere göre bu unvan *Taspar*, *Tatpar* veya *Tapar* olabilir (Erkoç, General Li…, s.46; Erkoç, "Batı Göktürk…", s.47).

[48] Erkoç, Eski Türklerde…, s.13; Gömeç, *a.g.e.,* s.100-103, 106-107.

[49] Erkoç, Eski Türklerde…, s.12-13; Taşağıl, *a.g.e.,* s.38-41; Gömeç, *a.g.e.,* s.89-91, 93-99, 103-105.

[50] Erkoç, Eski Türklerde…, s.13; Gömeç, *a.g.e.*, s.107.

[51] Hayrettin İhsan Erkoç, "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 1, 2016, s.49; Taşağıl, *a.g.e.*, s.42; Gömeç, *a.g.e.,* s.108.

tabakasından[52] olması nedeniyle kabul görmemiştir. Bu sırada Yixiji Kağan'ın oğlu olan Shetu, tahta Tapar Kağan'ın oğlu olan Umna geçerse ona itaat edeceğini, aksi takdirde Daluobian geçerse isyan edeceğini dile getirince beyler bu karara karşı çıkmayıp Umna'yı kağan olarak seçmişlerdir. Daluobian bu kararı kabullenememiş ve Umna'nın üstüne gitmeye başlamıştır. Daluobian ile uğraşamayacağını düşünen Umna, kağanlığı Shetu'ya devretmek istemiştir. Devletin ileri gelen beyleri de bu kararı desteklemişler ve yeni kağan olarak Shetu'yu seçmişlerdir. Böylece Shetu, *Işbara Kağan* olarak başa geçmiştir. Daluobian'den çekinen Işbara Kağan, ona *Apa Kağan* unvanını vererek yönetmesi gereken bölgeye göndermiştir.[53] Bu olaylardan sonra Tardu Kağan'ın yönetiminde olan batı kanadı güçlenirken Işbara Kağan yönetiminde olan doğu kanadı iç mücadeleler ile uğraşmıştır. Bu dönemde Çin'de Sui Hanedanı Çin'i birleştirerek güçlü hale gelmeye başlamıştır. Sui Hanedanı kurulmadan önce casus olarak gönderilen Zhangsun Sheng sayesinde Çin, Göktürklerin içlerinde taht mücadelesinden haberdar olmuş, bu konunun üzerine giderek daha da kızıştırmak amacıyla Tardu Kağan'a kurt başlı tuğ yollamıştır.[54] Bu olaylar üzerine Tardu Kağan ve Işbara Kağan'ın arası da bozulmuştur. Süre gelen bu olaylardan sonra Işbara Kağan ile Apa Kağan arasında mücadeleler başlamıştır. Işbara Kağan, 583'te Apa Kağan'a saldırmış, Apa Kağan da bu saldırı neticesinde Tardu Kağan'a sığınmıştır. Göktürkler bu şekilde bölününce Batı Göktürk Kağanlığı da kurulmuştur. Tardu Kağan'dan bir ordu alan Apa Kağan, Işbara Kağan'a saldırmış ve onu yenilgiye uğratmıştır. Karşılıklı mücadeleler devam ederken Işbara Kağan 584 yılında Çin'e bağlanmış, 585 yılında Çin'in desteğiyle Apa Kağan'ı yenilgiye uğratmıştır. 587 yılında Işbara Kağan ölünce yerine Chuluohou, *Baga Kağan* unvanıyla başa geçmiştir.[55] Baga Kağan, hükümdar olduktan sonra batıya doğru harekete geçip Apa Kağan'ı esir almıştır.[56] Fakat Baga Kağan onu öldürmemiştir. 588 yılında Baga Kağan tekrar batıya sefere çıkmış ve girdiği bir muharebede okla vurulup öldürülmüştür. Ondan sonrasında Işbara Kağan'ın oğlu Yongyulü, *Dulan Kağan* unvanını alarak hükümdar olmuştur.[57] Dulan Kağan döneminde Çin'le ilişkilerin bazen iyi, bazen kötü olduğu görülmektedir. Kağan, Çin'le

[52] Erkoç'un "sıradan halk tabakası" olarak yazdığı ifade Taşağıl'a göre "annesinin Türk olmaması" şeklindedir. (Taşağıl, *a.g.e.*, s.42).
[53] Liu, *a.g.e.*, s.66; Erkoç, a.g.m., s.49-52; Gömeç, *a.g.e.*, s.108-109.
[54] Erkoç, General Li…, s.56-57.
[55] Erkoç, a.g.m., s.57-59. ; Gömeç, *a.g.e.*, s.109-114.
[56] Liu, *a.g.e.*, s.80; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 190.
[57] Liu, *a.g.e.*, s.81; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 141, 191; Gömeç, *a.g.e.*, s.114-115. Golden, Baga Kağan'ın Sasanilerle 588'de yapılan Herat Savaşı'nda Sasani komutanı Behram Çubin tarafından öldürülmüş olabileceğini önermiştir (Peter B. Golden, "The Great King of the Türks", *Turkic Languages*, Sayı 20, 2016, s. 26-50).

yaşadığı bir sorun yüzünden 593'te haraç yollamayı kesmiş, ancak sonradan Çin'le arasını düzeltmiş ve haraçlarına devam etmiştir. Ne var ki Çinli casus Zhangsun Sheng yüzünden kuzey taraflarında bulunan Baga Kağan'ın oğlu Tuli Kağan ile Dulan Kağan'ın araları bozulmuş ve bu nedenle Dulan Kağan, 597 yılında Çin'e haraç yollamayı yine kesmiş, akınlar yapmaya başlamıştır.[58] 599 yılında ise Dulan Kağan, daha önceleri batıda bulunan ancak bu sıralarda doğuya gelen Tardu Kağan ile birleşerek Tuli Kağan'a saldırmışlardır. Tuli Kağan bu saldırıdan zor kurtularak Çinli casus Zhangsun Sheng ile Çin sarayına sığınmış ve daha sonra burada kendisine *Qimin Kağan* unvanı verilmiştir.[59] Dulan Kağan, 599 yılının sonlarında kendi halkından bir kimse tarafından öldürülmüştür.[60] Dulan Kağan'ın ölümünün üzerine Tardu Kağan, kendine *Bilge Kağan* unvanını vererek Çin'e saldırılarda bulunsa da ona karşı Tiele boylarının isyanları çıkmış ve sonunda Tuyuhunlara kaçmıştır.[61] Qimin Kağan hayatı boyunca Çin'e bağlı kalmış ve 609 yılında ölmüştür.[62] Onun yerine ise oğlu Duojishi, *Shibi Kağan* unvanını alıp kağanlığın başına geçmiştir.[63] Shibi Kağan döneminde Doğu Göktürk Kağanlığı gücünü toparlamış, 615 yılında Çin'e vergi vermeyi ve haraç yollamayı kesmiştir. Kağanın Çin imparatoru Sui Yangdi'yi Yanmen Kalesi'nde bir süre kuşatması, imparatorun ve Sui Hanedanı'nın prestijine ağır bir darbe vurmuştur. Bu dönemde Çin'de Göktürk Kağanlığı'nı da yakından ilgilendiren bir hanedan değişikliği meydana gelmiştir. Sui Hanedanı'nın izlediği müsrif politikalar ve Sui Yangdi'nin çeşitli başarısızlıkları nedeniyle ülke çapında hanedana karşı isyanlar çıkmaya başlamıştır. Shibi Kağan, Sui Hanedanı'na karşı ayaklanan Li Yuan'i (sonraki İmparator Tang Gaozu) desteklemiş ve Tang Hanedanı'nın kurulmasına yardımcı olmuştur.[64] Tang Hanedanı başa geçtikten sonra Shibi Kağan yer yer iyi ilişkiler geliştirirken bazen de Tang karşıtı bir siyaset gütmüştür.[65] Shibi Kağan 619 yılında ölmüş, onun yerine kardeşi Silifu Şad, *Chuluo Kağan* unvanını alarak kağan olmuştur.[66] Fakat uzun süre hayatta kalamamış, 620 yılının sonlarında Chuluo Kağan'ın kardeşi Duobi, *İllig Kağan* unvanıyla başa

[58] Liu, *a.g.e.,* s.84, 140-141; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 193; Erkoç, General Li…, s.62-63; Gömeç, *a.g.e.,* s.119.
[59] Liu, *a.g.e.*, s.85-86; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 193-194; Erkoç, General Li…, s.63-64; Gömeç, *a.g.e.,* s.120.
[60] Liu, *a.g.e.*, s.87; Taşağıl, *a.g.e.*, s.122, 141, 196; Erkoç, General Li…, s.64.
[61] Liu, *a.g.e.*, s.87-90; Taşağıl, *a.g.e.*, s.196-197; Erkoç, General Li…, s.64-65.
[62] Liu, *a.g.e.*, s.95; Taşağıl, *a.g.e.,* s.141, 204; Erkoç, General Li…, s.73.
[63] Liu, *a.g.e.*, s.95, 177, 255; Taşağıl, *a.g.e.*, s.141, 204; Erkoç, General Li…, s.74; Gömeç, *a.g.e.,* s.124.
[64] Liu, *a.g.e.,* s.95-96, 178, 255-256; Taşağıl, *a.g.e.,* s.122-123, 210-211; Erkoç, General Li…, s.74-75; Gömeç, *a.g.e.,* s.124-127.
[65] Erkoç, General Li…, s.75.
[66] Chang , *a.g.e.*, s. 6; Erkoç, General Li…, s.75; Liu, *a.g.e.*, s.179, 257; Taşağıl, *a.g.e.,* s.123,141; Gömeç, *a.g.e.,* s.131.

geçmiştir.[67] İllig Kağan döneminde Çin'in kuzeyine 62 kere akın düzenlenmiştir.[68] Fakat 627 yılından itibaren Göktürk Kağanlığı'nda işler kötü gitmeye başlamıştır. Bu dönemde yoğun kar yağışı nedeniyle yaşanan kıtlık, kağanlığı yıkıma sürüklemiştir. Bu kıtlık nedeniyle halka ağır vergiler yüklenmiş, bunun sonucunda da İllig Kağan'ın halkı ve ona bağlı Türk-Moğol boyları ona karşı isyan etmişlerdir.[69] Bu isyanlara daha fazla dayanamayan İllig Kağan, Çin'in de ona saldırmasıyla Çin'e teslim olmuştur. İllig Kağan'ın 630 yılında Çin'e esir olmasıyla Doğu Göktürk Kağanlığı son bulmuştur.[70]

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Çin'e sığınan Göktürk boyları, Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirilmişlerdir.[71] Birçok Göktürk beyi, Çin sarayında hizmet etmeye başlamıştır. Bunlardan bir tanesi de Shibi Kağan'ın oğlu Shibobi idi. Shibobi, İllig Kağan başa geçtiğinde *Tuli Kağan* olmuştu.[72] 639 yılında Tuli Kağan'ın kardeşi Ashina Jiesheshuai, *ZZTJ*'e yazılana göre Çin imparatoru tarafından uzun bir süre terfi ettirilmediği için[73] kırk adet Göktürk beyiyle isyan etmeye kalkmış, fakat çeşitli aksilikler nedeniyle başarılı olamamış ve Wei ırmağını geçmek isterken yakalanıp öldürülmüştür.[74] Bu isyan teşebbüsü nedeniyle Çin İmparatorluğu, Göktürkleri Sarı Irmak'ın kuzeyine yerleştirmeye karar vermiş, başlarına ise Ashina boyundan olan Simo'yu *Yimi Nishu Silibi Kağan* unvanı vererek atamıştır. Ayrıca kendisine Tang Hanedanı üyelerinin taşıdıkları *Li* soyadı verilmiştir.[75] Ashina Simo, 641 yılında Xueyantuolar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.[76] 644 yılında[77] ise halkı Ashina Simo'ya karşı ayaklanmış, o da Çin'e sığınmıştır. Daha sonra ise Ashina Simo, Çin imparatoruna bir sefer sırasında eşlik ederken ok ile yaralanmış, durumu kötüye giderek ölmüştür.[78] Göktürklerin bir diğer uzantısı da Altayların kuzeyinde bulunan Ashina boyundan olan Hubo idi. Ashina Hubo, İllig

---

[67] Chang, *a.g.e.*, s.12; Erkoç, General Li…, s.76; Liu, *a.g.e.*, s.181, 258; Taşağıl, *a.g.e.*, s.123,141; Gömeç, *a.g.e.*, s.132.
[68] Jonathan Karam Skaff, *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800*, Oxford University Press, New York, 2012, s. 40-43, 303-306.
[69] Erkoç, Eski Türklerde…, s.15; Erkoç, General Li…, s.76-105; Liu, *a.g.e.*, s.191, 272; Taşağıl, *a.g.e.*, s.127.
[70] Erkoç, Eski Türklerde…, s.15; Erkoç, General Li…, s.105-119; Gömeç, *a.g.e.*, s.143-144.
[71] Erkoç, Eski Türklerde…, s.15; Liu, *a.g.e.*, s.280; Taşağıl, *a.g.e.*, s.241.
[72] Liu, *a.g.e.*, s.195-198, 281-283; Taşağıl, *a.g.e.*, s.295-296.
[73] Chang, *a.g.e.*, s.107.
[74] Chang, *a.g.e.*, s.107-108; Erkoç, Eski Türklerde…, s.15; Liu, *a.g.e.*, s.198-199, 283; Taşağıl, *a.g.e.*, s.296. Jiesheshuai İsyani için ayrıca bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*, Kömen Yayınları, Konya, 2016; Gömeç, *a.g.e.*, s.161-162.
[75] Chang, *a.g.e.*, s.18; Erkoç, Eski Türklerde…, s.15; Liu, *a.g.e.*, s.203, 283-284; Taşağıl, *a.g.e.*, s.298.
[76] Chang, *a.g.e.*, s.112-113; Erkoç, Eski Türklerde…, s.15.
[77] Bu tarih *TD* ve *JTS*'da 643, *XTS* ile *ZZTJ*'de 644 yılı olarak geçmektedir (Chang, *a.g.e.*, s.114; Liu, *a.g.e.*, s.206, 287; Taşağıl, *a.g.e.*, s.300).
[78] Chang, *a.g.e.*, s.114-115; Erkoç, Eski Türklerde…, s.15-16; Liu, *a.g.e.*, s.206-207, 287; Taşağıl, *a.g.e.*, s.300; Gömeç, *a.g.e.*, s.163.

Kağan'ın esir düşmesinden sonra halkı tarafından kağan seçilmek istense de o sıralarda Xueyantuoların beyi *Kağan* unvanını almıştır. Bu nedenle Ashina Hubo, Xueyantuolara bağlanmıştır. Fakat bir süre sonra Hubo, adamlarıyla birlikte eskiden bulunduğu yer olan Altayların kuzeyine kaçmış, burada *Yizhu Chebi Kağan* (*Çabış Kağan*) unvanını almıştır. Çabış Kağan, Xueyantuoları yenilgiye uğratmış ve Karluklar ile Kırgızlar ona bağlanmışlardır. Daha sonrasında Çin ile yakınlaşmak istese de vazgeçmiştir. Sonucunda boy beyleri ona isyan etmişlerdir; 650 yılında Çin İmparatorluğu tarafından yenilgiye uğratılmış ve yakalanıp ele geçirilmiştir. Çabış Kağan'ın da yakalanmasıyla Doğu Göktürklerin tümü Çin'e bağlı hale gelmişlerdir.[79]

650 tarihinden sonra Çin İmparatorluğu, Göktürkleri askerî valilikler şeklinde yönetmiş ve kaynaklarda yazıldığı üzere yaklaşık 30 yıl bir olay yaşanmamıştır.[80] 679 yılında iki Göktürk beyi Ashide Wenfu ile Ashide Fengzhi ayaklanmışlar ve Ashina Nishufu'yu *Kağan* ilan etmişlerdir. Başta Ashide Wenfu, Çin'i yenmiş olsa da daha sonrasında ağır bir yenilgi almıştır. Ashina Nishufu, kendi adamlarından biri tarafından öldürülmüş, Ashide Fengzhi da yakalanıp esir alınmıştır.[81] 680-681[82] yıllarında İllig Kağan'ın yeğeni olan Ashina Funian[83] ayaklanmış, kağan ilan edilmiştir. Ashina Funian, Ashide Wenfu ile birleşerek Çin'e saldırılarda bulunmuştur. Fakat 681 yılında Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmışlar ve idam edilmişlerdir.[84]

Göktürklerin bağımsızlık için uğraşları 682 yılında Ashina Kutlug ayaklanmasıyla devam etmiştir. Göktürkleri toparlayıp ayaklanan Ashina Kutlug, *İlteriş Kağan* unvanını alarak İkinci Göktürk Kağanlığı'nı kurmuş, 688'de Dokuz Oğuzları yenilgiye uğratıp Ötüken bölgesini ele geçirmiştir. Yanına Ashide Yuanzhen'ı (Tonyukuk) da alan ve hüküm sürdüğü yıllar boyunca Çin'e birçok akın yapmış olan İlteriş Kağan, 691 yılında[85]

---

[79] Chang, *a.g.e.*, s.116-120; Erkoç, Eski Türklerde…, s.16; Liu, *a.g.e.*, s.207-209, 288-290; Taşağıl, *a.g.e.*, s.300-301; Gömeç, *a.g.e.*, s.165-168.
[80] Erkoç, Eski Türklerde…, s.16; Liu, *a.g.e.*, s.209-210, 290-291; Taşağıl, *a.g.e.*, s.301.
[81] Chang, *a.g.e.*, s.122-125; Erkoç, Eski Türklerde…, s.16; Liu, *a.g.e.*, s.210-211, 291-293; Taşağıl, *a.g.e.*, s.301, 408.
[82] Bu olayın tarihi *TD* ve *JTS*'da 680, *XTS*'da 680-681, *ZZTJ*'de ise 681 olarak verilmiştir (Chang, *a.g.e.*, s.126; Liu, *a.g.e.*, s.212, 293; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302). Doğru tarih Liu'ya göre 680, Taşağıl'a göre 681'dir (Liu, *a.g.e.*, s.293; Taşağıl, *a.g.e.*, s.275).
[83] Ashina Funian, *TD* ve *JTS*'ya göre İllig Kağan'ın ağabeylerinin oğullarından, *XTS*'ya göre de İllig Kağan'ın kuzeninin oğludur. *ZZTJ*'de kendisinden yalnızca bir Göktürk beyi olarak söz edilmektedir (Chang, *a.g.e.*, s.126; Liu, *a.g.e.*, 202, 293-294; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302).
[84] Chang, *a.g.e.*, s.126-130; Erkoç, Eski Türklerde…, s.16; Liu, *a.g.e.*, s.212, 293-295; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302, 408-409; Gömeç, *a.g.e.*, s.172-174.
[85] İlteriş Kağan'ın ölüm tarihi *ZZTJ*'de 694 yılı olarak geçmektedir (Chang, *a.g.e.*, s.145).

ölmüştür.[86] İlteriş Kağan'ın ölümünden sonra, onun oğullarının yaşı küçük olmasından dolayı İlteriş Kağan'ın kardeşi Mo Chuo (veya Mochuo), *Kapgan Kağan* unvanıyla başa geçmiştir. Kapgan Kağan döneminde Çin baskı altına alınmış, birçok halk kendisine bağlanmıştır. Ancak gücü arttıkça katı bir yönetim sürmeye başlayan Kapgan Kağan, kendisine karşı çıkan birçok ayaklanmayla uğraşmak zorunda kalmıştır. Nitekim Kapgan Kağan, 716 yılında Bayırkulara karşı yaptığı başarılı bir sefer dönüşünde bir Bayırku askeri tarafından öldürülmüştür.[87] Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra başa onun *İnel Kağan* unvanlı oğlu Fuju geçmiş olsa da İlteriş Kağan'ın küçük oğlu olan Kül Tigin, onu ve çevresindeki herkesi öldürerek abisi olan Mojilian'i kağan yapmıştır.[88] Mojilian, 716 yılında *Bilge Kağan* unvanıyla başa geçmiştir. Bilge Kağan döneminde, Kapgan Kağan döneminden kalan çoğu isyan bastırılmış, Çin ile ilişkiler düzeltilmiştir. Kapgan Kağan döneminde görevinden uzaklaştırılan Tonyukuk geri getirilmiştir.[89] Bilge Kağan'ın başarılarında Tonyukuk'un ve Kül Tigin'in de etkileri göz ardı edilemezdir. Fakat Bilge Kağan, 734 yılına gelindiğinde kendi adamı olan Buyruk Çor (Meilu Chuo) tarafından zehirlenmiştir. Ölmeden önce kendini zehirleyeni bulup öldürtmüş, daha sonrasında kendisi de ölmüştür.[90] Bilge Kağan'ın ölümünden sonra başa onun oğlu, *Yiran Kağan* unvanıyla geçse de bir süre sonra o da ölmüş ve yerine kardeşi, *Tengri Kağan* unvanını alarak kağan olmuştur. Fakat 741 yılında Tengri Kağan öldürülmüştür.[91] Bu dönem itibariyle İkinci Göktürk Kağanlığı için işler kötüye gitmeye başlamıştır. 742 yılında Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ayaklanarak Basmıl beyini *Xiedieyishi Kağan* ilan etmişlerdir. O sıralarda Göktürklerin başına Ozmış Kağan geçmiştir. Fakat 744 yılında o da öldürülmüş, yerine Baimei Kağan hükümdar olmuştur. İsyan eden gruplar sonraları aralarında anlaşmazlık yaşamışlar, Karluklar ve Uygurlar birleşip Basmıllardan olan Xiedieyishi Kağan'ı öldürmüşlerdir. Yerine ise Uygurlardan Kutlug Boyla'yı (Guli Peiluo), *Kutlug Bilge Kül Kağan* unvanıyla başa geçirmişlerdir. 745 yılında ise

---

[86] Chang, *a.g.e.*, s.138-145; Erkin Ekrem "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2008, s. 53; Erkoç, Eski Türklerde…, s.16-17; Liu, *a.g.e.*, s.212-217, 295-297; Taşağıl, *a.g.e.*, s.389-390, 409-410; Gömeç, *a.g.e.*, s.175-191.

[87] Chang, *a.g.e.*, s.145-171; Erkoç, Eski Türklerde…, s.17; Liu, *a.g.e.*, s.219-238, 297-310; Taşağıl, *a.g.e.*, s.390-396, 410-413; Gömeç, *a.g.e.*, s.193-243.

[88] Chang, *a.g.e.*, s.171; Erkoç, Eski Türklerde…, s.17-18; Liu, *a.g.e.*, s.238-239, 310; Taşağıl, *a.g.e.*, s.396, 413; Gömeç, *a.g.e.*, s.244-245.

[89] Chang, *a.g.e.*, s.171-184; Erkoç, Eski Türklerde…, s.18; Liu, *a.g.e.*, s.239-252, 310-318; Taşağıl, *a.g.e.*, s.396-399, 413-416.

[90] Liu, *a.g.e.*, s.252, 318; Chang, *a.g.e.*, s.184; Gömeç, *a.g.e.*, s.272.

[91] Chang, *a.g.e.*, s.184, 200; Erkoç, Eski Türklerde…, s.18; Liu, *a.g.e.*, s.252-253, 318-319; Taşağıl, *a.g.e.*, s.399-401, 416.

Göktürklerin son hükümdarı olan Baimei Kağan öldürülmüş ve İkinci Göktürk Kağanlığı sona ermiştir.[92] Göktürkler ile ilgili kayıtlar Çin kaynaklarında bundan sonra yer yer görülmeye devam etse de en son kayıt 941 yılına aittir ve bu tarihten sonra kaynaklarda izleri görülmemiştir.[93]

Batı Göktürklerinde, Apa Kağan'ın esir edilmesinden sonra halkı onun yerine kardeşi Yangsu Tigin'in oğlunu *Nili Kağan* unvanıyla kağan ilan etmişlerdir.[94] Nili Kağan 599 yılında ölmüş, yerine onun oğlu olan Daman, *Chuluo Kağan* unvanıyla başa geçmiştir. Chuluo Kağan'ın annesi Xiang Hatun, bir zamanlar Çin'e gitmiş ve bazı nedenlerden dolayı esir alınmıştır. Chuluo Kağan, Çin ile sorun yaşayınca Çin, Tardu Kağan'ın torunu Shegui'i kışkırtmıştır. Bunun üzerine Shegui, Chuluo Kağan'a saldırmış ve onu bozguna uğratmıştır. Yenilgiye uğrayan Chuluo Kağan oradan kaçmış ve Çin'de bulunan annesi Xiang Hatun, Çin baskısıyla Chuluo Kağan'ı Çin'e çağırmış, o da 611 yılında Çin'e gidip bağlanmıştır. Kore seferi sırasında Çin imparatoruna eşlik etmesi sebebiyle ona *Hesana Kağan* unvanı verilmiştir. 619 yılında Chuluo Kağan, Doğu Göktürkleri tarafından öldürülmüştür.[95] Chuluo Kağan'ın Çin'e gitmesiyle Shegui, kağan olmuştur. *JTS*'ya göre Shegui Kağan, Batı Göktürk Kağanlığı'nın topraklarını genişleten ilk kişi olmuştur.[96] Shegui Kağan'dan sonra ise yerine kardeşi, *Tong Yabgu Kağan* olarak başa geçmiştir. Tong Yabgu Kağan, Tiele boylarını kendisine bağlamış, Sasanilerle mücadele etmiş, Doğu Göktürk hükümdarı İllig Kağan ile saldırmazlık anlaşması yapmıştır. Fakat daha sonra amcası tarafından öldürülmüştür.[97] Tong Yabgu Kağan'ı öldüren amcası, *Bagatur Hou Külüg Sipi Kağan* unvanını alarak başa geçmiştir.[98] Fakat halkı ona boyun eğmemiş, Tong Yabgu Kağan'ın oğlu Dieli Tigin'i kağan yapmışlardır. Dieli Tigin, *Yipi Boluo Si Yabgu Kağan* unvanını alarak kağan olmuştur.[99] Bagatur Hou Kağan ile savaşmış ve onu yenilgiye uğratmıştır. Yenilen Bagatur Hou Kağan, Altaylara saklanmış ve sonrasında

---

[92] Chang, *a.g.e.*, s.200-205; Erkoç, Eski Türklerde…, s.18-19; Liu, *a.g.e.*, s.319-321; Taşağıl, *a.g.e.*, s.401, 417; Gömeç, *a.g.e.*, s.278-285.
[93] Erkoç, Eski Türklerde…, s.19; Liu, *a.g.e.*, s.511-512.
[94] Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.41, 83; Taşağıl, *a.g.e.*, s.129, 142, 198; Erkoç, Eski Türklerde…, s.14.
[95] Chavannes, *a.g.e.*, s.41-48; 49-50, 83-86; Erkoç, Eski Türklerde…, s.19; Taşağıl, *a.g.e.*, s.129-131, 142, 147, 160-161, 166, 168, 198, 204-205; Gömeç, *a.g.e.*, s.127-129.
[96] Chavannes, *a.g.e.*, s.52; Taşağıl, *a.g.e.*, s.132, 142, 160-161.
[97] Chavannes, *a.g.e.*, s.52-54, 84-87; Erkoç, Eski Türklerde…, s.19; Taşağıl, *a.g.e.*, s.132-133, 142; Gömeç, *a.g.e.*, s.129, 150-152.
[98] Chavannes, *a.g.e.*, s.54, 87; Erkoç, Eski Türklerde…, s.19.
[99] Chavannes, *a.g.e.*, s.55, 87; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302.

Nishu tarafından öldürülmüştür.[100] Halkı Si Yabgu Kağan'a karşı ayaklanmış, Si Yabgu Kağan Kangju bölgesine[101] sığınmış ve orada ölmüştür. Halk, Si Yabgu Kağan'ın yerine Nishu'yu geçirmiştir. Nishu, *Duoluo Kağan* unvanını alarak başa geçmiştir.[102] O da tahta geçtikten bir yıl sonra 634 yılında ölmüş, yerine ağabeyi Tonga Şad, *Işbara Dielishi Kağan* unvanıyla kağan olmuştur. Onun döneminde Batı Göktürk Kağanlığı toprakları yeniden yapılandırılmış, kağanlık on boya bölünmüştür. Her bir boya bir ok verildiğinden onlara *On Oklar* da denilmiştir.[103] Fakat kağanlıkta kargaşa çıkmış ve bazı boylar, Yugu Şad'ı *Yipi Duolu Kağan* unvanıyla kağan ilan etmişlerdir. Bu olay nedeniyle 638 yılında yapılan bir anlaşmayla Batı Göktürk Kağanlığı ikiye bölünmüştür.[104] 639 yılında Işbara Dielishi Kağan, Fergana'ya kaçmak zorunda kalmış ve burada ölmüştür. Onun yerine ise oğlu, *Yiqulishi Yipi Kağan* unvanıyla başa geçirilmiş, fakat bu kağan bir yıl sonra ölmüştür. Yerine 641 yılında Dielishi Kağan'ın küçük kardeşi Bihedu Yabgu, *Yipi Işbara Yabgu Kağan* unvanıyla kağan olmuştur.[105] Yipi Duolu Kağan, Yipi Işbara Yabgu Kağan'a saldırarak onu öldürmüş, kağanlığı tekrar birleştirmiştir.[106] Yipi Duolu Kağan'ı istemeyen bazı beyler Çin'den kendilerine kağan atamasını istemişler ve böylece Yiqulishi Yipi Kağan'ın oğlu, *Yipi Shegui Kağan* olarak başa geçmiştir.[107] Yipi Shegui Kağan başa gelince Yipi Duolu Kağan, halkının kendine bağlı olmadığını görmüş ve Toharistan'a kaçmıştır.[108] 648 yılında Çin'e bağlanan Ashina Helu, 651 yılında ayaklanmıştır. Yipi Duolu Kağan'ın eski topraklarını ele geçirmiş, *Işbara Kağan* unvanını almıştır.[109] Fakat 656 yılına gelindiğinde Çinliler, aralarında Ashina Mishe ve Ashina Buzhen'ın da bulunduğu bazı Türk beyleriyle beraber saldırmışlar, onu ele geçirip esir etmişlerdir.[110] Işbara Kağan'ın esir edilmesiyle onun toprakları askerî valiliklere bölünmüştür. Bölgenin batı kısmına Ashina Mishe *Xingxiwang Kağan* (*Bir Zamanlar Kaybedilmiş Olanı Artırıp Çoğaltan*) unvanıyla; doğu kısmına ise Ashina Buzhen *Jiwangjue Kağan* (*Daha Önceleri*

---

[100] Chavannes, *a.g.e.*, s.55, 87; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302.
[101] Buradaki *Kangju* adı, Chavannes'a göre Sogdiyana (Sogd), Taşağıl'a göre Semerkand'dır (Chavannes, *a.g.e.*, s.56, 88; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302).
[102] Chavannes, *a.g.e.*, s.55-56, 87-88; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.302.
[103] Chavannes, *a.g.e.*, s.56-57, 88-89; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.303.
[104] Chavannes, *a.g.e.*, s.57-58, 89-90; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.303-304.
[105] Chavannes, *a.g.e.*, s.59, 90; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.304.
[106] Chavannes, *a.g.e.*, s.60, 91; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.304.
[107] Chavannes, *a.g.e.*, s.61, 92; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.304-305.
[108] Chavannes, *a.g.e.*, s.63, 92; Taşağıl, *a.g.e.*, s.305.
[109] Chavannes, *a.g.e.*, s.63-64, 93-94; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.305.
[110] Chavannes, *a.g.e.*, s.66-69, 94-101; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20; Taşağıl, *a.g.e.*, s.306. Ashina Helu için ayrıca bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, "Batı Göktürk Kağanı Aşina He-lu (Kutlug)'nun Türkçe Adı ve Biyografisi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı: 19, 2016, s.209-221.

Kesilmiş Olanı Devam Ettiren) unvanıyla atanmışlardır.[111] 662 yılında Ashina Buzhen, Ashina Mishe'ya iftira atıp onu öldürtmüştür. Kendisi ise 666 veya 667 yılında ölmüştür.[112] 671 yılında Ashina Duzhi huzuru sağlaması için gönderilse de 677 yılında isyan etmiş ve *On Ok Kağan* unvanını almıştır. Fakat bu isyan 679 yılında bastırılmıştır.[113] Daha sonrasında Çin, Ashina Mishe'nın ve Ashina Buzhen'ın oğullarını babalarının yönettikleri bölgelere atamıştır.[114] 692 yılında Ashina Mishe'nın oğlu Yuanqing, isyan hazırlığında olduğu gerekçesiyle öldürülmüştür.[115] 694 yılında Yuanqing'in bir oğlu olan Ashina Tuizi kağan ilan edilse de bu isyan hareketi bastırılmıştır.[116] 703 yılında Yuanqing'in oğlu Ashina Xian, babasının yerine atanmıştır. O sıralarda ölen Ashina Buzhen'ın oğlu olan Huseluo'nun yerine de oğlu Ashina Huaidao atanmıştır.[117] Sonrasında ise 739 yılında Ashina Huaidao'ın oğlu Ashina Xin, Çin tarafından bölgeye kağan olarak gönderilse de Türgişler tarafından öldürülmüştür.[118] Bu olay ile birlikte Batı Göktürk Kağanlığı son bulmuştur.

3. Kaynaklar

Tezimizde çoğunlukla *ZS*, *BQS*, *SS*, *JTS*, *XTS*, *JWDS*, *XWDS*, *Xuanzang Seyahatnamesi*, *TD*, *YYZZ*, *TPGJ*, *CFYG*, *ZZTJ* ve *WXTK* gibi Çin kaynaklarından, Göktürk yazıtlarından Bugut Yazıtı, Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtları'ndan, Göktürk sikkelerinden, Bizans kaynaklarından olan Menandros'un eserinden, Theophylaktos Simokattes'in eserinden ve Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten yararlanılmıştır. Göktürklerde ekonomik hayatla ilgili bilgilerin büyük çoğunluğu Çin kaynaklarında, yine önemli bir bölümü ise Göktürk ve Bizans kaynaklarında yer almaktadır. Ancak Çinliler, Göktürk ekonomisiyle ilgili bilgileri ağırlıklı olarak Göktürk-Çin ilişkileri bağlamında kaydetmişlerdir. Göktürklerde ekonomik hayatı oluşturan unsurların daha dengeli anlaşılabilmesi için, tezimizde bozkır ekonomisiyle ilgili çeşitli araştırma eserlerden de yararlandık.

---

[111] Chavannes, *a.g.e.,* s.69-70, 101-102; Erkoç, Eski Türklerde…, s.20-21; Taşağıl, *a.g.e.,* s.307; Gömeç, *a.g.e.*, s.169.
[112] Chavannes, *a.g.e.,* s.71-72, 109; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21; Taşağıl, *a.g.e.,* s.307; Gömeç, *a.g.e.,* s.170-171.
[113] Chavannes, *a.g.e.*, s.109-110; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21; Gömeç, *a.g.e.*, s.171.
[114] Chavannes, *a.g.e.*, s.72, 113; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21; Gömeç, *a.g.e.,* s.172.
[115] Chavannes, *a.g.e.*, s.72, 113.
[116] Chavannes, *a.g.e.*, s.114; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21.
[117] Chavannes, *a.g.e.*, s.72-74, 114-115; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21.
[118] Chavannes, *a.g.e.*, s.124; Erkoç, Eski Türklerde…, s.21.

3.1. Çin Kaynakları

Göktürkler hakkındaki bilgilerimizin büyük çoğunluğu, komşuları Çinliler tarafından yazılan kaynaklarda yer almaktadır. Her ne kadar Göktürkler bazı yazıtlar oluşturarak kendi tarihlerini kısmen anlatmışlarsa da Çin kaynaklarında genellikle daha ayrıntılı ve kapsamlı bilgilerin bulunduğu görülmektedir. Çin kaynakları iki ana kategoride ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, *Yirmidört Tarih* de denilen resmî hanedan yıllıklarıdır. *ZS, BQS, SS, JTS, XTS, JWDS* ve *XWDS* gibi söz konusu bu kaynaklarda Göktürklerle ilgili bilgiler, daha ziyade o hanedanların dönemleriyle sınırlı olup Göktürk tarihini bir bütün olarak sunmamaktadır. Ancak, bu resmî kaynakların dışında *Xuanzang Seyahatnamesi, TD, YYZZ, TPGJ, CFYG, ZZTJ* ve *WXTK* gibi yarı-resmî ve dinî kaynaklarda da Göktürkler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynakların bazıları olan *Xuanzang Seyahatnamesi, YYZZ* ve *TPGJ* gibi eserlerde Göktürklerle ilgili verilen bilgiler oldukça kısıtlı olmasına karşılık *TD, CFYG, ZZTJ* ve *WXTK*'da Göktürk tarihinin büyük oranda bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir. Gerek resmî gerek yarı-resmî olsun bahsettiğimiz bu Çin kaynaklarında, tezimizin konusu olan Göktürklerde ekonomik hayatla ilgili oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Ne var ki görüldüğü üzere Çinli tarihçiler, Göktürk ekonomisiyle ilgili bilgi verirken hayvancılık, tarım, madencilik ve ticaret gibi günlük hayatla ilgili ekonomik faaliyetlerin verilerini oldukça az kaydetmişlerdir. Bu kaynaklarda daha ziyade Göktürk-Çin ilişkileri bağlamında diplomatik hediyeleşmeler ve savaş ganimetleri gibi ekonomik faaliyetlerle ilgili bilgilerin daha fazla yer aldığı gözlemlenmektedir. Tezimizin konusu olan Göktürklerde ekonomik hayatın ve genel olarak Göktürk tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için, hem bu Çin kaynakları birbirleriyle hem de bunlar Göktürk yazıtları ile Bizans kaynaklarıyla karşılaştırılarak kullanılmalıdır.

Zhoushu: Kuzey Zhou Hanedanı'nın (557-581) resmî yıllığıdır. Linhu Defeng tarafından 629 yılında tamamlanmıştır. Elli bölümden oluşmaktadır. Ellinci bölümde Göktürkler ile ilgili bir bölüm bulunmaktadır. Bu kaynağın bizim için önemi ise Göktürkler ile ilgili bilgilerin geçtiği ilk kaynak olmasıdır. Biz bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarını, Liu Mau-tsai tarafından 1958 yılında Almancaya yapılan çevirisinin Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık. Ayrıca Gülnar Kara'nın yaptığı ve makale olarak yayınladığı Türkçe çevirisini kullandık.

Bei Qishu: Kuzey Qi Hanedanı'nın (550-577) resmî yıllığıdır. 636 yılında Li Baiyao tarafından tamamlanan bu Çin kaynağı elli ciltten oluşmaktadır. Göktürkler ile

ilgili ayrı bir bölümü bulunmamakla birlikte Göktürklere dair bilgiler, *İmparator Yıllıkları* ve *Biyografiler* kısımlarında kısa halde bulunmaktadır. Biz bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarını, Liu tarafından Almancaya yapılan çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık.

Suishu: Sui Hanedanı'nın (581-618) resmî yıllığı olan bu eser 636 yılında Wei Zheng tarafından tamamlanmıştır. Seksen beş ciltten oluşmaktadır. Seksen dördüncü kısımda *Türkler* ve *Batı Türkleri* bölümleri bulunmaktadır. Biz bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarını, Liu'nun Almanca çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden ve Edouard Chavannes tarafından 1903 yılında Fransızcaya yaptığı çevirisinin Mustafa Koç tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık.

Jiu Tangshu: Tang Hanedanı'nın (618-907) ilk resmî yıllığıdır. 945 yılında Liu Xu tarafından tamamlanmıştır. İki yüz bölümden oluşan bu eserin Göktürkler ile ilgili bölümleri 194a *Türkler* bölümü ve 194b *Batı Türkleri* bölümleridir. Biz bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarını, Liu tarafından Almancaya yapılan çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden ve Chavannes'ın Fransızca çevirisinin Koç tarafından yapılan Türkçe çevirisinden, ayrıca bunlara ek olarak İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal tarafından yapılan Türkçe çevirisinden ve Ahmet Taşağıl'ın yaptığı Türkçe çevirisinden yararlandık.

Jiu Wudaishi: Xue Juzheng tarafından 974 yılında tamamlanmıştır. Beş Hanedan Dönemi'nin (907-979) resmî yıllıklarından birisidir. Anlattığı dönemlerde Göktürk Kağanlığı yıkılmış durumdadır. Geride kalan Göktürkler ile ilgili bilgiler az da olsa bu kaynakta geçmektedir. Bu eserin Göktürkler ile ilgili verilen bilgilerini Liu, Almancaya çevirmiştir. Biz de bu Almanca eserden Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çeviriden, ayrıca Taşağıl'ın *Gök-Türkler* eserinde de bazı bilgilerin Türkçe çevirilerinden yararlandık.

Xin Tangshu: Tang Hanedanı'nın bir diğer resmî yıllığıdır. 1060 yılında Ouyang Xiu tarafından tamamlanan bu esere, diğer Tang hanedan yıllığından ayırt edebilmek için adının başına *Xin* (*Yeni*) kelimesi eklenmiştir. Bu yıllıkta *JTS*'daki bazı olaylar anlatılmamış, bazıları kısa anlatılmış veya düzeltilmiştir. *JTS*'da bulunmayan olaylar da *Xin Tangshu*'da anlatılmıştır. İki yüz yirmi beş kısımdan oluşan bu eserde Göktürkleri ilgilendiren bölümler ise 215. bölümün birinci ve ikinci kısımlarıdır. Biz bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarını, Liu'nun Almanca çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu

tarafından yapılan Türkçe çevirisinden ve Chavannes'ın Fransızca çevirisinin Koç tarafından yapılan Türkçe çevirisinden, ayrıca Taşağıl'ın yaptığı Türkçe çevirisinden yararlandık.

Xin Wudaishi: Beş Hanedanlık Dönemi'nin diğer bir resmî yıllığıdır. 1073 yılında Ouyang Xiu tarafından tamamlanmıştır. Bu eserin anlatıldığı yıllarda da Göktürkler yıkılmış durumdadırlar ve geride kalan Göktürkler ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. *JWDS* ve bu eserde Göktürkler ile ilgili bilgiler, 941 yılında verilen bir bilgiyle son bulmaktadır. Göktürklerin geçtiği kısımlar Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından Liu'nun Almanca çevirisinden Türkçeye çevrilmiştir. Taşağıl'ın *Gök-Türkler* eserinde bazı bilgilerin Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Biz de bu Türkçe çevirilerden yararlandık.

Xuanzang Seyahatnamesi: Xuanzang'ın 7. yüzyılda yaptığı 17 yıllık seyahatin kayıtlarıdır. Bu seyahatnamenin Göktürkler için önemi, Xuanzang'ın seyahati sırasında Tong Yabgu Kağan döneminde Batı Göktürk Kağanlığı'nın merkezinden geçmesi ve orada gördüklerini aktarmasıdır. Biz bu eserin Erkin Ekrem ve Gürhan Kırilen'in Türkçe çevirilerinden, ayrıca Chavannes'ın Fransızca çevirisinin Koç tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık.

Tong Dian: Du You tarafından 801 yılında tamamlanan bu eser bir ansiklopedidir. *JTS* ve *XTS*'dan önce yazılması nedeniyle önemlidir. 197., 198. ve 199. kısımlarda Göktürkler ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Bu eserin Göktürkleri anlatan bölümleri Taşağıl tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Biz de tezimizde söz konusu çeviriden yararlandık.

Youyang Zazu: Duan Chengshi tarafından 9. yüzyılda yazılan bu eser otuz kısımdan oluşmaktadır. Çin ve yabancı ülkelerin rivayetleri, efsaneleri vs. gibi konuları içermektedir. Bu eserde bulunan Göktürkler ile ilgili bir efsanenin Türkçe aktarımında Hayrettin İhsan Erkoç'un "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)" adlı makalesi ile "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri" makalesinden ve ayrıca "Efsanevî Yama Kağan ve Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Modeli" bildirisinden yararlandık.

Taiping Guangji: Bu eser 978 yılında Li Fang tarafından tamamlanmıştır. Doksan iki temel bölümden oluşurken diğer bölümler yüz elli adettir. Bu eserde bulunan Göktürkler ile ilgili bir efsanenin Türkçe aktarımında Erkoç'un "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)" ve "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri" adlı

makaleleri ile "Efsanevî Yama Kağan ve Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Modeli" bildirisinden, ayrıca Gökçen Kapusuzoğlu'nun *Taiping Derlemesinde Türkler* adlı eserinden yararlandık.

Cefu Yuangui: 1013 yılında tamamlanan bu eser, Wang Qinruo tarafından ansiklopedik şekilde yazılmıştır. Otuz bir asıl bölüm, bin yüz iki alt bölümden oluşmuştur. Bu eserde bulunan bazı belgelerin kopyaları başka yerde bulunamadığından önem taşımaktadır. Söz konusu eserin bazı kısımları Taşağıl tarafından, bazı kısımları da Chang Jên-tang tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu çevirilerden faydalandık.

Zizhi Tongjian: 1085 yılında Sima Guang tarafından tamamlanan bu eser olayları kronolojik olarak ele almıştır. İki yüz doksan dört kısımdan oluşmaktadır. Bu eserin Göktürkler ile ilgili kısımların bir kısmı Chang, bir kısmı da Taşağıl tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu iki çeviriden yararlandık.

Wenxian Tongkao: 1254 yılında Ma Duanlin tarafından yazılmış, fakat 1319 yılında yayımlanmıştır. 348 kısımdan oluşmaktadır. 343. kısmı Göktürkler ile ilgilidir. Biz bu eserin Taşağıl tarafından Türkçeye çevrilen kısımlarından yararlandık.

Da Tang Chuangye Qijuzhu (Congshujicheng versiyonu): Wen Daya tarafından Tang Hanedanı'nın ilk yıllarında yazılmıştır. Bu kaynağın Göktürkler ile ilgili kısımlarında, Liu'nun Almanca çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık.

Tang Chengxiang Qujiang Zhang Xiansheng Wenji: Tang Hanedanı dönemi Çinli devlet adamlarından Zhang Jiuling (673-740) tarafından yazılmıştır. Eserde Göktürklere ilişkin resmî yazılar bulunmaktadır. Bu kaynağın Liu tarafından yapılan Almanca çevirisinin Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullandık.

Chen Zeang, Qiao Buque'ye hitaben yazdığı dilekçesi: Bu dilekçe, 1700-1725 arasında derlenen *Gujin Tushu Jicheng* adlı ansiklopedik eserde yer almaktadır. Çalışmamızda bu metnin Liu'nun Almanca çevirisinin Kayaoğlu-Banoğlu tarafından yapılan Türkçe çevirisinden yararlandık.

3.2. Yazıtlar

Bugut Yazıtı: Bu yazıt Birinci Göktürk Kağanlığı dönemine tarihlenmektedir. Yazıt, 1956 yılında bulunmuştur. Kaplumbağa kaide üzerinde bulunan bu yazıtın boyu 197

cm (kaide kısmı hariç), genişliği 72 cm, kalınlığı ise 19.5 cm'dir. Tepeliğinde bazı görüşlere göre dişi kurt, bazı görüşlere göre ise ejderha motifi bulunmaktadır. Üç yüzü Sogdça, bir yüzü Brahmi yazısı ile yazılmıştır. Yazılar sol kenardan başlayıp dikey olarak bulunmaktadır. Biz de bu yazıtın Mehmet Ölmez tarafından Japoncadan günümüz Türkçesine çevirisinden ve Yoshida'nın İngilizce çevirisinden yararlandık.

Kül Tigin Yazıtı: Bu yazıt Kül Tigin'in abisi olan Bilge Kağan tarafından yaptırılmıştır. Kül Tigin'in ölümünden sonraki yıl olan 732 yılına tarihlenmektedir. Eski Türkçe kısım Yollug Tigin tarafından yazılmıştır. Yazıtın güney yüzünün 13. satırında Yollug Tigin adını yazarak metni kendisinin yazdığını belirtmiştir. Altında kaplumbağa kaide bulunan yazıtın boyu 3.75 cm, eni ise 46-44 cm'dir. Dört yüzü bulunan bu yazıtın üç yüzü Eski Türkçe, bir yüzü ise Çincedir. Güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır, doğu yüzünde 40 satır, Çince olan batı yüzünde ise Eski Türkçe kısa bir yazı bulunmaktadır. Kuzey-doğu, güney-doğu, güney-batı gibi aralarda kalan kısımlarda Eski Türkçe yazılar bulunurken bunlardan başka kaplumbağa kaide üzerinde de Eski Türkçe yazılar mevcuttur. Biz bu yazıtın günümüz Türkçesine çevirisinde Erhan Aydın'ın eserini esas alıp Hüseyin Namık Orkun, Talat Tekin, Muharrem Ergin, Mehmet Ölmez ve Ahmet Bican Ercilasun'un eserleriyle karşılaştırma yaparak yararlandık.

Bilge Kağan Yazıtı: Bu yazıt, Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yaptırılmıştır. 735 yılına tarihlenen bu yazıtı da güney-batı kısmında bulunan yazıdan anlaşıldığı üzere Yollug Tigin yazmıştır. Kül Tigin Yazıtı'na göre daha çok yıpranmış olan bu yazıtın 3 yüzü Eski Türkçe, batı yüzü ise Çincedir. Doğu yüzü 41 satır, kuzey ve güney yüzleri 15'er satırdır. Güney-doğu ve güney-batı gibi ara kısımlarında da birer satır bulunmaktadır. Tezimizde bu yazıtın aynı Kül Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi günümüz Türkçesine çevirisinde Aydın'ın eserini esas alıp Orkun, Tekin, Ergin, Ölmez ve Ercilasun'un eserleriyle karşılaştırma yaparak yararlandık.

Tonyukuk Yazıtları: İki taştan oluşan bu yazıtların Tonyukuk'un kendisi tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Tonyukuk, İkinci Göktürk Kağanlığı döneminde yaşamış önemli bir devlet adamıdır. Boyu 243 cm olan birinci taşta toplam 35 satır, boyu 217 cm olan ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır. 715 yılında veya sonraki yıllarda dikildiği düşünülmektedir. Biz de bu yazıtların günümüz Türkçesine çevirisinde Aydın'ın eserini temel alıp Orkun, Tekin, Ergin, Ölmez ve Ercilasun'un eserleriyle karşılaştırma yaparak yararlandık.

3.3. Diğer Kaynaklar

Göktürk Sikkeleri: Göktürklerin batı bölgelerindeki hükümdarlar ve Göktürk kökenli yöneticilerin bastırdıkları yüzlerce sikke, Batı Türkistan bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda gün yüzüne çıkarılmıştır. Tezimizde bu sikkelerle ilgili Gaybullah Babayar tarafından hazırlanan *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*'ndan yararlandık.

Dîvânu Lugâti't-Türk: Bu eser, 11. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır. Türkçe-Arapça sözlük olarak yazılan bu eserin günümüz Türkçesine çevirisinde Ahmet Bican Ercilasun'un ve Ziyat Akkoyunlu'nun birlikte çıkardıkları eserden yararlandık.

Menandros'un Kayıtları ('Ιστορία): 6. yüzyılda Constantinopolis'te (İstanbul) doğmuş olan Menandros (Latince *Menander*), Bizans (Doğu Roma) tarihini kaleme almıştır. *'Ιστορία* (*Historia*) başlığını taşıyan bu kaynak, Menandros'un bilinen tek eseridir. Eser günümüze Parçalar (Fragmanlar) halinde ulaşmıştır. Eserde Türkler ile ilgili birçok bilgi de bulunmaktadır. Göktürkler ile ilgili kısımlarında Roger C. Blockley tarafından yapılan İngilizce çevirisinden ve Altay Tayfun Özcan'ın "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Ülkesine Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı" adlı makalesinden yararlandık.

Theophylaktos Simokattes Tarihi: Theophylaktos Simokattes'in 7. yüzyılda kaleme aldığı bu eser, Bizans Tarihi ile ilgilidir. Sekiz kitaptan oluşmaktadır. Eser, Göktürkler hakkında bazı bilgiler içermektedir. Çalışmamızda bu kaynağın Michael Whitby ve Mary Whitby tarafından yapılan İngilizce çevirisinden yararlandık.

Theophanes Confessor Kroniği (Χρονογραφία): Theophanes Confessor, 9. yüzyılda *Χρονογραφία* (*Khronographia*) başlıklı geniş bir kronik eser kaleme almıştır. Bu kaynakta Göktürkler hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Tezimizde *Theophanes Confessor Kroniği*'nin Cyril Mango ve Roger Scott tarafından yapılan İngilizce tercümesini kullandık.

I. BÖLÜM: GÜNDELİK EKONOMİK FAALİYETLER

1.1. Hayvancılık ve Avcılık

ZS'daki ve *SS*'daki *Göktürk Bölümleri*'ne göre, bozkır yaşamının şartları doğrultusunda Göktürklerin temel ekonomik faaliyetleri hayvancılıktır.[119] Hem bu kaynaklar hem de *TD*'deki *Göktürk Bölümü* ve *CFYG*, Göktürklerin hayvanlarının ve kendi yaşamlarının kolaylığı için suyun ve yeşilliğin bol olduğu yerlere göç ettiklerini belirtmişlerdir. Göktürkler uzun süre aynı yerde durmamışlar, otlakları ve su kaynaklarını takip etmişlerdir.[120] İllig Kağan'dan sonra Çin hâkimiyetine girdiklerinde bile Göktürk halkı hayvancılık yapmaları için Çin imparatoru tarafından Sarı Irmak'ın güneyinde otlakların ve su kaynaklarının olduğu yere yerleştirilmişlerdir.[121] *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre 641 yılında Simo, eski Dingxiang şehrine yerleşmiş ve Göktürkler burada çok geniş bir arazide hayvancılık yapmışlardır. Bu şehir Göktürklerin toprakları arasında bereketli bir yerdir ve Türkler bu bölgeyi kullanmak için çabalamışlardır.[122] *ZZTJ*'de Göktürklerin hayvanlarını otlatmak için Çin ile olan sınırlarını geçip Çin tarafına da geçebildiklerinden bahsedilmiştir. Çin bunu engellemek için 708 yılında 1800 tane nöbet kulesi yaptırıp bu durumu engellemiştir.[123] Batı Göktürklerinde ise, Xuanzang'ın seyahatnamesinde anlattığı üzere Ming Bulak (Qianquan/Bin-yul/Bin-göl)[124], kağanın en önemli yaylağıdır.[125] Bu yerin bol su kaynakları ve verimli toprakları bulunmaktadır.[126]

Göktürklerin yetiştirdikleri hayvanlar arasında at en önemlisidir. *ZS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri*'nin yanı sıra *CFYG*'de geçen bilgilere göre, Göktürklerde at çalanlar çaldıkları kadarın on katından fazlasını geri vermek zorunda kalırlar.[127] Atların koşum takımlarını çalanlar ise ölüm cezası alırlar.[128] Bağlı at çalanlar ölümle cezalandırılırlar.[129] Ayrıca *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde, bir kişinin uzuvlarından birini

---

[119] Liu *a.g.e.*, s.20, 63; Kara, a.g.m., s.550.
[120] Liu, *a.g.e.*, s.20, 63; Taşağıl, *a.g.e.*, s.397, 414; Kara, a.g.m., s.550.
[121] Liu, *a.g.e.*, s.285.
[122] *A.g.e.*, s.286.
[123] Chang, *a.g.e.*, s.170.
[124] Burada çok fazla pınar ve göl bulunduğundan bu isimle anılmıştır (Erkin Ekrem, Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.116).
[125] Chavannes, *a.g.e.*, s.254.
[126] Ekrem, a.g.t., s.116.
[127] Liu, *a.g.e.*, s.22; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 136.
[128] Liu, *a.g.e.*, s.21-22; Kara, a.g.m., s.552.
[129] Taşağıl, *a.g.e.*, s.136.

kıranların o kişiye atlarını vermekle cezalandırıldığı geçmektedir.[130] *XTS*'daki biyografilerden biri olan *Zheng Yuanshou Biyografisi*'nde, Zheng Yuanshou'un 629 yılında Göktürklere elçi gittiği, geri geldikten sonra Çin imparatoruna verdiği dilekçede Göktürklerin kaderinin yalnızca atlara ve koyunlara bağlı olduğunu belirttiği aktarılmıştır.[131] At, yetiştirilen hayvanlar arasında sayıca da çok fazladır. *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde, Işbara Kağan'ın Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta atlarının sayılarının yüz milyona ulaştığından bahsedilmiştir.[132] *XTS*'nun Batı Göktürkleri kısmında Kül (Que) Kağan'ın 3 bin atı olduğundan bahsedilmektedir.[133] *Xuanzang Seyahatnamesi*'nde ise, Tong Yabgu Kağan'ın atlılarının göz alabildiğine yayıldığından söz edilmiştir.[134]

Göktürkler günlük yaşamlarında her alanda hayvansal ürünler kullanmışlardır. *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre ana besinleri ettir.[135] *SS*'ya ek olarak, *TD*'in *Göktürk Bölümü* ve *CFYG*'de geçen bilgiye göre at sütünden mayalayarak yaptıkları bir içecek olan kımız içmektedirler.[136] Yaptıkları toylarda bu kımızı içip sarhoş olup şarkılar söylemektedirler.[137] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde giydikleri kıyafetlerin ise kürklerden ve kaba yünlüden yapılma olduğundan bahsedilmektedir.[138] Xuanzang, seyahatnamesinde Tong Yabgu Kağan'ın üst düzey görevliler dışında kalan maiyetinin kıyafetlerinin kürklerden, kaba ve ince yünlü kumaşlardan yapılmış olduğundan bahsetmektedir.[139] *ZS* ve *SS*'nun *Göktürk Bölümleri*'ne göre keçeden yapılmış çadırlarda kalmaktadırlar.[140] *CFYG*'de kızların ve erkeklerin bir tür top oyununda kullandıkları topun kılla doldurulmuş deriden olduğu belirtilmektedir.[141] *ZS*'nun *Göktürk Bölümü* ile hem *TD*'nin *Göktürk Bölümü* hem de *CFYG*'e göre, kağan olunduktan sonra yapılan geleneksel törende de at ve keçe kilim kullanılmaktadır. Kişi kağan olduktan sonra keçe bir kilim üzerine konularak güneşe müteakiben 9 kere çevrilip her çevrildiğinde etrafındaki vezirler onu selamlanmaktadırlar. Sonrasında 9 kere çevrildikten sonra kağan bir ata bindirilmekte ve

---

[130] Liu, *a.g.e.*, s.63.
[131] *A.g.e.*, s.442.
[132] *A.g.e.*, s.77.
[133] Chavannes, *a.g.e.*, s.84.
[134] Gürhan Kırilen, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s.58.
[135] Liu, *a.g.e.*, s.63.
[136] Taşağıl, *a.g.e.*, s.119,137; Liu, *a.g.e.*, s.63.
[137] Taşağıl, *a.g.e.*, s.119,137; Liu, *a.g.e.*, s.64.
[138] Liu, *a.g.e.*, s.63.
[139] Kırilen, *a.g.e.*, s.58.
[140] Liu, *a.g.e.*, s.20,63; Kara, a.g.m., s.550.
[141] Taşağıl, *a.g.e.*, s.137; Bu oyun *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "Tepük" olarak geçmektedir (Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s.166).

boğazı ipek bir şeritle sıkılmakta, iyice kızardığında da tahtta kaç yıl kalacağı sorulmaktadır. Fakat kağan heyecandan kaç yıl olacağını diyememekte, onun yerine vezirler kağanın sözlerini tamamlayıp sayıyı söylemektedirler.[142]

Yetiştirilen hayvanlar arasında attan başka koyun, deve ve sığır da bulunmaktadır. Sığır, *CFYG*'de iki yerde geçmektedir. 588 yılında Göktürk hükümdarı Dulan Kağan'ın Çin'e sunduğu hediyeler arasında 10 bin baş at ve 20 bin koyunun yanında 500 baş sığır vardır. 628 yılında ise İllig Kağan, elçileriyle birlikte Çin'e on binlerce baş at ve sığır göndermiştir.[143] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *(Wei) Zhao Prensi (Yang) Shuang Biyografisi*'nde, Yang Shuang'ın Işbara Kağan'ı yendikten sonra ele geçirdiği on binden fazla hayvan arasında sığır da bulunmaktadır.[144] *CFYG*'de 622 yılında Sanguanshan adındaki dağda Göktürkleri yenen Çinlilerin bin deve ve at ele geçirdikleri belirtilmektedir.[145] *Xuanzang Seyahatnamesi*'nde Tong Yabgu Kağan'ın göz alabildiğine develerinin olduğu geçmektedir.[146] Ayrıca bu seyahatnamede Göktürk kağanının yaylağı olan Ming Bulak'ta evcil geyik sürülerinin olduğu ve bu geyikleri öldürenlerin ölüm cezası alacağından da bahsedilmektedir.[147]

Kaynaklarda geçtiği üzere, Göktürkleri derinden etkileyen kıtlıklar yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Işbara Kağan, diğeri ise İllig Kağan döneminde olmuştur. *SS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre, Işbara Kağan'ın eşi Prenses Qianjin (Bin Altın) eski Kuzey Zhou hanedanındandır. Prensesin babası, Sui imparatoru Gaozu tarafından öldürülmüştür. Prenses, Işbara Kağan'ı Sui imparatoruna karşı kışkırtmış ve Çin'e karşı harekete

---

[142] Liu, *a.g.e.*, s.20; Kara, a.g.m., s.550-511; Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 137.

[143] Taşağıl, *a.g.e.*, s.143, 145. Göktürklere benzer şekilde, Dokuz Oğuzların da at ve sığır yetiştirdiklerine ilişkin bir örnek vardır. Chen Zeang, Qiao Buque'ye hitaben yazdığı dilekçesinde 680'lerin ortalarında kuzeyden gelen Göktürklerde kıtlık olduğundan söz etmiş ve Dokuz Soy (Dokuz Oğuzlar) arasında üç yıldır kıtlık sürdüğünü belirtmiştir. Chen Zeang, kıtlıkla ilgili bir takım bilgiler verirken on sığırdan veya attan yedisi veya sekizinin öldüğünü aktarmıştır (Liu, *a.g.e.*, s.490). Burada sözü edilen "kuzeyden gelen Göktürkler" aslında Dokuz Oğuzlar olabilirler, çünkü Göktürklerin çoğu 630'dan sonra Gobi Çölü'nün güneyine yerleştirilmişlerdir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.241). Çin kaynaklarında bazı kayıtlarda Dokuz Oğuzlardan *Dokuz Soy Türkleri* (*Jiuxing Tujue*), *Türk Dokuz Soyları* (*Tujue Jiuxing*) ve *Türk Tieleları* (*Tujue Tiele*) olarak söz edildiği görülmektedir (Erkin Ekrem, "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 5, 2006, s.22-23). Ekrem, "Baz Kağan Meselesi" adlı makalesinde 685-686 yıllarında Dokuz Oğuzların doğal bir felakete uğradıklarını anlatmaktadır. Ayrıca bunu aktarırken makalesinde Chen Zeang'ın mektubundaki olayı da aktarmıştır (Ekrem, "Baz Kağan Meselesi…", s. 53).

[144] Liu, *a.g.e.*, s.156.

[145] Chang, *a.g.e.*, s.22.

[146] Kırilen, *a.g.e.*, s.58.

[147] Chavannes, *a.g.e.*, s.254.

geçmesini sağlamıştır.[148] Göktürk kuvvetlerinin Wuwei, Tianshui, Anding, Jincheng, Shangjun, Honghua ve Yan'an'ı yağmalamaları üzerine Sui imparatoru bir ferman çıkarmıştır.[149] *SS*'nun yanı sıra *CFYG*'de de geçen 583 yılında çıkan bu fermanda anlatıldığı üzere, bir süredir Göktürklerin bulundukları coğrafyada kar ve yağmur yağmamış, kızıl toprak olmuş, bitkilerin ve ağaçların kökleri yanmış, dereler kurumuş, çekirge istilasına uğramışlardır. Bu kıtlık nedeniyle insanların ve hayvanların yarısı ölmüştür. Halkın yaşamını sürdürmek için bir süre çölün güneyine göçtüklerinden bahsedilmiştir. İmparator bundan faydalanarak Göktürklere saldırmayı planlamıştır.[150] Bu kaynaklarla birlikte *ZZTJ*'de geçen bilgilere göre, 583 yılında Sui imparatoru Göktürkler üzerine ordu göndermiştir. Göktürkler bu seferde yenilgiye uğramışlardır. Göktürk ordusunun kıtlık nedeniyle yiyecekleri olmadığından kemikleri öğütüp kemik tozuyla beslenmişlerdir. Bu kıtlığın üstüne ayrıca bir de salgın hastalık çıkmış, Göktürk halkının çoğu ölmüştür.[151] İllig Kağan döneminde yaşanan kıtlık ise kağanlığın yıkılmasının sebeplerinden biri olmuştur. Bu dönemdeki kıtlıkla ilgili en erken tarih, *TD*'deki *Göktürk Bölümü*'ne göre 622 yılıdır. 622 yılında Hu Daen, Göktürklerde kıtlık olduğunu rapor etmiştir.[152] Bir diğer tarih ise *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de geçen 627 yılı olmuştur. Bu yılda çok fazla kar yağmış, düz yerler bir metreden daha yüksek kar ile kaplanmıştır. Bu nedenle hayvanlar açlıktan telef olmuş, insanlar büyük bir açlık çekmişlerdir.[153] Bu kıtlık 630 yılına kadar devam etmiştir. *XTS* ve *TD*'de geçen bilgilere göre nihayetinde İllig Kağan'ın görevlendirmede Sogdluları tercih etmesi, hukuk kurallarını değiştirmesi, her yıl yapılan savaşlar, çok kar yağmasından dolayı yaşanan kıtlık sonucunda hayvanların büyük çoğunluğunun ölmesi ve insanların büyük bir açlık yaşaması nedenleriyle boylar isyan etmişler, bu da kağanlığı yıkılmaya götürmüştür.[154]

Kıtlıkla ilgili bir diğer kayıt ise Bilge Kağan Yazıtı'nda geçmektedir. Bu yazıtın Doğu Yüzü'nün 31. satırında geçen *<...>ma amgı korgan*[155] *kışladokda yut boltı*

---

[148] Liu, *a.g.e.*, s.67.
[149] *A.g.e.*, s.68.
[150] Liu, *a.g.e.*, s.71; Taşağıl, *a.g.e.*, s.156.
[151] Liu, *a.g.e.*, s.73; Taşağıl, *a.g.e.*,157, 185.
[152] Taşağıl, *a.g.e.*, s.124.
[153] Liu, *a.g.e.*, s.190, 270; Chang, *a.g.e.*, s.49; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.18.
[154] Liu, *a.g.e.*, s.191; Taşağıl, *a.g.e.*, s.127, 272.
[155] *amgı korgan* kelimesini Ölmez *amga korıgan*, Orkun *amgı kurgan* olarak okumuşlardır (Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2015, s.142; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.64).

𐰃𐰆𐰚𐰉:𐰴𐰚𐰇:𐰋𐱅𐰇𐰼𐰃𐰏:𐰓𐰏𐰍𐰚𐰲𐰏𐰍:𐰋𐱃<...>[156] ("Amgı Korgan'da [157] kışladığımızda kıtlık oldu.") [158] cümlesinde kıtlık olduğundan söz edilmektedir. Fakat ayrıntılarından bahsedilmemektedir.[159]

Göktürklerin ekonomisinde kurbanların az da olsa bir ekonomik değerinin olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü ekonomisinin temeli hayvancılık olan bu kağanlığın hayvan kurban etmesi büyük bir etkiye sebep olmasa bile sürülerindeki hayvan sayısını etkilemektedir. Göktürklerde kurban, Tengri ve atalarının ruhları için yapılmaktadır. Theophylaktos Simokattes, eserinin VII. Kitabı'nda Göktürklerden bahsederken onların tek bir Tanrı'ya inandıklarını ve onun için at, koyun ve inek kurban ettiklerini yazmıştır.[160] Genellikle büyük toylarda ve cenaze törenlerinde kurban kesilmektedir. *SS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*'de geçen bilgilere göre, Göktürklerin her yıl yaptıkları kurban merasimleri bulunmaktadır. İlk olarak her yaz kağanlığın ileri gelenleri[161] toplanıp ilk çıktıkları mağara olduğuna inandıkları yere giderek burada bir kurban merasimi düzenlemektedirler. Fakat kaynaklarda bu merasimin ayrıntılarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bu merasimden sonra günü[162] ile ilgili kaynaklarda tam bir birlik

[156] Bu cümlenin çevirisinde Tekin ve Ergin cümlenin başında "Otuz iki yaşımda" diye ekleme yapmışlardır. Transkripsiyonunda ise Tekin "Otuz artukı eki yaşıma" diye eklerken Ergin ve Orkun sadece "yaşıma" kısmını eklemişlerdir. Ayrıca Orkun çeviride sadece "…yaşımda" olarak çevirmiştir. Ercilasun, çevirisinde bu kısmı "kırk altı yaşımda" diye yazmış, Ölmez ise cümleyi sadece "…Amgı kalesinde" olarak aktarmıştır (Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.48-49; Ölmez, *a.g.e.*, s.156; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları,* Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.577; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2016, s.78-79; Orkun, *a.g.e.*, s.64).

[157] "Amgı Korgan" ifadesini Tekin, Ergin, Ölmez ve Ercilasun "Amgı kalesi", Orkun ise "Amga kalesi" olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.49; Ergin, *a.g.e.*, s.79; Ölmez, *a.g.e.*, s.156; Ercilasun, *a.g.e.*, s. 577; Orkun, *a.g.e.*, s.64). Bu yer Kül Tigin Yazıtı'nın 8. satırında da 𐰓𐰏𐰍𐰚𐰲:𐰓𐰏𐰍 olarak geçmektedir (Aydın, *a.g.e.*, s.67). Aydın, Tekin, Ergin ve Ercilasun bu ifadeyi "amga korgan" olarak transkripsiyon etmişken, Ölmez "amga korıgan", Orkun "amga kurgan" olarak aktarmışlardır. Bu adın çevirisinde ise Aydın ve Ölmez "Amga Korgan"; Ergin, Ercilasun ve Orkun "Amga kalesi"; Tekin ise "Amga Korugan" olarak aktarmışlardır (Aydın, *a.g.e.*, s.67; Tekin, *a.g.e.*, s.22-23; Ergin, *a.g.e.*, s.58-59; Ölmez, *a.g.e.*, s.91, 104; Ercilasun, *a.g.e.*, s.536-537; Orkun, *a.g.e.*, s.50).

[158] Aydın, *a.g.e.*, s.92. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.47-48; Ölmez, *a.g.e.*, s.142, 156; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576-577; Ergin, *a.g.e.*, s.78-79; Orkun, *a.g.e.*, s.64.

[159] Aydın, *a.g.e.*, s.92.

[160] *The* History *of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*, (Çev. Michael Whitby-Mary Whitby), Oxford University Press, Oxford 1997, s.191.

[161] *SS*'da Batı Göktürklerinden bahsederken bu bilgi daha farklı olarak yer almaktadır. Burada kağanlığın ileri gelenlerini değil, kıdemli bir memuru gönderdiklerinden söz edilmiştir (Chavannes, *a.g.e.*, s.42).

[162] Bu merasimin günüyle ilgili kaynaklar tam olarak birlik sağlamamaktadır. *SS*'da 5. ayın 8. günü olarak geçerken *TD* ve *CFYG*'de 5. ayın ortasındaki on günlük içinde (10. ve 20. günler arası) olarak geçmektedir. (Chavannes, *a.g.e.*, s.42; Taşağıl, *a.g.e.*, s.119, 136).

olmamakla birlikte kaynaklara göre beşinci ayda diğer herkes buraya gelerek Tengri'ye kurban sunmaktadırlar.[163]

Cenazelerde ise *ZS*, *SS* ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri*'nin yanı sıra *CFYG*'in bize verdiği bilgiler ışığında ölen kişinin bütün akrabaları at ve koyun [164] kurban etmektedirler. [165] *CFYG*'de ayrıca ölen kişinin defnedileceği zaman da kurban kesildiğinden bahsedilmektedir.[166] Bunlara ek olarak *ZS* ve *CFYG*, ölen kişinin gömüleceği gün yapılan törende kesilen kurbanların hepsinin kafalarının dikili taşlara asıldığını belirtmektedir.[167]

Yapılan ittifaklardan sonra da kurban kesilmektedir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne ve *CFYG*'e göre, İllig Kağan'ın Çin imparatoru ile 626'da Bian Köprüsü'nde (Bianqiao) yaptığı ittifak anlaşmasından sonra beyaz bir at kurban etmişlerdir. [168] *ZZTJ*'de geçen bilgiler arasında 681 yılında Cao Huaisun ve yanındaki Çinli kumandanlar Ashina Funian ile çarpışmışlar fakat yenilmişlerdir. Bunun üzerine Cao Huaisun, diğer kumandanlarla birlikte Ashina Funian'e rüşvet vererek onunla barışmış ve karşılıklı and içerek inek kurban etmişlerdir.[169] Bu sayılanların dışında *TD* ve *WXTK*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde, Shuofang Ordusu ile Göktürkler arasında nehir sınır iken Göktürklerin akın etmeden önce nehrin kuzey sahilinde bulunan *Fuyunci* adlı Budist tapınağına gelip burada kurban kesip, şans diledikleri geçmektedir.[170]

Çin kaynaklarının Göktürklerin ölen kişiler için hayvan kurban ettiklerine ilişkin aktardıkları bilgiler, arkeolojik buluntular tarafından da desteklenmektedir. Kül Tigin anıtında 1958 yılında yapılan kazılarda alanda granit bir blok bulunmuştur. Alanı kazan arkeologlar, bu bloğun üzerinde silindir şeklinde bir açıklık olduğunu söylemektedirler ve bu bloğu kurban taşı olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca bu alanda iki heykelin önünde açılmış torba şeklinde oyuklardan söz edilmektedir. Lumir Jisl, bu oyukların da kurban sunmak için olduğundan bahsetmiştir.[171] 2003 yılında Bilge Kağan'a ait olan anıt mezarın

---

[163] Liu, *a.g.e.*, s.64; Chavannes, *a.g.e.*, s.42; Taşağıl, *a.g.e.*, s.119, 129, 136.
[164] *SS*'da kurban edilen hayvanlar at ve öküz olarak geçmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.64).
[165] Liu, *a.g.e.*, s.22, 64; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 136.
[166] Taşağıl, *a.g.e.*, s.136.
[167] Liu, *a.g.e.*, s.22; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e.*, s.136.
[168] Liu, *a.g.e.*, s.269; Taşağıl, *a.g.e.*, s.153.
[169] Chang, *a.g.e.*, s.127.
[170] Taşağıl, *a.g.e.*, s.394, 412.
[171] Lumir Jisl, "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, Cilt 27, Sayı 107, 1963, s.389, 394-395.

kazılarında barkın çevresinde, duvar bölümünde ve kanal kısmında birçok hayvan kemiğine rastlanmıştır. Ayrıca duvar bölümünün kazılarında at başı iskeleti, kanal kısmında ise hayvana ait kürek ve üç adet kaval kemiği bulunmuştur.[172] Bilge Kağan mezarının kazılarında araştırmacılar, bu yapının çok fazla tahrip olduğundan söz etmişlerdir. Bölgenin iklimi, Göktürklerden sonra bu bölgeye hâkim olan halkların saldırıları ve gayr-ı meşru yapılan kazılar nedenleriyle yapıt fazlasıyla tahribata uğramıştır.[173]

Göktürklerde kurbanların yapıldığına dair bilgilerimiz bulunsa da ana kaynaklarda ne kadar kurban kestiklerine dair bir bilgiye rastlamadık. Durum böyle olunca kurbanların Göktürklerin ekonomisine ne denli etki ettiği hakkında bir çıkarım yapmak güçtür. Fakat sürünün devamlılığının bozulmaması için bu kurbanların bir üst sınırı olmalıdır. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda kurbanların ekonomideki etkilerinin çok az da olsa yeri olduğunu söylemenin yanlış bir ifade olmadığını düşünmekteyiz.

1.1.2. Avcılık

Göktürkler hayvancılığın yanında avcılıkla da uğraşmışlardır. *ZS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde Göktürklerin baş uğraşlarının hayvancılığın yanında avcılık olduğundan söz edilmektedir.[174] *TD, JTS, XTS* ve *WXTK*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*, 716 yılında Bilge Kağan'ın şehirlerin etrafına surlar yaptırmak ve Budist tapınakları yaptırmak istemesinin üzerine Tonyukuk'la aralarında geçen bir konuşmayı aktarmaktadır. Buna göre Tonyukuk, kağana kendi mesleklerinin avcılık olduğunu belirtmiştir.[175] Göktürklerin avladıkları hayvanlara dair bilgi ise, Tonyukuk Yazıtları'nda bulunmaktadır. Bu yazıtların birinci taşında Güney Yüzü'nün 1. satırında geçen *kėyik yėyü tawışgan yėyü olorur ertimiz* 𐱅𐰇𐰼𐰚𐰃𐰣𐰺:𐰴𐰉𐰍𐰃𐰴𐰍𐰣:𐰴𐰋𐰉𐰍𐰉 ("yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk.") cümlesinde[176] bulunan hayvan isimleri, araştırmacılar tarafından farklı

[172] Remzi Kuzuoğlu ve L. Gürkan Gökçek, "2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2005, s.33, 36-39.
[173] Kuzuoğlu ve Gökçek, a.g.m., s.40.
[174] Liu, *a.g.e.*, s.20; Kara, a.g.m., s.550.
[175] Liu, *a.g.e.*, s.241, 312; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.53; Taşağıl, *a.g.e.*, s.397, 414; Chang, *a.g.e.*, s.174.
[176] Aydın, *a.g.e.*, s.105-106

çevrilmiştir. Aydın, Tekin, Ölmez ve Ercilasun, bunları "yaban hayvanı" ve "tavşan" diye çevirmişken Ergin ve Orkun "geyik" ve "tavşan" olarak çevirmişlerdir.[177]

Bunun dışında verilen bilgilere göre kağanlar da ava çıkmışlardır. *CFYG*'e göre 587 yılında Işbara Kağan, Chang[178] ve Dai arasında ava çıkmıştır.[179] *JTS* ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*'nde, 627 yılında imparatorun yoğun kar yağması sebebiyle zayıflayan Göktürklere saldıracağını düşünen İllig Kağan'ın bir av düzenleyeceği açıklamasıyla Suo Vilayeti'ne (Suozhou) gittiğinden bahsedilmiştir.[180] *JTS, XTS ve TD*'in *Göktürk Bölümleri*'nde geçen bilgiler ışığında, İllig Kağan Çin'e teslim olduğunda Çin imparatoru onun üzüntüsünde dolayı onu Guo Vilayeti'ne (Guozhou) askerî vali olarak atamıştır. Böylece bu topraklarda bolca geyik olduğundan serbestçe avlanıp keyfinin yerine geleceği düşünülmüştür. Fakat İllig Kağan bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine *Sol Muhafızları Büyük Generali* olarak atanmış ve avlanabileceği bir tarla verilmiştir.[181] Göktürkler ile ilgili bir mitte de avcılıkla ilgili izler bulunmaktadır. Bu iz *YYZZ* ve *TPGJ*'de geçen Yama (Shemo) Efsanesi'nde görünmektedir. Bu mite göre Göktürklerin efsanevî atası olan Yama, düzenli olarak yapıldığı anlaşılan büyük bir ava çıkmaktadır.[182]

Hayvancılık Göktürklerin hayatlarında çok önemli bir yer kaplamaktadır. Fakat Çin kaynakları bu konuda yetersiz kalmaktadır. Bunun nedeni ise Çinlilerin Göktürklerle ilgili kayıtlarında daha çok onlarla etkileşimde bulundukları konulara ağırlık vermiş olmalarıdır. Göktürklerin günlük yaşamlarına ilişkin bilgiler, bu kaynaklarda az sayıda bulunmaktadır. Hayvancılık göçebe toplumların genelinde bulundukları coğrafya nedeniyle yaşamlarının devamlılığı için önemlidir. Bozkır coğrafyasının iklimi, tarıma çok elverişli olmadığından bozkır göçebelerini ağırlıklı olarak hayvancılık yapmaya itmiştir. Tarım ancak uygun koşullar bulunduğunda yer yer nadir olarak yapılmaktadır. Ağaçlıklı bozkırların yanı sıra nehir kenarlarında, iç havzalarda ve vadilerde tarım mümkün olabilmektedir. Açık bozkırlar kuraklık tehlikesi sebebiyle, çöl ve yarı çöl yerler ise sulamanın yetersiz

---

[177] Aydın, *a.g.e.*, s.106; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, (Der. Mehmet Ölmez), Simurg Yayınevi, İstanbul 1998, s. 85; Ölmez, *a.g.e.*, s.189; Ercilasun, *a.g.e.*, s.601; Ergin, *a.g.e.*, s.99; Orkun, *a.g.e.*, s.102.

[178] Bu bilgi *ZZTJ*'de "Heng ve Tai" olarak geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.190).

[179] Taşağıl, *a.g.e.*, s.146.

[180] Liu, *a.g.e.*, s.190, 270; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.19.

[181] Liu, *a.g.e.*, s.194, 275-276; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.21; Taşağıl, *a.g.e.*, s.128.

[182] Hayrettin İhsan Erkoç, Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar), *Journal of Old Turkic Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2017, s.42-43; Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına…", s.62-67; Erkoç, "Efsanevî Yama…", s.13; Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.12-13.

olabilmesi nedeniyle tarıma uygun değildir.[183] Göçebelerin yaptıkları göçleri hayvanlarının ihtiyaçları belirlemektedir. Bu ihtiyaçlar yaz mevsiminde su, diğer mevsimlerde ise yiyecektir.[184] Bunun nedeni ise ekonomilerinin temelinin hayvancılık olmasıdır. Bu da hayvancılığın onlar için hayatî önem taşıması demektir. Hayvanlar arasında ise en etkili olanlar at ve koyundur. Atı hem yük taşıma hem de binek olarak kullandıkları gibi etinden ve sütünden de yararlanmışlardır. Koyun ise çok çeşitli bitkileri yemesinin yanında kar örtüsünün altından 15-17 santimetreye kadar otu bulup yiyebilen bir hayvan olması nedenleriyle önemlidir.[185] Bunların yanı sıra Türkler, temel ekonomik faaliyetleri hayvancılık olduğundan ekonomilerinin sarsılmaması amacıyla hayvan sürülerinin belli bir miktarını korumak zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle yetiştirdikleri hayvanları keyfî olarak kesip yemek yerine sadece bayramlarda veya kurban ve benzeri gibi önemli zamanlarda kesmişlerdir.[186]

1.2. Madencilik

Madencilik, Göktürklerin kağanlık olmadan önce de uğraştıkları ekonomik bir faaliyet olmuştur. *ZS*'nun ve *SS*'nun *Göktürk Bölümleri, CFYG* ile *ZZTJ*'de geçen bilgilere göre adları *Ashina*'dır. Ashinalar beş yüz aile olarak Ruanruanlara (Ruru/Rouran) gelip onların hâkimiyetine girmişler ve Altay Dağları'nın kuzey yamacında demircilikle uğraşmışlardır.[187] *ZS*'nun ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*'e göre, Tumen güçlendiğinde Ruanruan hükümdarı Anagui'e evlilik teklifi götürmüştür. Fakat Anagui, Tumen'ın teklifini "Sen demirci kölemsin, buna nasıl cesaret edersin?" diyerek reddetmiştir. Bunun üzerine, Tumen'ın Ruanruanlar ile ilişkilerini kestiğinden bahsedilmiştir.[188]

Göktürkler, madenlerden çeşitli eşyalar yapmışlardır. Çin kaynaklarında, Göktürklerin kullandıkları silahlar sıralanmıştır. Bu silahlar kaynaklarda sırasıyla *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde oklar, yaylar, gürzler, zırhlı ceketler, uzun süvari mızrakları ve kılıçlar; *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde boynuzla süslü yaylar, oklar, zırhlı yelekler, uzun süvari mızrakları ve kılıçlar; *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde boynuzlar, yaylar, ses çıkaran

[183] Khazanov, *a.g.e.*, s.131,132.
[184] *A.g.e.*, s.139.
[185] *A.g.e.*, s.134.
[186] Öztürk, *a.g.e.*, s.185.
[187] Liu, *a.g.e.*, s.14, 61; Kara, a.g.m., s.545; Taşağıl, *a.g.e.*, s.133, 170.
[188] Liu, *a.g.e.*, s.17; Kara, a.g.m., s.548; Taşağıl, *a.g.e.*, s.116, 148.

oklar, zırhlar, mızraklar, kılıçlar; *CFYG*'de ise, yaylar, oklar, vızıldayan ok uçları, mızraklar ve kılıçlar olarak geçmektedir. Bunları süslü kemerlerinde kılıflarıyla beraber taşımışlardır.[189] Ayrıca *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde kamalarının (hançerler) olduğundan da söz edilmektedir.[190] Yine adı geçen bu kaynaklar, Göktürklerin sancaklarının tepesinde altından bir kurt başı bulunduğunu belirtmektedir.[191] Bunların dışında *ZS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*, Göktürklerin altın uçlu oku balmumuna sürerek mühür olarak kullandıklarını da belirtmiştir.[192]

Göktürkler bazı durumlarda madenleri başka devletlerden de temin etmişlerdir. *ZZTJ*'e göre 697 yılında Kapgan Kağan'ın Çin imparatoriçesi Wu Zetian'den istedikleri arasında on binlerce kilo demir de bulunmaktadır.[193] Kapgan Kağan'ın bu istekleri *JTS* ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde de geçmektedir. Fakat *JTS*'da istekler arasında demirden bahsedilmezken[194] *XTS*'da 15000 kilo demir istediği belirtilmiş, ancak imparatoriçenin verdikleri arasında demirden bahsedilmemiştir.[195]

Madenî eşyalar ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Menandros aktarmıştır. Menandros'un aktardıklarına göre Zemarkhos'un da içinde bulunduğu elçilik heyeti Göktürk sınırlarına girdiği anda karşılarına çıkan Türkler onlara demir satmaya çalışmışlardır. Menandros ise, bunun amacının Türklerin demir madenlerine sahip oldukları ve demir madeni yatakları olan topraklara hâkim oldukları için gösteriş amaçlı yaptıklarını düşünmüştür.[196] İstemi Yabgu'nun otağında bulunanlarla ilgili ayrıntılardan da bahsedilmiştir. Menandros, İstemi Yabgu'nun altından yapılmış bir taht üzerinde oturduğunu, otağının ortasında ise altından semaverler ve altın testiler bulunduğunu belirtmiştir. Elçilik heyeti bir sonraki gün ise başka bir yere götürülmüştür. Bu yapıda da altından bir taht olduğundan, bunun yanı sıra gümüş eşyalar, tabaklar, kâseler, hayvan heykelleri, ayrıca gümüş heykellerin olduğundan

---

[189] Liu, *a.g.e*., s.21, 63; Kara, a.g.m., s.551; Taşağıl, *a.g.e*., s.118, 135.
[190] Liu, *a.g.e*., s.21; Kara, a.g.m., s.551.
[191] Liu, *a.g.e*., s.21, 63; Kara, a.g.m., s.551; Taşağıl, *a.g.e*., s.118, 135.
[192] Liu, *a.g.e*., s.21; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e*., s.118, 135.
[193] Chang, *a.g.e*., s.158. Liu, istenilen demir miktarının *ZZTJ*'de yirmi bin kilo olduğunu yazmıştır **(**Liu, *a.g.e*., s.299). Ancak, Chang bunu on binlerce kilo olarak vermiştir.
[194] Liu, *a.g.e*., s.222-223; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.40-41.
[195] Liu, *a.g.e*., s.299-300.
[196] Burada Menandros, Göktürklerin demir madenlerine sahip olduklarını fakat demiri işlemeyi beceremediklerini ifade etmiştir. Ancak bu ifade yanlıştır. Çin kaynaklarından bildiğimiz üzere Göktürkler Birinci Kağanlık kurulmadan önce bile demir ustası olarak geçmektedirler. Özcan da çeviriyi yaparken bu bilginin yanlış olduğunu açıklamıştır (Altay Tayfun Özcan, "Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Ülkesine Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı", *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, Sayı 23, 2014, s.31).

söz edilmiştir.[197] Menandros'un dışında, bir diğer Bizans kaynağı olan Theophylaktos Simokkates de eserinin III. Kitabı'nda İstemi Yabgu dönemine işaret edecek şekilde Göktürklerin madenciliğinden bahsetmiştir. Ona göre Göktürkler, Sasanileri haraca bağlamışlar ve onlara yeniden saldırmamak için 40 bin altın sikke almışlardır. Sasanilerden edindikleri zenginlikler sayesinde Göktürkler altın sedirler, masalar, kadehler, tahtlar, altlıklar, at koşum takımları, zırh takımları ve zenginlikten doğan her türlü şeyi işleyerek yapmaya başlamışlardır.[198]

Bilge Kağan Mezarı'nın 2001'de yapılan kazılarında çeşitli madenlerden yapılma eşyalar bulunmuştur. Bu eşyalardan en önemlisi altın bir taçtır. Bu tacın alınlığında kıymetli bir taş taşıyan kuş figürü bulunmaktadır. Bunun yanı sıra altın kemer, elbise kopçaları, maşrapa, sürahi, tabak, kupa gibi içleri türlü organik kalıntı, değerli taşlar ve nesnelerle dolu küçük geleneksel tören kapları ve küpe gibi ziynet eşyaları da bulunmuştur. Buluntular arasında gümüşten yapılma olanlar ise gümüş bir sandığa ait olduğu düşünülen çiçek şeklinde 1850 adet süsleme, birinin bir bacağı ve boynuzu dışında tamamı olan, diğeri ise kırık ve erimiş parçalar halinde bulunan 2 adet geyik heykelciği, tabak, maşrapa, kupa, sürahi gibi türlü boyutlu geleneksel tören kaplarının içlerinde organik kalıntılar çıkarılmıştır. Ayrıca tunç çiviler ve halkalar, demir parçaları, erimiş kurşun parçalar da çıkarılan eşyalar arasındadır.[199] Anıl Yılmaz'ın bu konuyla ilgili makalesinde verdiği bilgilere göre ise buluntular arasında 1878 gümüş nesne, 78 altın nesne, 26 değerli taş ve 304 bronz çivi bulunmaktadır.[200] Yılmaz makalesinde bu alanı "iki evreli yapı katı" olarak ifade etmiştir.[201] 2001 yılında bulunan nesnelerin daha sonraki dönem olan Uygur dönemi hatunlarından birine ait olduğunu yazmıştır.[202] Göktürklerin madenleri kullanarak yaptığı çeşitli eşyalar ile ilgili başka arkeolojik veriler de bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir: Keermuqi Göktürk mezarlarında, bronzdan yapılmış at koşum takımları, 4 adet

---

[197] Menander the Guardsman, *The History of Menander the Guardsman: Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, (Çev. R. C. Blockley), Francis Cairnss, Trowbridge 1985, s.117, 119, 121; Özcan, a.g.m., s.31-32.

[198] *The* History *of Theophylact Simocatta*, s.81. Theophylaktos Simokkates'te Theophanes Confessor'da Göktürk-Sasani ilişkileriyle ilgili verilen bilgilerden bizi haberdar eden danışman hocamız Dr. Öğretim Üyesi Hayrettin İhsan Erkoç'a teşekkürlerimizi sunarız.

[199] Hasan Bahar, "TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.508.

[200] Anıl Yılmaz, "Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı", *Art-Sanat Dergisi*, Sayı: 11, 2019, s.394.

[201] Yılmaz, a.g.m., s.409.

[202] Yılmaz, a.g.m., s.409-411.

bronz ok ucu, bir adet tunçtan yapılmış kırmızı renkli mızrak ve demirden yapılmış kayış tokaları bulunmuştur.[203] Rus arkeolog Pavlovka, 1925 yılında Moğolistan'ın Tula Irmağı kenarlarında bulunan bir mezarda at gemleri ve at zırhları bulmuştur.[204] 1986 arkeoloji yıllığında Wensu ilçesi yakınlarındaki Göktürk mezarlarında demirden yapılmış ok uçlarının keşfedildiği yazılmıştır.[205] 1970 yılında Xi'an'ın güneyindeki Hejia köyünde 270 adet altın ve gümüş eşya bulunmuştur. Bunların arasında altın bardaklar, altın ve gümüş kutular, gümüş kavanozlar, gümüş tepsiler, gümüş taslar ve gümüş küpeler gibi eşyalar bulunmaktadır.[206] Doğu Türkistan'ın Boma ilçesi yakınlarında demirden yapılmış zincir bir zırh ve demirden 3 adet ok ucu ele geçirilmiştir.[207] Yine Boma ilçesinde altından yapılan, bezemeler şeklindeki 41 parça levha bulunmuştur. Bu levhalardan 38 adedi dövülmüş altından yapılmış, yuvarlak dipli ağaç yaprağı şeklindedir.[208] Doğu Türkistan'ın Wenshi ilçesi Baozidun köyünde bulunan Göktürk mezarlarından kayış tokaları, çeşitli süs eşyaları, el bastonları, koyun şeklinde yapılmış süs eşyaları gibi 59 adet tunç kalıntı keşfedilmiştir.[209] Wensu ilçesinin Paozhong köyünde bulunan Doğu Göktürk mezarlarında altın küpeler ile altın boncuklar gibi eşyalar bulunmuştur.[210] Wenshi ilçesinin Baozidong köyünde bulunan Doğu Göktürk mezarlarından ise tunçtan yapılmış çeşitli süs eşyaları, süs tokaları, yüzükler, boncuklar, el takıları, çeşitli takılar ve işlemeli süs eşyaları ele geçirilmiştir.[211]

---

[203] Eyüp Sarıtaş, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s.183, 185, 201.
[204] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.184.
[205] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.184.
[206] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.198.
[207] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.184-185.
[208] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.200.
[209] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.201.
[210] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.201.
[211] Sarıtaş, *a.g.e.*, s.202.

1.3. Tarım

Göktürklerde önemli derecede olmasa da kaynaklarda tarım yapıldığına dair birkaç kanıt bulunmaktadır. Bunlardan en önemli kanıt, 698 yılında[212] Kapgan Kağan'ın Çin imparatoriçesi Wu'dan istediği istekler arasında görülmektedir. Bu bilgiler, *JTS* ve *XTS*'nun hem *Göktürk Bölümleri* hem de *Biyografiler* kısımlarındaki *Tian Guidao Biyografisi*'nde, *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde, *ZZTJ*'de ve *WXTK*'da geçmektedir. Bu kaynaklarda, Kapgan Kağan'ın imparatoriçeden istedikleri arasında üç bin tarım aleti ve kırk bin ölçek[213] tohumluk darı istediği belirtilmektedir.[214] İmparatoriçe başta Kapgan Kağan'ın istediklerini vermeye yanaşmasa da daha sonra Kapgan Kağan Çin elçisini alıkoyunca imparatoriçe, kağanın askerî gücünden korkarak isteklerini kabul edip tohumluk darıyı ve tarım aletlerini göndermiştir.[215] Fakat *ZZTJ*'de geçen bilgiye göre Kapgan Kağan, imparatoriçeye yazdığı mektupta bu darıların pişmiş olduğunu ve ekildiğinde yetişmediğini söylemiştir.[216] Bunun dışında, Çin kaynaklarında Göktürklerin tarımla uğraştıklarına işaret eden diğer bulgular da mevcuttur. *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, "Sürekli göç edip yer değiştirseler de her birinin kendi toprağı, ülkesi vardı." şeklinde bir ifade geçmektedir.[217] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, Tapar Kağan'ın Kuzey Qilerden Göktürk ülkesine gelen Budist Huilin'den etkilenerek sebze ile beslenmeye başlamış olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmaktadır.[218] Bunların yanı sıra, bir de *ZZTJ*'de Dai Vilayeti (Daizhou) kumandanı Zhang Gongjin'in imparatora Göktürkler ile ilgili verdiği

---

[212] Kapgan Kağan'ın isteklerinin olduğu tarih *ZZTJ*'de 697 olarak geçmektedir (Chang, *a.g.e.*, s.157).

[213] Bu tohumların miktarı *JTS*'da "40 binden fazla shi tohum", *XTS*'da "100 bin tohumluk darı", *XTS*'nun *Biyografiler Bölümü*'ndeki *Tian Guidao Biyografisi*'nde de "30 bin shi darı" olarak geçmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.223, 229-300, 422; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.41).

[214] Liu, *a.g.e.*, s.222-223, 299-300, 422; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.40-41; Chang, *a.g.e.*, s.157; Taşağıl, *a.g.e.*, s.391, 410-411.

[215] Liu, *a.g.e.*, s.222, 300, 421; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.40-41; Taşağıl, *a.g.e.*, s.391, 410.

[216] Chang, *a.g.e.*, s.161.

[217] Liu, *a.g.e.*, s.23; Kara, a.g.m., s.553. Bu bilgi, Göktürk topluluklarının hepsinin ayrı arazileri olduğunu ifade etmektedir. Burada sözü edilen topraklar, muhtemelen ağırlıklı olarak hayvan sürüleri için otlak olarak kullanılmışsa da buralarda tarım yapılmış olabilir. Türklerin göçebeliği mevsimsel bir göçebeliktir. Genel olarak göç edecekleri yerler belli olsa da otlakların veya su kaynaklarının yetersiz olduğu zamanlarda göç edilen yerler değiştirilmektedir. Bulundukları coğrafya karasal iklimin en net yaşandığı bölgeler olması sebebiyle, yaşadıkları yerlerde kendilerinin ve hayvanlarının beslenme ihtiyaçlarını karşılamak oldukça zor olmaktadır. Bu nedenle kendilerinin beslenmede duydukları ihtiyacın yanı sıra özellikle kış mevsiminde hayvanlarının beslenmesini karşılarken tahıla ihtiyaç duymuşlardır. Amaçları geniş çapta tarımla uğramak yerine, iç ihtiyacı karşılayabilecek kadar tarımla uğraşmaktır (Öztürk, a.g.e., s.173-174, 185-186). Hunların da *Shiji* ve *Hanshu*'daki *Hun Bölümleri*'ne göre her birinin arazisi vardır (Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.1; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.58-59).

[218] Liu, *a.g.e.*, s.65.

bilgiler arasında, 629 yılında kuzey bölgelerde ayaz nedeniyle mahsullerin zarar görmüş olduğu ve bu nedenle Göktürklerde yeteri kadar kuru hububat olmadığı bilgisi mevcuttur.[219]

Bu kanıtların aksini yansıtan bir bilgi ise, *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografi* kısmında bulunan *Dou Jing Biyografisi*'nde bulunmaktadır. Bu biyografide Dou Jing'in imparatora verdiği dilekçede geçen ifade ise şöyledir: "…tarımcılık yapmazlar ve (ipek kozaları için) dut ağacı dikmezler.".[220] Fakat bu ifade genel olmakla birlikte Göktürklerin kesinlikle tarım yapmadıklarına ilişkin kaynaklarda başka bir kanıt bulunmamaktadır. Söz konusu ifade de Göktürkleri genelleyici bir bilgi olup, onların tarım yaptıklarına ilişkin örnekler yukarıda sunulmuştur.

1.4. Ticaret

Dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkeler kendilerinde olmayan maddeleri veya kendi bölgelerinde yetişmeyen bitki türleri gibi nesneleri alabilmek için diğer ülkelerle etkileşime geçerek ticaret yapmak zorunda kalmışlardır. Bu zorunluluk, bir bozkır ülkesi olan Göktürklerde de bulunmaktadır. Daha çok Çinlilerle yapılan bu ticaretin ilki, *ZS*'nun *Göktürk Bölümü* ve *CFYG*'e göre Tumen döneminde Çin sınırı yakınlarında kurulan pazarlarda ipek almakla başlamıştır.[221] Bu ülkeler arasındaki ticarî faaliyetler genellikle imparatordan izin alınarak yapılmıştır. *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, 594 yılında Göktürk beylerinin 10 bin at, 20 bin koyun ve 500'er deveyle öküz yollayarak Çin imparatorundan sınır boyunca açık pazarlar kurup ticaret yapmak için izin istedikleri belirtilmiştir.[222] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, İllig Kağan'ın Çin'e bir elçi göndererek Beilouguan'a gitme isteğinde bulunmasının yanı sıra imparatordan Çinlilerle ticaret yapma izni isteyip imparatorun bunu kabul ettiğinden bahsedilmiştir.[223] *ZZTJ*'de geçen bilgiye göre 625 yılında Göktürkler, imparatordan Çinlilerle ticaret yapmak için izin istemişler, imparator da bu isteği kabul etmiştir.[224] Ayrıca *JTS* ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ* ve *WXTK*'da 727 yılında Bilge Kağan'ın, Tibetlilerin (Tufanlar) Çin'e beraber saldırma isteğini kabul etmeyip Çin imparatoruna bu durumu haber verdiği belirtilmiştir. Bundan

[219] Chang, *a.g.e.*, s.57.
[220] Liu, *a.g.e.*, s.424-425.
[221] Liu, *a.g.e*, s.16; Kara, a.g.m., s.547; Taşağıl, *a.g.e.*, s.134.
[222] Liu, *a.g.e.*, s.82.
[223] *A.g.e.*, s.266.
[224] Chang, *a.g.e.*, s.35.

dolayı Çin imparatoru, memnuniyetini belirtmek amacıyla Shuofang bölgesindeki Shouxiang şehrinde (Shouxiangcheng) Çinlilerle ticaret yapma izni vermiştir.[225] Bunların yanı sıra Çin imparatorunun izin vermediği durumlarda, yasağa karşı gelip Göktürklerle ticaret yapan Çinliler de olmuştur. *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Yuwen Huaji Biyografisi* ve *ZZTJ*'de Taipu Shaoqing (Arabalar ve Atlar Dairesi Başkan Yardımcısı) olan Huaji'nin ve kardeşi Yuwen Zhiji'nin, Sui imparatorunun yasağına karşı gelerek Göktürklerle ticaret yaptıklarından bahsedilmiştir.[226]

Ticarette en çok kullanılan takas ise, Göktürk atına karşılık Çin ipeği olmuştur. Wen Daya'nın *Da Tang Chuangye Qijuzhu*'su (Congshujicheng versiyonu) ve *ZZTJ*'e göre Shibi Kağan, Zhuguo'ları (devletin direkleri) Kangshaoli, Jishi, Rehan Tigin ve başka ileri gelenleri 1000 at ile Taiyuan'e gönderip orada Çin imparatoruyla pazarlık etmelerini istemiştir. İmparator ise bu atların yalnızca en iyilerini seçip almıştır.[227] *ZZTJ*'de 721 yılında Çin imparatoru Xuanzong'un Bilge Kağan'a yazdığı mektupta, Çinlilerin Göktürklerden at ve koyun satın alıp Göktürklerin ise Çin'den ipek kumaş aldıkları belirtilmiştir.[228] Zhang Guiling'in (673-740) *Qujiang Zhangxianshen Wenji*'nde *Göktürkler İle İlgili Resmî Yazılar* kısmında bulunan *İmparatorluk Yazıları*'nda, imparatorun Göktürk Kağanı'na yolladığı mektuplarda imparatorun gönderilen atları aldığından ve karşılığında ipek verdiğinden söz edilmiştir.[229] Bu mektupların birinde ise imparator, Bilge Kağan döneminde gönderilen atların en fazla 3-4 bin olduğundan bahsetmiş, o an gönderilen atların ise 14 bin olduğunu belirtmiştir. Bu atların karşılığının 500 bin top ipek olduğundan bahsederken bu karşılığın temin edilmesinin geciktiğini dile getirmiştir. İmparator, bunların yanı sıra gönderilen atların sayılarının belirlenmesi ve ticarete o şekilde devam edilmesi isteğinde de bulunmuştur.[230]

Göktürk Kağanlığı'nın batı bölgeleriyle ilgili ticarî faaliyetler ile ilgili kayıtlar, Menandros'un eserinde ve Xuanzang'ın seyahatnamesinde geçmektedir. Menandros'un eserine göre Göktürklere bağlı olan Sogdlular, Sasanilere ipek satmak amacıyla onlara elçi göndermek için izin istemişlerdir. Bu duruma izin veren İstemi, başlarında Maniakh olmak üzere Sogdlu elçileri Sasanilere göndermiştir. Sasani hükümdarına bu isteklerini bildiren

---

[225] Liu, *a.g.e*, s.249-250, 317; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.60;Chang, *a.g.e*., s.176; Taşağıl, *a.g.e.*, s.416.
[226] Liu, *a.g.e.*, s.161; Taşağıl, *a.g.e.*, s.208.
[227] Liu, *a.g.e.*, s.487-488; Taşağıl, *a.g.e.*, s.210.
[228] Chang, *a.g.e*., s.175.
[229] Liu, *a.g.e*, s.499-500.
[230] *A.g.e*, s.501.

elçilerin verdikleri ipek, bir Eftalit olan Katulph'un tavsiyesiyle alınmış fakat yakılmıştır.[231] Bir diğer bilgiye göre ise Maniakh, İstemi'ye Bizanslılarla dostluk ilişkisi kurmak için onlara ipek satmasını tavsiye etmiş, İstemi de bu öneriyi kabul etmiştir.[232] Bu önerinin kabul edilmesinin sebebi ise Sasani hükümdarının Göktürklerden gelen elçilerin getirdikleri ipekleri satın alıp yakması ve Göktürklerle ipek ticareti yapmak istememesi olmuştur. İstemi, Sasani hükümdarına tekrar elçi heyeti gönderse de gönderilen elçilerin bazıları zehirlenerek öldürülmüştür.[233] Sasani hükümdarının bu şekilde davranmasının sebebi ise Özcan'ın verdiği bilgilere göre onun Çin'den ipek böceği kaçırıp ipek üretmesi ve ipek ticaretini elinde tutmak istemesidir.[234] Bu olayların üzerine İstemi, Maniakh'ın önerisini kabul etmiştir. Önerinin kabul edilmesinden sonra İstemi, Bizans'a Maniakh ile birlikte bir elçilik heyeti yollamıştır. Bu elçilik heyeti Bizans'ta iyi karşılanmıştır. Göktürk elçileri, Bizans imparatoruna getirdikleri hediyeleri ve mektupları sunduktan sonra Göktürkler ile Bizanslıların ittifak olmaları isteklerini iletmişlerdir. Bizans imparatoru bunu kabul etmiş ve karşılıklı elçi göndermeler olmuştur.[235] Ayrıca Özcan'ın tespitine göre Bizans'ın bu ittifaka yanaşmasının sebebi Sasanilerin onlara yüksek fiyattan ipek satmaları olmuştur.[236] Bunların sonucunda 571 yılında Bizanslılarla Sasaniler arasında savaş başlamıştır. Göktürklerin ilerleyişleri de devam etmiştir. Bu savaşlar devam ederken İstemi'nin öldüğü sıralarda Bizanslıların ittifaka uygun hareket etmemeleriyle Bizans-Göktürk ilişkileri bozulmuştur.[237] Bu ilişkilerin bozulduğu yine Menandros'un verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bizans imparatoru, İstemi'nin öldüğü sıralarda Göktürklere bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyeti ilk karşılayan Türk Şad (Tourxanthos)[238], gelen Bizanslı elçileri yalan söylemekle ve onları kandırmakla suçlamıştır.[239] Xuanzang'ın seyahatnamesinde Batı Göktürklerin merkezi olarak anlattığı Suyab (Akbeşim) ise, Gürhan Kırilen'e göre aynı zamanda Tanrı Dağları'nın iki tarafından geçen İpek Yolu'nun kesiştiği yerdir.[240] Göktürkler ile ilgili kaynaklarda net olarak bilgi verilmese de Göktürklerin

---

[231] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.111, 113; Özcan, a.g.m., s.29.
[232] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.115.
[233] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.113, 115; Özcan, a.g.m., s.29-30.
[234] Özcan, a.g.m., s.28.
[235] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.115, 117; Özcan, a.g.m., s.30.
[236] Özcan, a.g.m., s.28.
[237] Taşağıl, *a.g.e.*, s.40.
[238] Erkoç'un bulduğu bilgiler ışında *Tourxanthos* unvanın Türkçe karşılığı Marquart'a göre *Türgeş Şad*, Moravcsik'e göre *Türk Şad*'dır. Gömeç ise bu unvanın karşılığını *Türk Şad* olarak yazmıştır (Erkoç, General Li…, s.54).
[239] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.173, 175, 177.
[240] Kırilen, *a.g.e.*, s.57.

Sasaniler ile mücadelelerinin temel nedeni, ticaret yollarını kontrol eden devletin bu yollardan geçenlerden ticaret mallarının korunması karşılığı aldıkları vergiler olmalıdır.[241]

Yazıtlarda da ticaret ile ilgili izler bulunmaktadır. Kül Tigin Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 8. satırında Göktürklerin Ötüken'de oturup ticaret kervanları gönderirlerse iyi olacağından söz edilmektedir: *ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok*[242] 𐰇𐰃𐰉𐰍𐰃𐰚𐰍𐰃:𐰋𐰍𐰃:𐰴𐰃𐰉𐰃𐰋:𐰴𐰋𐰍:𐰃𐰋𐰍𐰚𐰉𐰃:𐰋𐰃𐰍𐰋𐰍: ("Ötüken topraklarında oturup kervan gönderirsen hiç sıkıntın olmaz[243]").[244]

1.5. Cezaların Ekonomik Değeri

Göktürklerde verilen hukukî cezaların da ekonomide bir yeri bulunmaktadır. *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde geçen bilgiye göre, bir kimsenin kızına tecavüz edenler para cezasına çarptırılıp mallarına el konulmaktadır.[245] *ZS*, *SS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*'e göre Göktürklerde birisi başkasını yaraladığında, verdiği zarara karşılık saldırdığı kimseye yaranın ağırlığına göre malını vermek zorundadır.[246] Yine aynı kaynaklarda, hırsızların çaldıkları at veya mallara göre çaldıklarının on katını veya fazlasını ödemeleri gerektiğinden söz edilmiştir.[247] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde ise, evli kadınlara zarar verenlerin bunun karşılığı olarak mallarıyla ödemeleri gerektiği belirtilmiştir.[248] Ayrıca *CFYG*'e göre, çapkınlık yaparak aldatan erkekler ağır bir şekilde mal ödemekle cezalandırılmaktadırlar.[249]

---

[241] Bu konuya Vergiler kısmında daha uzun değinilecektir.

[242] *yėr* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *yir* olarak okumuşlardır (Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.4; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.36; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *tėrkiş* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *tirkiş* biçiminde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.36; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *neŋ buŋug* kelimelerini Tekin *neñ buñug,* Ergin *neng̑ bunung̑,* Orkun ise *ne*n *bunug* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ergin, *a.g.e.*, s.36; Orkun, *a.g.e.*, s.26).

[243] Bu cümlenin çevirisini Tekin "Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.", Ölmez "Ötüken topraklarında yaşayıp (sağa-sola) kervanlar gönderirsen hiç sıkıntıya düşmeyeceksin.", Ergin "Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur.", Orkun ise "[eğer] Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderir isen hiç mihnetin olmaz." olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.5; Ölmez, *a.g.e.*, s.95; Ergin, *a.g.e.*, s.37; Orkun, *a.g.e.*, s.26).

[244] Aydın, *a.g.e.*, s.49. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.4-5; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504-505; Ölmez, *a.g.e.*, s.83, 95; Ergin, *a.g.e.*, s.36-37; Orkun, *a.g.e.*, s.26).

[245] Liu, *a.g.e.*, s.22; Kara, a.g.m., s.552.

[246] Liu, *a.g.e.*, s.22, 63; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 136.

[247] Liu, *a.g.e.*, s.22, 63-64; Kara, a.g.m., s.552; Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 136.

[248] Taşağıl, *a.g.e.*, s.118.

[249] Taşağıl, *a.g.e.*, s.136.

II. BÖLÜM: DEVLET ELİYLE YAPILAN EKONOMİK FAALİYETLER

2.1. Kağanların Halkına Karşı Görevleri

Bugut, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın birçok yerinde kağanların halkı beslediklerine vurgu yapılmaktadır. Ölmez'in Yoshida'nın tercümesine dayanarak yaptığı çeviriye göre Bugut Yazıtı'nda B-2: 1-5'te geçen ifade şu şekildedir:

> İşte …'ye … Maġa-Tat[par Kağan'ın tegin]leri, Şadapitler, Tarxvanlar, Xurxapçinler, Tudunlar ve ***, … [Tatpar Kağan'a sundu]: "Sizin ağabeyiniz olan Muḳan Kağan vefat etti. O … yedi şehre (tüm dünya) hükmetti, halkı besledi. Şimdi yine siz ilahî Maġa Tatpar Kağan da [hükümdar olun. Ve] yedi şehre hükmediniz ve halkı besleyiniz."[250]

Kül Tigin Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 8.-10. satırları ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 6.-7. satırlarında şöyle bir ifade geçmektedir:

> (**KT, G8)** *sen türük bodun tokurkak sen açsık ömez sen antagıŋın* **(KT, G9)** *üçün igidmiş kaganıŋın sawın almatın yėr sayu bardıg kop anta alkıntıg arıltıg anta kalmışı yėr sayu kop toru ölü yorıyor ertig teŋri yarlıkadokın üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum kagan olorup* **(KT, G10)** *yok çıgañ bodunug kop kuwratdım çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım*[251]

𐱅𐰼𐰺𐰃: 𐰚 𐰺𐰉:𐰾𐰍𐰃𐱁𐰇𐰋𐰃:𐱅𐰼𐰺𐰃𐰇𐰋:𐰾𐰍𐰃𐱁𐰇𐰋:𐰘𐰾𐰍𐰺𐰉:𐱁𐱁𐰀𐰋𐰇𐱃:𐰾𐰍𐰃𐱁𐰇𐰋:𐰘𐰾𐰍𐰺𐰉:𐰴𐰇
(KT, G10) :𐰋𐰋𐰇:𐰇𐰾𐰍𐰃:𐱁𐰀𐰋𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰃:𐰀𐰾𐰍𐰃:𐰃𐰺𐰉𐰋𐰃𐱁𐰀:𐰃𐰺𐰉:𐰃𐰺𐰴𐱁𐰃𐰋𐰇:
𐰺𐰚𐰋𐰃:𐰆𐰃𐰚𐰋𐰇𐰋𐰇:𐰺𐰋𐰺:𐰋𐰇𐰀:𐰋𐰴𐰃:𐰚𐰺𐰘:𐰺𐰚𐱁𐱅𐰀𐰾𐰃:𐰃𐰺𐰉 (KT, G9) :𐰇𐰋𐰍𐰓:

---

[250] Ölmez, *a.g.e.*, s.73. Yoshida'nın Sogdçadan İngilizceye yaptığı çeviri için bkz. Yutaka Yoshida, Takao Moriyasu, "Bugut Inscription", *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, (ed. Takao Moriyasu ve Ayudai Ochir), The Society of Central Eurasian Studies, Osaka University, Osaka, 1999, s.124

[251] *tokurkak* ifadesini Tekin ve Ercilasun *tok arkuk*, Orkun ise *tokrakıka* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ercilasun *a.g.e.*, s.504; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *kaganıŋın* kelimesini Ergin *kaganıngın,* Orkun k*aganının* biçiminde vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun *a.g.e.*, s.26). *sawın* ifadesini Tekin *sabin,* Ölmez *savin*, Ercilasun, Ergin ve Orkun *sabın* olarak yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ölmez, *a.g.e.*, s.83; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *yėr* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *yir* okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *bardıg … alkıntıg arıltıg* ifadelerini Ölmez *bardıŋ…alkıntıŋ arıltıŋ* şeklinde yazmıştır (Ölmez, *a.g.e.*, s.83). *yorıyor* ifadesini Tekin, Ölmez, Ercilasun, Ergin ve Orkun *yorıyur* olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ölmez, *a.g.e.*, s.83; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *ertig* kelimesini Ölmez *ertiŋ* okumuştur (Ölmez, *a.g.e.*, s.83). *teŋri* ifadesini Tekin *teñri,* Ergin *tengri* ve Orkun *tenri* şeklinde yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *yarlıkadokın* kelimesini Tekin *yarlıkadukin,* Ölmez *yarlıkadokin*, Ercilasun, Ergin ve Orkun ise *yarlıkadukın* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ölmez, *a.g.e.*, s.83; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *çıgañ* ifadesini Orkun *çıgay* biçiminde yazmıştır (Orkun, *a.g.e.*, s.26). *kuwratdım* kelimesini Tekin *kuubratdım*, Ölmez *kuuvratdım*, Ercilasun ve Ergin *kubratdım*, Orkun *kobratdım* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.4; Ölmez, *a.g.e.*, s.83; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504; Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26). *üküş* kelimesini Ergin ve Orkun *öküş* biçiminde vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.38; Orkun, *a.g.e.*, s.26).

𐰴𐰇𐰜𐰾𐰃:𐰇𐰇𐰉:𐰋𐰋𐰚𐰀:𐰸𐰇𐰜:𐰴𐰇𐰜𐰾𐰃𐰋𐰋𐰀:𐰇𐰇𐰉:𐰴𐰇𐰇𐰋𐰆𐰀:𐰍𐰚𐰀𐰉:𐰴𐰇 (KT, G8)

["(**KT, G8)** (Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun **(KT, G9)** için (seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin. Oralarda tamamen yok oldun, tükendin. Geri kalanlarınız her yere, yarı ölü yarı diri gidiyordunuz. (Ebedi) gök[252] lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturup **(KT, G10)** yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım."][253]

Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 16. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 14. satırında şu ifade yazılıdır: **(KT, D16)** *èçim kagan olorupan türük bodunug yiçe ėtdi <yiçe> igit<d>i çıgañıg* [254] <…> [255] <...>𐰺𐰃𐰺𐰃𐰍𐰇:𐰍𐰲𐰖𐰍:𐰍𐰴𐰲𐰍:𐰇𐰇𐰍𐰘:𐰺𐰃𐰍𐰾𐰆𐰇:𐰚𐰉𐰸𐰆:𐰺𐰃𐰍𐰲:𐰺𐰃𐰍𐰾𐰆𐰇 ("Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden düzenledi yeniden besledi. Yoksulu <…>"[256]).[257]

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda, Bilge Kağan'ın ağzından olaylar anlatılırken kötü durumda olan halkın başına geçip daha sonra bu halkı besleyerek iyi hale getirdiğinden söz edilmektedir. Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 26. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 21. satırında bu ifade, şu şekilde geçmektedir: *[neŋ yı]lsıg bodunta üze olormadım içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta [üze olortum]* [258] <…>𐰇𐰃𐰾𐰆𐰇:𐰋𐰇𐰇𐰛:𐰣𐰇𐰛:𐰣𐰉𐰆𐰀:𐰇𐰋 𐰉:𐰣𐰉 𐰉:𐰇𐰃𐰇𐰍:𐰾𐰾𐰾𐰋𐰇𐰆:

[252] *tengri* ifadesini Aydın "(Ebedi) gök" olarak çevirmişken Tekin, Ölmez, Ercilasun, Ergin ve Orkun "Tanrı" olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.5; Ölmez, *a.g.e.*, s.95; Ercilasun, *a.g.e.*, s.505; Ergin, *a.g.e.*, s.39; Orkun, *a.g.e.*, s.27).

[253] Aydın, *a.g.e.*, s.49-50. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.4-5; Ölmez, *a.g.e.*, s.83, 95; Ercilasun, *a.g.e.*, s.504-505; Ergin, *a.g.e.*, s.36-39; Orkun, *a.g.e.*, s.26-27.

[254] *ėtdi* kelimesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *itdi* biçiminde okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.36). *igit<d>i* ifadesini Tekin, Ölmez, Ercilasun ve Ergin *igitti,* Orkun *iğiti* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ölmez *a.g.e.*, s.86; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.36). *çıgañıg* ifadesini Orkun *çıgayıg* olarak okumuştur (Orkun, *a.g.e.*, s.36).

[255] Bu kısım Aydın'ın okumasında olmasa da Tekin, Ölmez ve Ercilasun, eserlerinde buraya *bay kıltı aazıg üküş kıltı,* Ergin ise *bay kıldı azıg öküş kıldı* kısmını eklemişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ölmez, *a.g.e.*, s.86; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516; Ergin, *a.g.e.*, s.46).

[256] Tekin, Ölmez, Ercilasun ve Ergin'in okumalarında bu kısım bulunduğu için çeviride de yer almaktadır. Tekin "Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı", Ölmez "Yoksul olan halkı zengin etmiş, az olan halkı çoğaltmış.", Ercilasun "Yoksulu zenginleştirdi; azı çoğalttı.", Ergin "Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı." şeklinde çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.13;Ölmez, *a.g.e.*, s.99; Ercilasun, *a.g.e.*, s.517; Ergin, *a.g.e.*, s.47).

[257] Aydın, *a.g.e.*, s.56. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.12-13; Ölmez, *a.g.e.*, s.86, 98-99; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516-517; Ergin, *a.g.e.*, s.46-47; Orkun, *a.g.e.*, s.36-37.

[258] *neŋ* kelimesini Tekin *neñ*, Ergin *neng*, Orkun *ne*n olarak yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *tonsuz* ifadesini Orkun *tonsız* okumuştur (Orkun, *a.g.e.*, s.42). *yawız yawlak*

𐰇𐰏𐰃:𐰇𐰺𐰋𐰾𐰇:𐰃𐰉𐰍<...> (“Refah içerisindeki halka kağan olmadım. Karnı aç, sırtı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan olan bir halka kağan oldum.”).[259] Bu ifadelerin devamında ise Kül Tigin Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 29. satırı ve Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 23.-24. satırlarında ise şu ifade yer almaktadır: **(BK, D23)** *teŋri yarlıkadok üçün kutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t(irgü)rü igit<d>im yalaŋ bodunug tonlug kıltım çıgañ bodunug bay kıltım* **(BK, D24)** *az bodunug üküş kıltım ıgar ėlligde (ıgar ka)ganlıgda yėg kıltım*[260] 𐰋𐰃𐰇𐰏𐰖:𐰇𐰋𐰃𐰉𐰔𐰃<...>𐰇𐰴𐰖𐰇𐰃𐰇:𐰋𐰃𐰇𐰏𐰖𐰃:𐰃𐰉𐰋𐰾𐰇𐰏𐰏 **(BK, D24)**:𐰋𐰃𐰇𐰏𐰘𐰏:𐰃𐰉𐰋𐰾𐰇𐰏:𐰚𐰃𐰉𐰇𐰲:𐰋𐰃𐰇𐰏:𐰉𐰉𐰔𐰆:𐰃𐰉𐰋𐰾𐰇𐰏:𐰉𐰔𐰘:𐰋𐰃𐰉𐰔<...>𐰏:𐰃𐰉𐰋𐰾𐰇𐰏:𐰇𐰲𐰏𐰃:𐰠𐰲𐰃𐰉𐰏:𐰋𐰖𐰃:𐰆𐰇𐰃:𐰠𐰲𐰃:𐰃𐰋𐰏𐰘𐰔𐰘:𐰇𐰖𐰉𐰏 **(BK, D23)** [“(ebedi) gök[261] lütfettiği için, talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmek üzere olan halkı diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. Kıymetli ülkesi olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim.”][262]

Kağanlar bu görevi ekonomik amaçlı değil, daha çok halkı yanlarında tutabilmek, siyasî konumlarını güçlendirmek amaçlı yapmışlardır. Bunu başaramayan kağanlara karşı halk ayaklanmış, isyanlara kalkışılmıştır. Bunun en büyük örneği yukarıda görüldüğü üzere İllig Kağan döneminde olmuş, bu dönemde kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlığa engel olunamadığı için halk ekonomik olarak sıkıntıya girmiş ve isyanlar başlamıştır.

Joseph Fletcher, bir makalesinde Türk kağanlarının, kağan olabilmek ve bunu sürdürebilmek amacıyla yapmaları gerekenlerden bahsetmiştir. Fletcher’ın makalesinde

---

ifadelerini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *yabız yablak* verirken Ölmez *yavız yavlak* biçiminde vermiştir (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ölmez, *a.g.e.*, s.140; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.47; Orkun, *a.g.e.*, s.42).

[259] Aydın, *a.g.e.*, s.87-88. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.44-45; Ölmez, *a.g.e.*, s.140, 154; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568-569; Ergin, *a.g.e.*, s.74-75; Orkun, *a.g.e.*, s.42.

[260] *teŋri* kelimesini Tekin *teñri,* Ergin *teŋ͡ri*, Orkun *tenri* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *yarlıkadok* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *yarlıkaduk* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *igit<d>im* kelimesini Tekin, Ercilasun ve Ergin *igittim*, Orkun *iğitim* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *yalaŋ* ifadesini Tekin *yalañ,* Ercilasun *yalıŋ,* Ergin *yalın͡g*, Orkun ise *yala*n biçiminde yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *bodunug tonlug* ifadesini Ergin *budunug tonlug*, Orkun ise *budunıg tonlıg* şeklinde okumuşlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *çıgañ* ifadesini Orkun *çıgay* okumuştur (Orkun, *a.g.e.*, s.42). *üküş* kelimesini Ergin ve Orkun *öküş* biçiminde vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). *ėlligde* ifadesini Ercilasun ve Ergin *illigde,* Orkun ise *illiğde* olarak okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42). Buradaki *ıgar* ifadesi Ercilasun’un eserinde okuma kısmında bulunmamaktadır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568). *yėg* ifadesini Ercilasun ve Ergin *yig*, Orkun ise *yeğ* şeklinde okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.42).

[261] *tengri* ifadesini Aydın “(Ebedi) gök” olarak çevirmişken Tekin, Ölmez, Ercilasun, Ergin ve Orkun “Tanrı” olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.45; Ölmez, *a.g.e.*, s.155; Ercilasun, *a.g.e.*, s.569; Ergin, *a.g.e.*, s.75; Orkun, *a.g.e.*, s.43).

[262] Aydın, *a.g.e.*, s.88-89. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.44-45; Ölmez, *a.g.e.*, s.140, 155; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568-569; Ergin, *a.g.e.*, s.74-75; Orkun, *a.g.e.*, s.42-43.

kaleme aldığı üzere bozkır boyları, büyük bir kağan olmadan kendi başlarına mera yönetebilir, şeflerinin liderliğinde baskınlar yapabilirlerdi. Bu nedenle Büyük Kağan onların itaatlerini kazanmak için onlara büyük bir kazanç sunmalıydı. Bu kazanç da ganimetlerden oluşmaktaydı.[263] Bozkır hayatında herkes savaşçı durumda olduğundan Büyük Kağan'ın otoritesine giren boylar ordunun bir parçası olmaktaydı. Bu da Kağan'ı yüksek askerî bir komutan yapmaktaydı.[264]

Bu ganimetlerin elde edilebilmesi için savaşlara girmek gerekmekteydi. Fakat ilk olarak bir kağan seçilmeliydi. İlk kağan seçilimi uygun adayların bulunduğu boylar arasında yapılan bir iç savaşla belli olurdu. Bundan dolayı ilk ganimet dağılımı, birleşen boylar arasında malların yeniden paylaşılması demekti. Kağan öldüğünde halk dağılırdı, bu nedenle yeniden kağan seçmek gerekliydi. Bu kağan seçilimi iç savaşlara girişmek yerine halef seçme biçimine dönüşmüştü.[265] Tabii ki taht mücadeleleri mevcuttu. Kağan başlangıçta ganimetleri bu mücadelelerde rakiplerinden kazanmaktaydı. Bu mücadelelerde kazanan askerî olarak en yetenekli ve halkını zenginleştirmek için en uygun aday olmaktaydı.[266] Kağan seçilimi bir düzene bağlanarak "kurultay" yani kağanın seçileceği, kabul edileceği ve ilan edileceği bir törene dönüşürdü. Kağan ganimet akışını devam ettirmek için dış savaşlara yönelmek zorundaydı. Kendisine bağlı boyların sadakatini devam ettirmek için onlara devamlı bir ganimet akışı sağlamalıydı. Boylar tek başlarına büyük bir düşman karşısında ayakta kalamazlardı ve kağanın korumasına ihtiyaçları vardı. Fakat kağan onları dış düşmanlara karşı koruyamazsa otoritesi sarsılırdı.[267]

Ganimet, kağanların, boylarının onları takip etmesi için en önemli etkendi.[268] Bu yüzden bilge bir kağan ganimet akışının kesilmemesi adına dış savaşlara girişmek için sebep aramaktaydı. Dış savaşlar boyları birleştirmekte ve güçlendirmekteydi.[269]

[263] Fletcher, a.g.m., s.237.
[264] A.g.m., s.238.
[265] A.g.m., s.238.
[266] A.g.m., s.238-239.
[267] A.g.m., s.242.
[268] A.g.m., s.241-242.
[269] A.g.m., s.242.

2.2. Vergi

Tarih boyunca devletleşmiş ülkelerin önemli bir gelir kaynağı gerek kendi halkından gerek kendilerine bağladıkları halklardan aldıkları vergilerdir. Göktürkler de kendi boylarından ve kendilerine bağladıkları halklardan çeşitli vergiler almışlardır. *TD*'in *Göktürk Bölümü* ve *CFYG*'e göre Göktürkler vergilerini at, asker ve çeşitli hayvanlarla ödemişlerdir. Kendi sürülerinden hayvanları vergi olarak göndermişlerdir. Ayrıca atıyla beraber askerlik yapmak da vergi olarak kabul edilmiştir.[270] Batı Göktürklerinde bu vergileri denetlemek amacıyla görevli "Tudunlar" bulunmaktadır. *JTS, XTS* ve *TD*'in *Batı Göktürkleri Bölümleri*'nde Tong Yabgu Kağan, bölge yöneticileri ile yerel hükümdarları denetlemek ve vergileri kontrol etmek amacıyla tudun göndermiştir.[271]

Yazıtlarda vergi, "kervan göndermek" şeklinde geçmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 25. satırında, Basmılların kervan göndermedikleri için Bilge Kağan'ın onlara karşı sefer ettiğinden söz edilmektedir: *yegirmi yaşıma basmıl ıdok kut uguşum bodunum erti arkış ıdmaz tėyin süledim* 𐰾𐰇𐰾𐰋:𐰃𐰺𐰋𐰴:𐰴𐰾𐰚𐰋𐰉:𐰃𐰴𐰉:𐰋𐰚𐰾𐰍:𐰾𐰉𐰺:𐰚𐰾𐰋𐰍:𐰾𐰺𐰍:𐰋𐰾𐰸𐰍:𐰋𐰾𐰉𐰃:𐰋𐰾𐰉𐰺 ("Yirmi yaşımda, Basmıl Idok kut'u, ki o, halkım, boyumdu, "kervan göndermiyor" diyerek sefer ettim").[272] Aynı yazıtın 40. satırında ve devamı olan 41. satırında da kervan gönderme meselesi geçmektedir: *[karlok] ėltewer yok bolmış inisi bir korg[anka tezip barmış]* <...> <...> *arkışı kelmedi anı aṅıtayn tėp süledim* [273] 𐰾𐰇𐰉:𐰋𐰴:𐰃𐰃𐰆𐰖𐰋:𐰋𐰇𐰾𐰉𐰺:𐰋𐰺𐰴<...> <...>𐰍𐰴𐰉𐰆:𐰉𐰋𐰋𐰋:𐰺𐰾𐰚𐰉𐰆𐰃: 𐰉𐰚𐰴𐰉𐰋<...>[274] ("<...> Karluk elteveri[275] ölmüş, küçük kardeşi bir kaleye kaçıp gitmiş <…> <…> "kervanları gelmedi, onları korkutayım" deyip sefer ettim").[276]

---

[270] Taşağıl, *a.g.e.*, s.118, 135-136.
[271] Chavannes, *a.g.e.*, s.53, 85; Taşağıl, *a.g.e.*, s.132.
[272] Aydın, *a.g.e.*, s.89. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.46-47; Ölmez, *a.g.e.*, s.140, 155; Ercilasun, *a.g.e.*, s.572-573; Ergin, *a.g.e.*, s.76-77; Orkun, *a.g.e.*, s.60.
[273] *[karlok] ėltewer* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *Karluk ilteber*, Ölmez ise *karluk eltever* diye yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ercilasun, *a.g.e.*, s.580; Ölmez, *a.g.e.*, s.143; Ergin, *a.g.e.*, s.82; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *korg[anka]* kelimesini Ölmez *korıgka*, Orkun *kurk…* olarak vermişlerdir (Ölmez, *a.g.e.*, s.143; Orkun, *a.g.e.*, s.66-68). *kelmedi anı aṅıtayn* ifadesini Orkun *yelmedi anı ayıtayın* olarak yazmıştır (Orkun, *a.g.e.*, s.68).
[274] Göktürkçe kısmın 40. satırında okuma farklılıkları bulunmaktadır. Ergin ":𐰉𐰋𐰋:𐰺𐰾𐰚𐰉𐰆𐰃: 𐰉𐰚𐰴𐰉𐰋...", Orkun "...:𐰉𐰋𐰋:𐰺𐰾𐰚𐰉𐰆𐰃: 𐰉𐰚𐰴𐰉𐰋..." olarak okumuşlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.170; Orkun, *a.g.e.*, s.67).
[275] *eltever* sözcüğünü Tekin "Elteber", Ercilasun "ilteber", Ergin "vali", Orkun "Eltebirler" olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, 51; Ercilasun, *a.g.e.*, s.581; Ergin, *a.g.e.*, s.83; Orkun, *a.g.e.*, s.67).
[276] Aydın, *a.g.e.*, s.95. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.50-51; Ölmez, *a.g.e.*, s.143, 158; Ercilasun, *a.g.e.*, s.580-581; Ergin, *a.g.e.*, s.82; Orkun, *a.g.e.*, s.66.

Göktürkler himaye altına aldıkları halkları da vergiye bağlamışlardır. *JTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde geçen bilgiye göre, 697 yılından itibaren Kapgan Kağan'a Kitanlar (Qidan) ve Tatabılar (Xi) sürekli vergi vermişlerdir.[277] Bizans kaynağı olan Menandros'un yazdıklarına göre ise Göktürkler, Eftalitleri ele geçirdikten sonra onları vergiye bağlamışlardır.[278]

Göktürklere bağlı bazı boylar vergilerini hayvan kürkü olarak yollamışlardır. Bu boylar daha çok kuzey ve kuzeybatıdaki ormanlık bölgelerde yaşamışlardır. Bu topluluklardan biri Kırgızlardır. *XTS*'ya göre Kırgızlar vergilerini samur ve yeşil fare kürkü olarak vermektedirler.[279] Benzer şekilde, P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede günümüzdeki Sibirya taraflarında yaşayan Khe rged halkının Uygurlara mavi kemirgen derilerini[280] sunduklarından söz edilmiştir.[281] Bilge Kağan Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 12. satırında da buna dair izler bulunmaktadır. Bilge Kağan'ın cenazesine gönderilenler arasında kürkler, *kök teyeŋ* şeklinde geçmektedir: *edgü özlük atın kara kişin kök teyeŋin sansız kelürüp kop ko<d>tı* [282] 𐰴𐰃𐰾𐰇:𐰴𐰾𐰇:𐰴𐰍𐰺𐰍𐰾𐰆:𐰓𐰃𐰋𐰃:𐰠𐰴𐰃𐰋𐰇:𐰠𐰺𐰴𐰆:𐰓𐰴𐰺𐰇:𐰓𐰴𐰃𐰆𐰾𐰇:𐰴𐰋𐰠:𐰓𐰴𐰃𐰆𐰾𐰍𐰇𐰺 ("İyi has atlarını, kara samurlarını (ve) boz dağ sıçanı (derilerini)[283] sayısızca getirip bıraktılar.").[284]

Bazı durumlarda, Göktürk kağanlarının ağır vergiler de yükledikleri olmuştur. *JTS*, *XTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'e göre İllig Kağan, 627'den itibaren yaşanılan

---

[277] Liu, *a.g.e.*, s.236.

[278] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s. 115; Özcan, a.g.m., s.29.

[279] Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.84.

[280] Tibetçe metinde "mavi" olarak verilen renk, az ileride değindiğimiz *kök teyeŋ* örneğinde olduğu gibi aslında "boz" rengini ifade etmektedir.

[281] Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, 2008, s. 25. Khe rged halkının kim olduğuna dair Venturi'nin aktardığı bilgilere göre Bacot ve Clauson, onların Kırgızlar olduklarını belirtmişlerdir. Moriyasu bu görüşü reddetmiş ve Louis Bazin'in de görüşü olan Khe rged halkının Kherait Moğolları (Keregit) olduğunu savunmuştur (Venturi, a.g.m., s.25). Venturi'nin *Kherait Moğolları* olarak söz ettiği halk, Kereyit veya Kereyler olarak bilinen topluluktur. Bunların Türk veya Moğol oldukları konusunda farklı görüşler vardır (Erkoç, Eski Türklerde…, s. 32). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belge, kim oldukları henüz tespit edilememiş bir halk olan Gudlardan da bahsetmektedir. Belge, bu halkın Uygurlara ödedikleri vergilerini vahşi hayvan derileri olarak sunduklarından söz etmiştir (Venturi, a.g.m., s.26).

[282] *kök teyeŋin* ifadesini Tekin *kök teyeñin*, Ölmez *kök tėyeŋin*, Ergin *kök teyeng͡in*, Orkun *kök teyenin*, olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.54; Ölmez, *a.g.e.*, s.145; Ergin, *a.g.e.*, s.86; Orkun, *a.g.e.*, s.70).

[283] *kök teyeŋin* ifadesinin çevirisinde de farklı tercümeler olmuştur. Tekin ve Orkun "gök sincaplarını", Ölmez "boz sincap (derilerini)", Ercilasun "boz sincaplarını", Ergin "mavi sincabını" şeklinde tercüme etmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.55; Ercilasun, *a.g.e.*, s.589; Ölmez, *a.g.e.*, s.159; Ergin, *a.g.e.*, s.87; Orkun, *a.g.e.*, s.70). Aydın, yazıtta değinilen *kök teyeŋ*'in Moğolcada *tarbagan* denilen hayvan olduğunu belirtmiştir (Aydın, *a.g.e.*, s. 169). *Tarbagan*, İngilizcede *marmot* olarak bilinen kemirgendir.

[284] Aydın, *a.g.e.*, s.98. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.54-55; Ercilasun, *a.g.e.*, s.588-589; Ölmez, *a.g.e.*, s.145-159; Ergin, *a.g.e.*, s.86-87; Orkun, *a.g.e.*, s.70

kıtlık nedeniyle harcamalarını karşılayamayınca boyların verdiği vergileri arttırmıştır. Bu vergiler halka ağır geldiğinden isyanlara neden olmuştur.[285] *JTS, XTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri*'nde, Tuli Kağan'ın yönettiği bölgelerde ağır vergiler yüklemesi sebebiyle halkının nefretini kazandığından söz edilmiştir. [286] Bu durumun bir örneği Batı Göktürklerinde de yaşanmıştır. *CFYG* ve *ZZTJ*'de 605 yılında Chuluo Kağan'ın Tiele boylarına saldırıp onlara ağır vergiler yüklediğinden bahsedilmiştir.[287] Erkoç'un daha önce tespit ettiği üzere, Göktürkler savaşlarda kendilerine bağlı Türk-Moğol boylarından vergi olarak asker toplamışlar, bu da söz konusu boylar arasında tepkiye yol açmıştır. Göktürklerin tarihleri boyunca sürekli boy isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmalarının sebeplerinden birisi budur. Erkoç'un tespit ettiği örnekler Tielelar, Uygurlar, Kitanlar ve Tatabılar hakkındadır.[288] *SS*'da Tielelar ile ilgili bilgilerin verildiği bölümde Göktürklerin Tieleları yaptıkları seferlerde kullandıklarından söz edilmiştir.[289] Bir başka örnekte, *JTS* ve *XTS*'da Göktürklerin Uygurlardan asker olarak yararlandıkları belirtilmiştir.[290] Diğer bir örnek ise, *JTS*'ya göre Göktürklerin seferlerinde Kitanlar ve Tatabılardan da faydalanmalarıdır. [291] Bunların dışında, kaynaklarda vergi almayan bir şaddan da söz edilmiştir. *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* bölümlerinde bulunan *Ashina Sheer Biyografisi*'nde ve *ZZTJ*'de, Ashina Sheer'ın şadlık yaptığı zamanlarda on yıl boyunca yönettiği bölgelerden vergi almadığı belirtilmiştir.[292]

Göktürkler güçlü oldukları dönemlerde kendilerine bağlı boyları vergiye bağlamışlarken, zayıf oldukları dönemde Çin'e bağlıyken Çin'e vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Kaynaklarda da Göktürklerin Çin'e vergi yolladıkları geçmektedir. *CFYG*'e göre Göktürklerin sırasıyla 554, 555, 562, 564, 566, 581, 583, 587, 591, 592, 597, 607, 615 yıllarında yollanan vergiler 615 yılının 8. ayında Shibi Kağan tarafından kesilmiş[293], fakat

---

[285] Liu, *a.g.e.*, s.191, 272; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.20; Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, s.127; Chang, *a.g.e.*, s.48.
[286] Liu, *a.g.e.*, s.196, 281; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.23; Taşağıl, *a.g.e.*, s.295.
[287] Taşağıl, *a.g.e.*, s.165, 199.
[288] Erkoç, General Li…, s.157.
[289] Liu, *a.g.e.*, s.172.
[290] Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü - Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.48, 52.
[291] Liu, *a.g.e.*, s.236; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.49-50. Bu duruma benzer bir uygulama Uygurlarda da bulunmaktadır. *JTS, XTS* ve *ZZTJ*'e göre Uygurlar, Basmılları ve Karlukları kendilerine kattıktan sonra savaşlarda en önde onları kullanmışlardır (Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s.52, 57-58; Chang, *a.g.e.*, s.204).
[292] Liu, *a.g.e.*, s.356; Chavannes, *a.g.e.*, s.232; Chang, *a.g.e.*, s.105.
[293] Taşağıl, *a.g.e.*, s.167.

daha sonra 621, 622, 623 ve 624 yıllarında Çin'e vergi yollanmaya devam edilmiştir.[294] 630 yılında Tuli Kağan Çin'e teslim olarak beş yıl boyunca Çin'e vergi yollamıştır.[295] Ayrıca *CFYG*'de Batı Göktürklerinin de Çin'e yolladıkları vergilerden söz edilmiştir. Örneğin, 618 yılında Kül Kağan Çin'e vergi sunmuştur.[296] *ZZTJ*'de ise, Göktürklerin 580 ve 587 yıllarında vergi yolladıklarından bahsedilmiştir. Bu vergi yollamalar 593 yılında kesilmiş, daha sonrasında devam etse de 597 yılında tekrar kesilmiştir.[297] Batı Göktürkler ile ilgili ayrıca *TD*'in *Batı Göktürk Bölümü*'nde Yipi Işbara Yabgu Kağan (Yipi Shaboluo Yehu Kehan) ve Yipi Shegui Kağan'ın Çin'e vergi sunduklarından söz edilmiştir.[298] Göktürkler yıkıldıktan sonra da Çin'e gönderdikleri vergilerden birkaç kayıt bulunmaktadır. *JWDS*'da Göktürk reisi Zhang Mujin ve diğerlerinin Çin'e vergi sunduklarından bahsedilmiştir. Yine aynı kaynakta 941 yılında Göktürklerin vergi verdikleri geçmektedir.[299] Bunların dışında *XWDS*'da Göktürklerin Beş Hanedan döneminde (907-979) Çin sarayına gelip vergi sundukları belirtilmiştir.[300]

Bunların dışında, Göktürk kağanları Çin'e bağlandıkları ve oraya yerleştikleri zaman kendilerine bazı ailelerin vergileri gelir olarak bağlanmıştır. Bunlarda birisi, *JTS* ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*'ne göre Tuli Kağan'dır. 629 yılında Tuli Kağan'a 700 ailenin vergisi gelir olarak bağlanmıştır.[301] *JTS*'da verilen bilgiye göre ise, İllig Kağan'ın yakalanıp başkent Chang'an'a götürülmesinden sonra Çin imparatoru, İllig Kağan ile ailesinin Taipu(si) (Arabalar ve Atlar Dairesi) binasına yerleştirilmelerini ve devlet bütçesinden iaşelerinin sağlanmasını emretmiştir.[302]

Göktürklerin Sasaniler ile olan mücadelelerinden yukarıda bahsettiğimiz üzere[303] bu mücadelenin temel nedeni, söz konusu ticaret yollarına hâkim olan devletin ticaret mallarının korunması karşılığında bu yollardan geçen kişilerden vergi almasıdır. Göktürk Kağanlığı'yla ilgili kaynaklarda buna bir örnek bulunmasa da bu duruma benzer örnekler,

---

[294] *A.g.e.*, s.142-144. Her ne kadar *CFYG* Göktürklerin 554-555, 562, 564, 581, 621-624 yıllarında Çin'e vergi ödediklerini yazmışsa da, Göktürkler bu tarihlerde oldukça güçlü olup Çin'e bağlı değillerdir. Göktürklerin bu yıllarda Çin'e yolladıkları, vergi değil hediyedir. Ancak Çinli tarihçiler, bunları vergi olarak kaydetmişlerdir.
[295] *A.g.e.*, s.141.
[296] *A.g.e.*, s.144.
[297] *A.g.e.*, s.179, 190-191, 193.
[298] *A.g.e.*, s.304-305.
[299] *A.g.e.*, s.406.
[300] *A.g.e.*, s.407.
[301] Liu, *a.g.e.*, s.197, 282; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.24.
[302] Liu, *a.g.e.*, s.194; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.21.
[303] Bkz. Ticaret bölümü.

diğer bir Türk devleti olan Hazarlarda mevcuttur. Hazarlar ile ilgili bu bilgiler çeşitli İslam kaynaklarında geçmektedir. Bu İslam kaynakları Yâkūt el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldan,* İstahrî'nin *el-Mesalik ve'l-Memâlik* ve İbn Havkal'ın *Sûretü'l-Arz* eserleridir. Bu üç eserde Hazarların gelir kaynaklarından bahsedilirken ticaret yollarından geçen kervanlardan ve gemilerden ticaret mallarının korunması karşılığında vergi aldıklarından söz edilmiştir.[304] Aynı uygulamanın Göktürk Kağanlığı'nda da var olduğunu düşünebiliriz.

2.3. Savaş Ganimetleri

2.3.1. Göktürklerin Yağma Gelirleri

Göktürklerin bir önceki bölümde incelediklerimiz dışında diğer bir gelir kaynakları, yağma ve talanlar olmuştur. *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Göktürkler yağma yapmak için dolunay zamanını beklerlerdi.[305] Doğal olarak, Göktürklerin yaptıkları yağmalar konusunda en çok bilgi, Çin'de yaptıkları yağmalarla ilgilidir. Bu kayıtların bir kısmında akınlarda nelerin yağmalanıp ganimet alındığı anlatılırken bazı kayıtlarda bu konuyla ilgili bilgiler verilmemiştir. Kaynaklara göre Göktürkler güçlendikleri zaman yağmalar yapmışlardır. *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ne göre, imparator ile devlet adamlarının konuşmaları sırasında imparatorluk sekreteri Wei Zheng, Göktürklerin güçlendiklerinde yağma yaptıklarını, zayıf düştüklerinde ise itaat ettiklerini belirtmiştir.[306] Yine *TD*'deki, *JTS*'daki ve *WXTK*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'e göre, Tonyukuk ile Bilge Kağan arasında geçen konuşmada Tonyukuk, Göktürklerin güçlü olduklarında yağma yaptıklarından, zayıfladıklarında ise kaçtıklarından bahsetmiştir.[307] Göktürklerin Çinlilere karşı yaptıkları çok fazla yağma bulunmaktadır. Kaynaklarda yağma yapıldığına dair en erken bilgi, *BQS*'da geçen 563 yılında Mugan Kağan'ın Kuzey Qilere yaptığı saldırı ve ardından yapılan yağma olmuştur.[308] Yine Mugan Kağan, *BQS* ve *ZS*'ya göre 564 yılında Kuzey Qilere saldırıp yağma yapmıştır.[309] *ZS*'nun *Göktürk Bölümü* ve *ZZTJ*'de, Tapar Kağan döneminde 578 yılında Göktürklerin Zhouların You Vilayeti'ni (Youzhou) yağmaladıklarından söz edilmiştir.[310] Yine aynı kaynakların yanı sıra *ZS*'nun *İmparator*

---

[304] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s.133, 155, 163.
[305] Liu, *a.g.e.*, s.63.
[306] Taşağıl, *a.g.e*., s.297.
[307] Liu, *a.g.e.*, s.241, 312; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.53; Taşağıl, *a.g.e.*, s.397, 414; Chang, *a.g.e*., s.174.
[308] Liu, *a.g.e.*, s.33.
[309] *A.g.e.*, s.25, 34.
[310] Liu, *a.g.e.*, s.28; Taşağıl, *a.g.e*., s.178.

Yıllıkları'nda, 578 yılında Tapar Kağan'ın Jiuquan'i kuşatıp yağmaladığından bahsedilmiştir.[311] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Daxi Changru Biyografisi*'nde, Işbara Kağan döneminde 582 yılında Işbara Kağan'ın, kardeşi Yabgu (Yehu) Kağan ve Panna Kağan ile yağma yaptıkları belirtilmiştir.[312] *ZZTJ*'de Dulan Kağan'ın 597 yılında Çin sınırlarındaki yerleşim yerlerini yağmaladığından söz edilmiştir.[313] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Yang Zichong Biyografisi*'nde Göktürklerin sınırdaki Lishi bölgesini (Lishijun) yağma ettiklerinden bahsedilmiştir.[314] Birinci Kağanlık'ın son dönemi olan İllig Kağan döneminde ise, *TD*'in ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*'nde verilen bilgilere göre Göktürkler, 622 yılında Hebei[315], daha sonra Feng ve Lu vilayetlerini[316], sonrasında ise Yuan ile Ling vilayetleri arasındaki bölgeyi[317] yağmalamışlardır. Yine *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Göktürkler, Dazhen Geçidi'ni (Dazhenguan) ele geçirip yağmalamışlardır.[318] Aynı dönemde yapılan başka yağmalar ise *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde 624'te Yuan, Suo, Xin ve Bing vilayetlerine yapılan yağmalardır.[319] Bunlarla birlikte, 625 yılında *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ne ve *ZZTJ*'e göre Shuo Vilayeti'nde (Shuozhou), *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Sui Vilayeti'nde (Suizhou) yağma yapılmıştır.[320] Nitekim Jonathan Karam Skaff'ın çıkardığı bir istatistiğe göre İllig Kağan, 620 ile 626 yılları arasında Çin'in kuzeyine toplam 62 tane akın düzenlemiş ve Göktürk tarihinde bu konuda bir rekor kırmıştır.[321] Bu yağmaların Göktürklerin Çin hâkimiyeti altında kaldıkları dönemde de örneği bulunmaktadır. *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Nishufu'nun Lang Dağı (Langshan) kenarında yağma yaptığı belirtilmiştir.[322] İkinci Göktürk Kağanlığı döneminde yapılan yağmalar ise şu şekildedir: İlteriş Kağan döneminde *JTS*, *XTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri*'nde yazılana göre Kutlug, kağan olduktan sonra Chanyu Valiliği'ni (Chanyu Duhufu) yağma etmiştir.[323] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre

[311] Liu, *a.g.e.*, s.28, 31; Taşağıl, *a.g.e.*, s.179.
[312] Liu, *a.g.e.*, s.130.
[313] Taşağıl, *a.g.e.*, s.193.
[314] Liu, *a.g.e.*, s.155.
[315] Taşağıl, *a.g.e.*, s.124.
[316] Liu, *a.g.e.*, s.261.
[317] *A.g.e.*, s.261.
[318] *A.g.e.*, s.262.
[319] *A.g.e.*, s.263.
[320] Liu, *a.g.e.*, s.267; Taşağıl, *a.g.e.*, s.125; Chang, *a.g.e.*, s.38.
[321] Skaff, *a.g.e.*, s. 40-43, 303-306.
[322] Liu, *a.g.e.*, s.293.
[323] Liu, *a.g.e.*, s.214, 295; Taşağıl, *a.g.e.*, s.389. *TD*'de yalnızca saldırıdan söz edilmiş ve yağma yapıldığı belirtilmemiştir.

Kutlug, 683 yılında Ding Vilayeti'ni (Dingzhou)[324], *WXTK*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre 684 yılında Shuo Vilayeti'ni (Shuozhou)[325], *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ne göre ise 686 yılında Shuo, Dai ve benzeri vilayetleri[326] yağmalamıştır. Kapgan Kağan döneminde ise *XTS, TD* ve *WXTK*'ın *Göktürk Bölümleri*'nde Kapgan Kağan'ın 694 yılında Ling Vilayeti'ni (Lingzhou) yağmaladığından söz edilmiştir.[327] Yine aynı kaynaklarda Ding Vilayeti'ni (Dingzhou) de yağmaladığından bahsedilmiştir.[328] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, Göktürklerin Dai ve Xin vilayetlerine girerek buraları yağmaladıkları belirtilmiştir.[329] Daha sonrasında ise, *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Dian Guidao Biyografisi* ile *TD* ve *WXTK*'ın *Göktürk Bölümleri*'nde geçen bilgilere göre Kapgan Kağan, Zhao ve Ding vilayetlerini yağmalamıştır. Bu yağmalar dışında, *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Zhang Renyuan (Zhang Rendan) Biyografisi* ile *ZZTJ*'de 698 yılında Kapgan Kağan'ın yağma yapmak amacıyla Çin sınırları içerisine girdiğinden söz edilmiştir.[330] Ayrıca yine *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Zhang Renyuan (Zhang Rendan) Biyografisi*'nde 707 yılında Göktürklerin yağma için Çin sınırlarına girdiklerinden bahsedilmiştir.[331] Bunların dışında, *ZZTJ*'de 837 yılında Göktürklerden 150 çadırın Zhenwu Askerî Bölgesi'nde ayaklanarak askerî koloniyi yağmaladıkları belirtilmiştir.[332] Çin kaynaklarında Çinlilerin bu yağmalardan kurtulmak için Göktürklere hediyeler gönderdikleri belirtilmiştir. *ZS*'ya göre Kuzey Qiler yağmalanmaktan korktukları için hazinelerinde ne varsa boşaltıp Göktürklere göndermişlerdir.[333] *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Hanyang Prensi Li (Gui) Biyografisi*'nde Göktürklerin çok sık yağma yapmalarından dolayı imparatorun Göktürklere hediyeler gönderdiğinden söz edilmiştir.[334]

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Çin'e yapılan Göktürk akınları hakkında bilgi veren kayıtlar arasında bazen Göktürklerin neleri yağmaladıkları konusunda örnekler bulunmaktadır. *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Göktürk askerleri ele geçirdikleri hayvanların miktarını bir tahta parçasının üzerine kazırlar, daha sonra tahta parçasını ucu

[324] Liu, *a.g.e.*, s.296.
[325] Taşağıl, *a.g.e*., s.409.
[326] *A.g.e*., s.389.
[327] Liu, *a.g.e.*, s.299; Taşağıl, *a.g.e*., s.390, 410.
[328] Liu, *a.g.e.*, s.301; Taşağıl, *a.g.e*., s.391, 411.
[329] Liu, *a.g.e.*, s.304.
[330] Liu, *a.g.e.*, s.426; Chang, *a.g.e.*, s.150.
[331] Liu, *a.g.e.*, s.426.
[332] *A.g.e.*, s.355.
[333] *A.g.e.*, s.27.
[334] *A.g.e.*, s.375.

sivri metal bir okla ve balmumuyla mühürlerlerdi.[335] Wen Daya, *Da Tang Chuangye Qijuzhu* adlı eserinde Göktürklerin savaş erzakı olarak koyun ile atları aldıklarından ve zafer kazandıklarında sadece hazine aradıklarından söz etmiştir.[336] Çin kaynaklarına göre Göktürklerin yağma yaptıkları şeyler ise genellikle at, koyun, sığır gibi hayvanlardır. *CFYG* ve *ZZTJ*'de Göktürklerin 582 yılında Wuwei, Tianshui, Jincheng, Honglua ve Yan'an'a girip at, sığır, koyun gibi hayvanları yağmaladıklarından söz edilmiştir.[337] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde yer alan bilgiye göre Göktürkler, 583 yılında Wuwei, Tianshui, Anding, Jincheng, Shangjun, Honghua ve Yan'an'a saldırmışlar, bütün büyük baş hayvanlarını ele geçirmişlerdir.[338] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde Göktürklerin Kapgan Kağan döneminde 700 yılında Longshi'ya girip on binden fazla atı yağmaladıkları belirtilmiştir.[339] Yine aynı kaynağa ve ona ek olarak *JTS, XTS, WXTK*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'e göre, Kapgan Kağan döneminde 700 yılında Longyou'da on binden fazla at yağma edilmiştir.[340] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Kapgan Kağan, 705 yılında Yuan Vilayeti (Yuanzhou) ve Hui Vilayeti'nde (Huizhou) çok sayıda at ele geçirmiştir.[341] *JTS* ve *WXTK*'ın *Göktürk Bölümleri, JTS*'nun *İmparatorluk Yıllıkları* kısmı ile *ZZTJ*'e göre Kapgan Kağan, 706 yılında Yuan ve Hui vilayetlerine saldırmış, özellikle Longyou bölgesinden 10 binden fazla at ele geçirmiştir.[342] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Kapgan Kağan'ın Yan Vilayeti (Yanzhou) ile Xia Vilayeti'ne (Xiazhou) saldırıp 100 bin at ve koyun ele geçirdiğinden söz edilmiştir.[343] *WXTK*'daki *Göktürk Bölümü*'nde geçen bilgilerde, Tonyukuk'un Zhiding'e girip oradaki at ve koyunları yağmaladığı belirtilmiştir.[344] *JTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri, JTS*'nun *İmparator Yıllıkları* kısmı ile *ZZTJ*'de ise, yine Tonyukuk'un 720 yılında Liang Vilayeti'nde (Liangzhou) at ve koyunları yağmaladığı bilgisi geçmektedir.[345] Çin kaynaklarında, Göktürklerin hayvanların yanı sıra kıymetli eşyaları da ele geçirdiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. *ZS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Shi Ning Biyografisi* ile *ZS*'nun Tuyuhunlarla ilgili bilgiler verdiği

[335] *A.g.e.*, s.21.
[336] *A.g.e.*, s.174.
[337] Taşağıl, *a.g.e.*, s.183, 154-155.
[338] Liu, *a.g.e.*, s.68.
[339] Taşağıl, *a.g.e.*, s.392.
[340] Liu, *a.g.e.*, s.227, 303; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.43; Chang, *a.g.e.*, s.151; Taşağıl, *a.g.e.*, s.392, 412.
[341] Liu, *a.g.e.*, s.305.
[342] Liu, *a.g.e.*, s.228, 348; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.44; Chang, *a.g.e.*, s.153; Taşağıl, *a.g.e.*, s.412.
[343] Liu, *a.g.e.*, s.303.
[344] Taşağıl *a.g.e.*, s.415.
[345] Liu, *a.g.e.*, s.243, 351; Taşağıl, *a.g.e.*, s.397; Chang, *a.g.e.*, s.179.

kısımda, Mugan Kağan'ın Tuyuhunlara saldırarak onlardan çok sayıda büyük baş hayvanın yanı sıra paralarına ve hazinelerine el koyarak kıymetli eşyalarını ganimet olarak ele geçirdiğinden bahsedilmiştir.[346] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Kapgan Kağan'ın geçtiği yerlerdeki hayvanları, altınları ve ipekleri ele geçirdiğinden söz edilmiştir.[347] Bir de *ZZTJ*'e göre, 837 yılında Göktürkler isyan ederek tarım arazilerini yağmalamışlardır.[348] Yine aynı kaynakta Göktürklerin 847 yılında tüccarları soyup pirinç vergilerini yağma ettiklerinden bahsedilmiştir.[349]

Kaynaklarda Çin'e yapılan yağmalar dışında başka halklara da yağma yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. *ZZTJ*'e göre 613 yılında Juedu Şad, Tuyuhunlara saldırıp yağma yapmıştır. [350] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Çabış (Chebi) Kağan'ın Xueyantuoların hayvanlarını kaçırdığından söz edilmiştir.[351] *JTS, XTS, TD* ve *WXTK*'ın *Göktürk Bölümleri*'nde, Kutlug'un kağan olmadan önce Dokuz Oğuzları yağmalayıp at ile koyun ele geçirdiğinden bahsedilmiştir.[352] Göktürklerin kendi aralarında da yağmalar yaptıklarına ilişkin örnekler bulunmaktadır. *SS*'nun *Göktürk Bölümü* ile *CFYG*'de geçen bilgilere göre 601 yılında Göktürklerden Awu Silig Erkin (Awu Sili Sijin)[353], Qimin Kağan'ı yağma etmiş ve 200 binden fazla atı ile koyununu ele geçirmiştir.[354] *ZZTJ*'de 602 yılında Göktürk Silig Erkin (Sili Sijin) ve yanındakilerin, Qimin Kağan'ın 200 binden fazla hayvanını ele geçirdiklerinden söz edilmiştir.[355] *SS*'nun *Göktürk Bölümü* ile *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Zhangsun Sheng Biyografisi*'nde 597 yılında Dulan Kağan'ın Qimin Kağan'a saldırıp yağma ettiğinden bahsedilmiştir.[356] Ayrıca *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde Göktürklerin ikiye ayrılmalarından sonra karşılıklı yağmalar yaptıkları belirtilmiştir.[357] Bunların dışında, *JTS*'nun Batı Göktürkleriyle ilgili kısmında Kapgan Kağan'ın 685-688 yıllarında On Ok boylarını yağmaladığından söz edilmiştir.[358]

---

[346] Liu, *a.g.e.*, s.38-39, 48.
[347] *A.g.e.*, s.302.
[348] Taşağıl, *a.g.e*., s.405.
[349] Liu, *a.g.e.*, s.355; Taşağıl, *a.g.e*., s.406.
[350] Taşağıl, *a.g.e*., s.206.
[351] Liu, *a.g.e.*, s.289.
[352] Liu, *a.g.e.*, s.213-214, 295; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.37 ;Taşağıl, *a.g.e*., s.389, 409.
[353] Çin kaynaklarında geçen *Sili*'nin Göktürk yazıtlarında görülen *Silig* unvanı olabileceği düşünülmektedir (Erkoç, General Li…, s. 64).
[354] Liu, *a.g.e.*, s.88-89; Taşağıl, *a.g.e*., s.158.
[355] Taşağıl, *a.g.e*., s.197.
[356] Liu, *a.g.e.*, s.86, 141.
[357] Taşağıl, *a.g.e*., s.120.
[358] Chavannes, *a.g.e.*, s.74.

Batı Göktürklerinde de yağmalarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. *JTS*'nun Batı Göktürkleriyle ilgili verdiği bilgiler arasında, Çin imparatorunun bir fermanında Helu'nun yüzlerce aileyi yağmaladığı belirtilmiştir.[359] *TD*'in *Batı Göktürkleri* kısmında ise, Bagatur Yabgu'nun bütün Türkistan şehirlerini yağmaladığından bahsedilmiştir.[360] *JTS* ve *XTS*'nun Uygurlar ile ilgili bilgi verdiği kısımda, Batı Göktürklerin 605 yılında Tielelara saldırarak onların mallarını ele geçirdikleri belirtilmiştir.[361] *XTS*'nun *Batı Göktürkleri Bölümü*'nde Duolu'nun Sogd'a saldırıp ganimetleri beyleri ile paylaşmaması üzerine Nishu Çor'un (Nishu Chuo) zorla hakkına düşen ganimeti alması üzerine Duolu'nun onun başını kestirdiğinden bahsedilmiştir.[362]

Göktürklerin ele geçirdikleri mallar ile ilgili yazıtlarda da izler bulunmaktadır. Bu izlerden ilki Bilge Kağan Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 11. ve 12. satırlarında şu şekilde geçmektedir: *sarıg altu]nın ürüŋ kümüşün kırgaglıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k[işin] kök teyeŋin türüküme bodunuma kazganu bėrtim ėti bėrtim*[363]

𐰴𐰇𐰜𐰃𐰚𐰃𐰇:𐰴𐰇𐰜𐰃𐰚:𐰆𐰍𐰏𐰋𐰉:𐰃𐰴𐰍𐰆𐰃:𐰃𐰴𐰇𐰃𐰚:𐰃𐰴𐰉𐰜𐰇:𐰃𐰴𐰇𐰜𐰃𐰇:<...>𐰇:𐰃𐰋𐰏𐰋:

𐰉𐰃𐰚:𐰇𐰜𐰋𐰍:𐰉𐰃𐰃𐰇𐰖𐰃:𐰖𐰜𐰋𐰉:𐰉𐰃𐰣𐰚𐰆:𐰏𐰍𐰆𐰃:<...>

("Sarı altını, beyaz gümüşü, kenarlı ipeklileri, misk kokulu ipeklileri, has atları, aygırları, kara samurları, boz dağ sıçanı (derilerini) Türklere (tâbi) halkım için kazandım, elde ettim"[364]).[365]

---

[359] *A.g.e.*, s.70-71.
[360] Taşağıl, *a.g.e.*, s.305.
[361] Liu, *a.g.e.*, s.467.
[362] Chavannes, *a.g.e.*, s.91.
[363] *ürüŋ* ifadesini Tekin *ürüñ*, Ergin *ürüng͡*, Orkun *örü*n olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.32; Ergin, *a.g.e.*, s.92; Orkun, *a.g.e.*, s.56). *kümüşün* kelimesini Tekin, Ölmez, Ercilasun, Ergin ve Orkun *kümüşin* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.32; Ölmez, *a.g.e.*, s.135; Ercilasun, *a.g.e.*, s.552; Ergin, *a.g.e.*, s.92; Orkun, *a.g.e.*, s.56). *kırgaglıg* ifadesini Orkun *kırgıglıg* şeklinde okumuştur (Orkun, *a.g.e.*, s.56). *kotayın* kelimesini Tekin *k͡uutayin*, Ercilasun, Ergin ve Orkun *kutayın* biçimde yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.32; Ercilasun, *a.g.e.*, s.552; Ergin, *a.g.e.*, s.92; Orkun, *a.g.e.*, s.56). *kinlig* ifadesini Orkun *ekinliğ* olarak okumuştur (Orkun, *a.g.e.*, s.58). *İşgitisin* kelimesini Tekin *eşgitisin*, Ölmez *èşgitisin*, Orkun ise *isiğtisin* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.32; Ölmez, *a.g.e.*, s.135; Orkun, *a.g.e.*, s.58). *özlük* ifadesini Tekin *özlik* okumuştur (Tekin, *a.g.e.*, s.32). *teyeŋin* kelimesini Tekin *teyeñin*, Ergin *teyen͡gin*, Orkun *teyenin* biçiminde yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.32; Ergin, *a.g.e.*, s.92; Orkun, *a.g.e.*, s.58).
[364] Aydın'ın yaptığı bu çevirinin bazı kısımları, diğer yazarlar tarafından farklı şekilde çevrilmiştir: Tekin "Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlılarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) … gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim.", Ölmez "Çil çil altınlarını, apak gümüşleri, kenarlı ipekleri, misk kokulu ipeklileri, has atları, aygırları, kara samur ve boz sincap (derilerini) hakanlık halkım için, kavmim için kazandım, elde ettim.", Ercilasun "O ülkelerin sarı altınlarını, ak gümüşlerini, saçaklı ipeklilerini, misk kokulu ipeklilerini, binek atlarını, aygırlarını, kara (samurlarını), boz sincaplarını Türküm için, milletim için kazandım; düzenli bir şekilde dağıttım.", Ergin "Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim edi verdim.", Orkun "Altının [sarısını], gümüşün

Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 24. satırında Tangut halkına yaptıkları seferden ve bu sefer sonucu onların hayvan sürüleri ile mallarını ele geçirdiklerinden söz edilmiştir: *yėti yėgirmi yaşıma taŋut tapa süledim taŋut bodunug buzdum oglın yu[tuz]ın yılkısın barımın anta altım* [366] 𐰾𐰃𐰇𐰘:𐰴𐰍𐰾𐰋𐰃:𐰴𐰍𐰆𐰴𐰇𐰍:𐰴𐰍<...>𐰚𐰉:𐰴𐰍𐰇𐰘𐰚:𐰾𐰓𐰋𐰚𐰃:𐰘𐰚𐰋𐰾:𐰃𐰘𐰋𐰃:𐰾𐰉 𐰸𐰆:𐰇𐰍𐰃:𐰘𐰚𐰋𐰃:𐰇𐰾𐰸𐰃𐰋𐰍 ("On yedi yaşımda Tangut tarafına sefer ettim. Tangut halkını bozguna uğrattım. Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini,[367] varlıklarını orada ele geçirdim.").[368]

Yine başka bir örnekte ise, Bilge Kağan Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 2. ve 3. satırlarında Tatabılara sefer edip onların da hayvanlarını ve mallarını ele geçirdiğinden söz edilmiştir: *[otuz artukı tokuz] yaşıma yazın tatawı tapa sü[ledim]<...>men<...> ölürtüm oglın yutuzın yılkısın barımın [altım]* [369] <...>𐰴𐰍𐰾𐰋𐰃:𐰴𐰍𐰆𐰇𐰚𐰍:𐰴𐰍𐰋𐰃𐰚:𐰴𐰍𐰇𐰘<...>𐰴𐰾<...>𐰆:𐰇𐰃:𐰍𐰘𐰃𐰃:𐰔 𐰋𐰍:𐰇𐰾𐰉𐰍 <...> ("otuz dokuz yaşımda ilkbaharda Tatavı tarafa sefer ettim.<…>Ben <…> öldürdüm. Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini, [370] varlıklarını ele geçirdim.[371]").[372]

---

beyazını, ipeğin halisini, darının ekimli olanını atın, aygırın, kara kakımların gök sincapların [iyisini] Türklerime, kavmime kazandırdım. Tedarik ettim." şeklinde çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.33; Ölmez, *a.g.e.*, s.149; Ercilasun, *a.g.e.*, s.553; Ergin, *a.g.e.*, s.93; Orkun, *a.g.e.*, s.58).

[365] Aydın, *a.g.e.*, s.78. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.32-33; Ercilasun, *a.g.e.*, s.552-553; Ölmez, *a.g.e.*, s.135-149; Ergin, *a.g.e.*, s.92-93; Orkun, *a.g.e.*, s.58.

[366] *yėti yėgirmi* ifadesini Ercilasun ve Ergin *yiti yigirmi* okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74). *taŋut* kelimesini Tekin *tañut*, Ergin *Tan͡gut*, Orkun *tanut* olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.60). *oglın* ifadesini Tekin ve Ölmez *ogılin* okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ölmez, *a.g.e.*, s.140). *yu[tuz]ın* kelimesini Ercilasun, Ergin ve Orkun *yo(tuz)ın* şeklinde yazmışlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.60).

[367] "hayvan sürülerini" kısmını Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun "at sürülerini" şeklinde çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.45; Ercilasun, *a.g.e.*, s.569; Ergin, *a.g.e.*, s.75; Orkun, *a.g.e.*, s.60).

[368] Aydın, *a.g.e.*, s.89. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.44-45; Ölmez, *a.g.e.*, s.140-155; Ercilasun, *a.g.e.*, s568-569; Ergin, *a.g.e.*, s.74-75; Orkun, *a.g.e.*, s.60.

[369] *tatawı* adını Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *tatabı*, Ölmez *tatavı* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.52; Ölmez, *a.g.e.*, s.144 ; Ercilasun, *a.g.e.*, s.584; Ergin, *a.g.e.*, s.84; Orkun, *a.g.e.*, s.68). *oglın* kelimesini Tekin ve Ölmez *ogılin* okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.52; Ölmez, *a.g.e.*, s.144). *yutuzın* ifadesini Ercilasun, Ergin ve Orkun *yotuzın* şeklinde okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.584; Ergin, *a.g.e.*, s.84; Orkun, *a.g.e.*, s.68). *[altım]* kısmı Ergin ve Orkun'un okumalarında bulunmamaktadır (Ergin, *a.g.e.*, s.84; Orkun, *a.g.e.*, s.68).

[370] "hayvan sürülerini" kısmını Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun "at sürülerini" şeklinde çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.53; Ercilasun, *a.g.e.*, s.585; Ergin, *a.g.e.*, s.85; Orkun, *a.g.e.*, s.69).

[371] *[altım]* kısmı okumada olmadığı için Ergin ve Orkun'un eserinde *[altım]* kelimesinin çevirisi de bulunmamaktadır (Ergin, *a.g.e.*, s.85; Orkun, *a.g.e.*, s.69).

[372] Aydın, *a.g.e.*, s.96. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.52-53; Ölmez, *a.g.e.*, s.144-158; Ercilasun, *a.g.e.*, s.584-585; Ergin, *a.g.e.*, s.84-85; Orkun, *a.g.e.*, s.68-69.

2.3.2. Çin'in ve Sasanilerin Göktürklerden Ele Geçirdikleri Ganimetler

Çin kaynaklarında sadece Göktürklerin ele geçirdikleri mallar ile ilgili değil, Çinlilerin Göktürklerden ele geçirdikleri mallarla ilgili de bilgiler bulunmaktadır. *BQS*'nun *Biyografi* kısmındaki *Hulü Guang Biyografisi* ile *CFYG*'e göre, 564 yılında General Hulü Guang Göktürklere saldırmış ve binden fazla at ele geçirmiştir.[373] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Shi Wansui Biyografisi*'nde Shi Wansui'nin şefinin çok cesur olduğu ve Göktürklerin karargâhlarından koyun ile at çaldığından söz edilmiştir.[374] Bunun yanı sıra yine aynı biyografide verilen bilgilere göre komutanı, Wansui'i denemek için ona ok ve at verip ondan basit bir görev yapmasını istemiştir. Komutanı bu kolay görevi yapan Wansui'e gülünce Wansui, Göktürkleri talan etmek için yola çıkmış, birçok baş hayvan ele geçirip dönmüştür.[375] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *(Wei) Zhao Prensi (Yang) Shuang Biyografisi*'nde Yang Shuang'ın Baidao'da (veya Bodao) Işbara Kağan ile karşılaşıp onu yendiğinden ve on binden fazla at, sığır ile koyun ele geçirdiğinden bahsedilmiştir.[376] *ZZTJ*'de 599 yılında *Shangzhuguo* unvanlı Zhao Zhongqing'in Gao Gong tarafından öncü kuvvet olarak Göktürklere gönderildiği ve Göktürkleri yenerek on binden fazla hayvanı ele geçirdiği belirtilmiştir.[377] *SS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Zhangsun Sheng Biyografisi* ile *ZZTJ*'e göre, 600 yılında Tardu Kağan ile Jin Prensi Yang Guang karşı karşıya geldiklerinde Sheng'ın önerisiyle Göktürklerin su içeceği nehire zehir atılmış ve suyu içen çoğu Göktürk ölünce Tardu Kağan geri çekilmiştir. Bunun üzerine Sheng, peşlerinden giderek birkaç bin büyükbaş hayvanı ele geçirmiştir.[378] *CFYG* ile *ZZTJ*'de 602 yılında Göktürk Awu Silig Erkin'in (Awu Sili Sijin), Qimin Kağan'ın mallarını yağma etmesinden sonra Yang Su'nun Awu Silig Erkin'i takip ederek yağma edilen iki yüz binden fazla koyunu ele geçirip Qimin Kağan'a geri verdiğinden söz edilmiştir.[379] Yine aynı kaynaklarda 622 yılında Quan Zhongtong'un (Quan Shitong), Yuwen Xin'in ve Yang Shidao'ın Sanguan Dağı'nda (Sanguanshan) Göktürklere saldırdıklarından, birkaç bin deve ile at ele geçirdiklerinden bahsedilmiştir.[380] *ZZTJ*'de 630 yılında General Li Jing'in İllig

---

[373] Liu, *a.g.e.*, s.49; Taşağıl, *a.g.e.*, s.154.
[374] Liu, *a.g.e.*, s.124.
[375] *A.g.e.*, s.124.
[376] *A.g.e.*, s.156.
[377] Taşağıl, *a.g.e.*, s.194.
[378] Liu, *a.g.e.*, s.144-145; Taşağıl, *a.g.e.*, s.196. *ZZTJ*'de suların zehirlenip Tardu Kağan'ın geri çekilmesinden bahsedilse de Zhangsun Sheng'ın onları takip edip hayvan ele geçirmesinden söz edilmemiştir.
[379] Taşağıl, *a.g.e.*, s.158, 197.
[380] Chang, *a.g.e.*, s.22. *ZZTJ*'de olaydan bahsedilse de hayvanların ele geçirildiğinden söz edilmemiştir.

Kağan'a yaptığı baskın sonrası yüz binlerce hayvan ele geçirdiği belirtilmiştir.[381] Yine *ZZTJ*'e göre 681 yılında Pei Xingjian'in emriyle He Jiami ve Cheng Wuding, Ashina Funian'in ailesinin erzaklarını ele geçirmişlerdir.[382] Çin kaynaklarından ayrı olarak, Theophylaktos Simokattes de eserinin III. Kitabı'nda Sasanilerin Göktürklerden ele geçirdikleri ganimetlerden söz etmiştir. Buna göre Sasani hükümdarı IV. Hürmüz (hükümdarlığı 579-590 arasında), Göktürkleri ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra[383] Göktürklerden ganimet olarak sedirler, masalar, altın tahtlar, at koşum takımları, küpler ve diğer pek çok nesneyi ele geçirmiştir.[384]

2.4. Kölelik

Kölelik, bütün tarih boyunca var olmuş bir olgudur. Batıda daha çok köle, alım-satım/köle ticareti şeklinde olsa da eski bozkır devletleri daha çok savaş esirlerinden köle yapmışlardır. İ. Kafesoğlu'na göre Eski Türk devletlerinde kölelik yoktur. Yazıtlarda geçen *kul* ifadesinin esir anlamına geldiğini, köleliğin ve esirliğin sosyal ve hukukî bakımdan birbirinden farklı olduğunu savunmuştur.[385] Fakat S. G. Klyaştornıy'a göre Bozkır devletlerinde kölelik bulunmaktadır. Bu kölelerin ekonomik olarak nasıl kullanıldığıyla ilgili bir bilgi bulunmamasına vurgu yapan Klyaştornıy, hane halkının veya beyin güvenliği için kadın kölelerin daha çok olduğunu çünkü kadınların hem eş/cariye hem de iş gücü olarak görüldüğünü dile getirmiştir. Çünkü bozkır yaşamında kadının iş gücü daha çoktur, yeri geldiğinde sürülerin otlatılmasına bile katılmışlardır. Ayrıca evin erkekleri uzun savaşlarda bulunduğunda evi, aileyi veya sürüleri erkek kölelerin sayısının fazla olması durumunda, o erkek kölelere bırakmanın güvenli olmadığı düşüncesine sahip olunduğunu da yazmıştır. Erkek kölelerin ise daha çok çoban olarak kullanıldığını fakat bu çobanlığı da sadece koyun ve inek gibi hayvanlar için yapabildiklerini, at çobanı olamadıklarını çünkü atların kölelere emanet edilmediğini vurgulamıştır. Bunlara ek olarak

---

[381] Chang, *a.g.e.*, s.62.
[382] *A.g.e.*, s.128.
[383] Burada söz edilen yenilgi, 588'deki Herat Savaşı olmalıdır.
[384] *The* History *of Theophylact Simocatta*, s.81. Theophylaktos'u çevirmiş olan Michael Whitby ve Mary Whitby, bir Ermeni kaynağı olan Sebeos'ta ve anonim bir Nesturi kaynağı olan *Seert* (*Siirt*) *Kroniği*'nde bu ganimetle ilgili başka bir bilgi daha verildiğini tespit etmişlerdir. Bu iki kaynağa göre Behram Çubin, Göktürklere karşı kazandığı zaferden sonra IV. Hürmüz'e ganimetten belirli bir pay göndermiştir. Ancak hükümdar, bu ganimetten kendisine düşen payın yeterince ayrılmadığından kuşkulanmıştır. Bunun üzerine IV. Hürmüz ile Behram Çubin arasında tartışma çıkmıştır.
[385] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.230-231.

Klyaştornıy, köleliğin ömür boyu sürdüğünü dile getirmiştir.[386] Bunların dışında H. İ. Erkoç'a göre ise de Hunlar ve Göktürkler gibi kağanlıklar, diğer devletlerden aldıkları savaş esirlerini angarya işlerde kullanmışlardır.[387]

Göktürklerden kalma yazıtlarda "erkek köle/kadın köle" için geçen iki kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden erkek için olanı *kul*, kadın için olanı ise *küŋ* ifadeleridir. Bu ifadeler, Göktürk yazıtlarının birçok yerinde geçmektedir. *Kul* ve *küŋ* sözcüklerinin geçtiği yerler şu şekildedir:

- Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın Doğu Yüzleri'nin 7. satırlarında: **(KT, D7)** *tawgaç bodunka beglik urı oglıŋ kul boltı eşilik kız oglıŋ küŋ boltı* [388] 𐰉𐰆𐰾𐰇𐰃:𐰋𐰍𐰾𐰀𐰴𐰍𐰃:𐰃𐰘𐰉:𐰉𐰆𐰾𐰇:𐰾𐰃:𐰋𐰍𐰾𐰀𐰴𐰍𐰾:𐰃𐰘𐰓𐰚:𐰾𐰋𐰢𐰾𐰇:𐰀𐰀𐰇𐰺 ("Çin halkına, beyliğe layık oğulları köle oldu, hanımefendiliğe layık kızları cariye oldu.[389]").[390]

- Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 13. satırı ile Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 11. satırında: *…kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış…* [391] 𐰆𐰺𐰚𐰾:𐰆𐰺𐰴𐰉𐰍:𐰀𐰇𐰚𐰾𐰇:𐰆𐰺𐰉𐰢𐰇𐰀𐰇 ("…kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş…[392]").[393]

---

[386] Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy, "Eski Türklerde toplumsal yapı, kültür ve inanç", (çev. Erhan Aktaş), *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s.208-210.

[387] Erkoç, General Li Jing…, s.181-182. Bozkır halklarında kölelik hakkında ayrıca bkz. Erkoç, General Li Jing…, s.180-182.

[388] *Tawgaç* adını Tekin, Ergin, Ercilasun ve Orkun *tabgaç*, Ölmez *tavgaç* olarak yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.10; Ölmez, *a.g.e.*, s.85; Ercilasun, *a.g.e.*, s.508; Ergin, *a.g.e.*, s.42; Orkun, *a.g.e.*, s.32). *bodunka* ifadesini Ergin ve Orkun *budunka* olarak okumuşlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.42; Orkun, *a.g.e.*, s.32). *oglıŋ* kelimesini Tekin ve Ölmez *og(ı)lin*, Ergin, Ercilasun ve Orkun ise *oglın* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.10; Ölmez, *a.g.e.*, s.85; Ercilasun, *a.g.e.*, s.508; Ergin, *a.g.e.*, s.42; Orkun, *a.g.e.*, s.32). *boltı* ifadesini Ergin ve Orkun *boldı* olarak yazmışlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.42; Orkun, *a.g.e.*, s.32). *küŋ* kelimesini Tekin *küñ*, Ergin *küŋ͡g* ve Orkun *kü*n olarak ifade etmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.10;Ergin, *a.g.e.*, s.42; Orkun, *a.g.e.*, s.32).

[389] Aydın'ın köle olarak çevirdiği *kul* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun "kul" olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.11; Ercilasun, *a.g.e.*, s.509; Ergin, *a.g.e.*, s.43; Orkun, *a.g.e.*, s.32).

[390] Aydın, *a.g.e.*, s.53, 82. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.10-11; Ölmez, *a.g.e.*, s.85, 97; Ercilasun, *a.g.e.*, s.508-509; Ergin, *a.g.e.*, s.42-43; Orkun, *a.g.e.*, s.32.

[391] *Bodunug* ifadesini Ergin ve Orkun *budunug* olarak vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.44; Orkun, *a.g.e.*, s.34). *küŋedmiş* kelimesini Tekin *küñedmiş*, Ergin *küŋ͡gedmiş*, Orkun ise *kü*n*edmiş* şeklinde okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.10;Ergin, *a.g.e.*, s.44; Orkun, *a.g.e.*, s.34).

[392] Bu cümledeki "Kağan" kelimesini Tekin, Ölmez ve Orkun "hakan" olarak çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.11; Ölmez, *a.g.e.*, s.98; Orkun, *a.g.e.*, s.35). "köle" ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun "kul" olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.11; Ercilasun, *a.g.e.*, s.513; Ergin, *a.g.e.*, s.45; Orkun, *a.g.e.*, s.35).

[393] Aydın, *a.g.e.*, s.55, 83. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.10-11, 40-41; Ölmez, *a.g.e.*, s.86, 98; Ercilasun, *a.g.e.*, s.512-513, 560, 561; Ergin, *a.g.e.*, s.44-45, 68-69; Orkun, *a.g.e.*, s.34-35.

- Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 21. satırında: *ol ödke kul kullug bolmış [erti]* 𐰇𐰾𐰋𐰺:𐰃𐰍𐰋𐰺:𐰋𐰺:𐰴𐰖𐰆𐰋𐰺 ("O zamanlar kölelerin (bile) kölesi olmuştu.[394]").[395]

- Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 24. satırı ile Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 20. satırında: **(KT, D24)** *beglik urı oglıŋ kul boltı eşilik kız oglıŋ küŋ boltı*[396] 𐰆𐰉𐰺𐰓𐰇𐰆:𐰇𐰋𐰃𐰍𐰺𐰞𐰆𐰀𐰖𐰇:𐰆𐰉𐰺𐰓𐰋𐰺:𐰇𐰋𐰃𐰍𐰺𐰆𐰞𐰺:𐰖𐰇𐰘𐰠 (" Beyliğe layık oğulların köle oldu, hanımefendiliğe layık kızların cariye oldu.[397]").[398]

- Kül Tigin Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 9. satırı: *ögüm katun ulayu öglerim ek<e>lerim keliŋünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi küŋ boltaçı erti* [399] 𐰆𐰃𐰇𐰠𐰉𐰺𐰓𐰇𐰆:𐰆𐰘𐰇𐰆𐰃:𐰴𐰋𐰾𐰍𐰺:𐰾𐰋𐰇𐰺:𐰾𐰞𐰇𐰇𐰺:𐰾𐰇𐰇𐰖:𐰾𐰇𐰇𐰘𐰆:𐰺 𐰇𐰋𐰺:𐰉𐰺𐰠𐰞𐰾𐰘𐰆 ("Annem hatun (ve) diğer (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunların dirisi cariye olacak idi…[400]").[401]

---

[394] Aydın'ın "köle" ifadesini Ergin, Ercilasun ve Orkun "kul" olarak vermişlerdir (Ercilasun, *a.g.e.*, s.517; Ergin, *a.g.e.*, s.49; Orkun, *a.g.e.*, s.39).

[395] Aydın, *a.g.e.*, s.58. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.14-15; Ölmez, *a.g.e.*, s.87, 99; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516-517; Ergin, *a.g.e.*, s.48-49; Orkun, *a.g.e.*, s.38-39.

[396] *Beglik* kelimesini Orkun *beğlik* olarak vermiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.40). *oglıŋ* ifadesini Tekin *ogluñ*, Ercilasun *ogluŋ*, Ergin *oglun͡g* ve Orkun ise *ogl*ın olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.14; Ercilasun, *a.g.e.*, s.520; Ergin, *a.g.e.*, s.48; Orkun, *a.g.e.*, s.40). *boltı* ifadesini Ergin ve Orkun *boldı* olarak yazmışlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.48; Orkun, *a.g.e.*, s.40). *eşilik* kelimesini Ercilasun ve Ergin *işilik*, Orkun *silik* şeklinde vermişlerdir (Ercilasun, *a.g.e.*, s.520; Ergin, *a.g.e.*, s.48; Orkun, *a.g.e.*, s.40). *küŋ* kelimesini Tekin *küñ*, Ergin *küng͡* ve Orkun *kü*n olarak ifade etmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.14; Ergin, *a.g.e.*, s.48; Orkun, *a.g.e.*, s.40).

[397] Aydın'ın "köle" ifadesini Ercilasun, Ergin ve Orkun "kul" olarak vermişlerdir (Ercilasun, *a.g.e.*, s.521;Ergin, *a.g.e.*, s.49; Orkun, *a.g.e.*, s.41).

[398] Aydın, *a.g.e.*, s.59, 87. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.14-15, 44-45; Ölmez, *a.g.e.*, s.87, 100, 139, 154; Ercilasun, *a.g.e.*, s.520-521, 568-569; Ergin, *a.g.e.*, s.48-49, 72-73; Orkun, *a.g.e.*, s.40-41.

[399] *Ögüm* ifadesini Orkun *öğüm* olarak vermiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.50). *Öglerim* kelimesini Orkun *öğelerim* olarak yazmıştır (Orkun, *a.g.e.*, s.50). *Keliŋünüm* ifadesi Tekin'in eserinde bulunmamaktadır (Tekin, *a.g.e.*, s.22). Aynı ifadeyi Ergin *kelin͡günüm*, Orkun *kelin*ünim şeklinde vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.58; Orkun, *a.g.e.*, s.50). *kunçuylarım* kelimesini Orkun *konçuylarım* şeklinde ifade etmiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.50). *bunça* ifadesini Ölmez *bonça* olarak yazmıştır (Ölmez, *a.g.e.*, s.91). *yeme* kelimesini Ergin *yime* olarak okumuştur (Ergin, *a.g.e.*, s.58). *küŋ* kelimesini Tekin *küñ*, Ergin *küng͡* ve Orkun *kü*n olarak ifade etmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.22; Ergin *a.g.e.*, s.58; Orkun, *a.g.e.*, s.50). *tirigi* ifadesini Orkun *tiriği* olarak vermiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.50). *boltaçı* kelimesini Ergin ve Orkun *boldaçı* şeklinde yazmışlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.58; Orkun, *a.g.e.*, s.50).

[400] Bu cümledeki *ulayu öglerim* ifadesini Ölmez ve Ergin "analarım", Orkun "büyük annelerim [yahut kaynanalarım?] olarak çevirmişlerdir (Ölmez, *a.g.e.*, s.104; Ergin, *a.g.e.*, s.59; Orkun, *a.g.e.*, s.50). *Keliŋünüm* ifadesi Tekin'in eserinde bulunmamasından dolayı çeviri kısmı da bulunmamaktadır (Tekin, *a.g.e.*, s.23). *katun* kelimesini ise Ölmez "sultan" olarak vermiştir (Ölmez, *a.g.e.*, s.104).

[401] Aydın, *a.g.e.*, s.67. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.22-23; Ölmez, *a.g.e.*, s.91, 104; Ercilasun, *a.g.e.*, s.536-537; Ergin, *a.g.e.*, s.58-59; Orkun, *a.g.e.*, s.50.

- Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 18. satırında: *ol ödke kul kullug küŋ künlüg bolmış erti*[402] 𐰇𐰋𐰚:𐰼𐰾𐰃𐰍:𐰉𐰚𐰲𐰋:𐰲𐰋𐰋:𐰴𐰍𐰃:𐰃𐰍:𐰍𐰋𐰽𐰋𐰃(“O zamanlarda kölelerin (bile) köleleri, cariyelerin (de) cariyeleri olmuştu.[403]).[404]

Bunlar dışında yazıtlarda savaşarak esir ve köle ettikleri halklardan da bahsedilmiştir. Bunlar ise şu şekildedir:

- Kül Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 19.-20. satırları ile Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 16.-17. satırlarında Bars Bey ve Az halkından bahsedilmektedir. Bu satırlarda Bars Bey'in yanılgıya düşerek öldüğüne ve halkının köle olduğuna değinilmiştir: **(KT, D19)** *…az bodunug ėtip yar[atıp]* <…> **(KT, D20)** *bars beg erti kagan at bunta biz bėrtimiz siŋilim kunçuyug bėrtimiz özi yaŋıltı kaganı ölti bodunı küŋ kul boltı*[405] 𐰇𐰋𐰍:𐰃𐰍:𐰇𐰉𐰽:𐰇𐰚𐰲:𐰇𐰋𐰴𐰇𐰚:𐰚𐰾𐰚𐰲𐰇:𐰴𐰋𐰃:𐰇𐰋𐰴𐰇𐰚:𐰚𐰾𐰚𐰲𐰇:𐰴𐰋𐰃:𐰇𐰚𐰲:𐰃𐰋𐰽:𐰚𐰾𐰚𐰲𐰇:𐰴☺𐰽:𐰃𐰉𐰋𐰃:𐰇𐰚𐰲:𐰋𐰃𐰲𐰃 **(KT, D20)** <…>𐰴𐰇:𐰇𐰚𐰇:𐰋𐰋𐰽𐰉𐰚 **(KT, D19)** (“Az halkını düzene sokup örgütleyerek <…> Bars beydi. Kağan unvanını burada biz verdik. Kız kardeşim prensesi (eş olarak) verdik. Kendisi yanıldı, kağanları öldü. Halkı cariye (ve) köle oldu.[406]”).[407]

- Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 24. satırında Bilge Kağan'ın, Tangut halkının çocuklarını, karılarını ele geçirdiği anlatılmaktadır: *yėti yėgirmi yaşıma taŋut tapa*

---

[402] *küŋ künlüg* ifadesini Tekin *küñ künlüg*, Ergin *küng̑ küng̑lüg*, Orkun *kün kün*lig biçiminde okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.42; Ergin, *a.g.e.*, s.72; Orkun, *a.g.e.*, s.38).

[403] Aydın'ın “köle” ifadesini Ercilasun, Ergin ve Orkun “kul” olarak vermişlerdir (Ercilasun, *a.g.e.*, s.565; Ergin, *a.g.e.*, s.73; Orkun, *a.g.e.*, s.39).

[404] Aydın, *a.g.e.*, s.86. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.42-43; Ölmez, *a.g.e.*, s.139, 153; Ercilasun, *a.g.e.*, s.564-565; Ergin, *a.g.e.*, s.72-73.

[405] *Bodunug* ve *bodunı* kelimelerini Ergin ve Orkun *budunug ve budunı* olarak okumuşlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *ėtip* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *itip* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *at* kelimesini Ergin *atı* olarak yazmıştır (Ergin, *a.g.e.*, s.46). *bunta* ifadesini Ölmez *bonta*, Ergin ve Orkun *bunda* şeklinde okumuşlardır (Ölmez, *a.g.e.*, s.87; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *bėrtimiz* kelimesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *birtimiz* vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *siŋilim* ifadesini Tekin *siñilim*, Ergin *singilim*, Orkun *sinilim* olarak yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *kunçuyug* kelimesini Orkun *konçuyug* olarak vermiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.38). *yaŋıltı* ifadesini Tekin *yañıltı*, Ergin *yang̑ıldı*, Orkun *yanıldı* şeklinde okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38). *küŋ* kelimesini Tekin *küñ*, Ergin *küng̑* ve Orkun *kün* olarak ifade etmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.12; Ergin, *a.g.e.*, s.46; Orkun, *a.g.e.*, s.38).

[406] Aydın'ın “köle” ifadesini Ercilasun, Ergin ve Orkun “kul” olarak vermişlerdir (Ercilasun, *a.g.e.*, s.517; Ergin, *a.g.e.*, s.47; Orkun, *a.g.e.*, s.39). “cariye ve köle” ifadelerini ise Tekin “kul köle” olarak vermiştir (Tekin, *a.g.e.*, s.13).

[407] Aydın, *a.g.e.*, s.57, 85-86. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.12-13, 42-43; Ölmez, *a.g.e.*, s.86-87, 99, 139, 153; Ercilasun, *a.g.e.*, s.516-517, 564-565; Ergin, *a.g.e.*, s.46-47, 70-73; Orkun, *a.g.e.*, s.38-39.

süledim taŋut bodunug buzdum oglın yu[tuz]ın yılkısın barımın anta altım [408] 𐰾𐰃𐰇𐰴:𐰋𐰇𐰾𐰖𐰍:𐰋𐰇𐰆𐰋𐰇𐰃:𐰋𐰇<...>𐰾𐰉:𐰋𐰇𐰇𐰘𐰾:𐰾𐰾𐰖𐰾𐰍:𐰃𐰘𐰇𐰾𐰍:𐰃𐰘𐰖𐰃:𐰾𐰕 𐰸𐰆𐰘:𐰇𐰇𐰃:𐰇𐰾𐰖𐰃:𐰇𐰾𐰸𐰓𐰃𐰖 (“On yedi yaşımda Tangut tarafına sefer ettim. Tangut halkını bozguna uğrattım. Çocuklarını, karılarını, hayvan sürülerini, varlıklarını orada ele geçirdim.[409]”).[410]

- Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 35. ve 36. satırlarında geçen ifadelerde Bilge Kağan’ın Dokuz Oğuz halkını kendisine köle ettiği belirtilmiştir: **(D35)** *tokuz oguz bodun yėrin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı tawgaç <…> ı/i bo yėrde kelti igideyin tėyin s[akıntım] <…> bodun <…>* **(D36)** *yazukl<…> [b]ėrye tawgaçda atı küsi yok boltı bo yėrde maŋa kul boltı* [411] 𐰖𐰆𐰾𐰍:𐰇𐰾𐰃:𐰇𐰘𐰾:𐰇𐰕𐰸𐰖𐰾𐰍:𐰖𐰆𐰾𐰍𐰇𐰋:𐰖𐰆𐰘𐰖𐰃:𐰇𐰾𐰇:𐰇𐰖𐰸𐰃:𐰇𐰖𐰸 **(D36)** <...>𐰃𐰾𐰍<...>𐰽:𐰋𐰖𐰆𐰃:𐰋𐰖𐰕𐰀𐰆:𐰆𐰃𐰸𐰽:𐰇𐰕𐰸𐰖𐰾𐰍:𐰆<...>𐰇𐰃:𐰍𐰇𐰃:𐰖𐰘𐰃:𐰃𐰾𐰆:𐰋𐰾𐰆:𐰃𐰸𐰖:𐰃𐰾𐰍:𐰘𐰃:𐰇𐰾 **(D35)** (“Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin’e gitti. Çin <…> “buraya geldi, besleyeyim” diye düşündüm. <…> halk <…> günahkâr(?) <…> güneyde Çin topraklarında adı sanı yok olup gitti. Bu yerde bana köle oldu.[412]”).[413]

---

[408] *yėti yėgirmi* ifadesini Ercilasun ve Ergin *yiti yigirmi* okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74). *taŋut* adını Tekin *tañut*, Ergin *Tan͡gut*, Orkun *tanut* olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.60). *oglın* ifadesini Tekin ve Ölmez *ogılin* okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.44; Ölmez, *a.g.e.*, s.140). *yu[tuz]ın* kelimesini Ercilasun, Ergin ve Orkun *yo(tuz)ın* şeklinde yazmışlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.568; Ergin, *a.g.e.*, s.74; Orkun, *a.g.e.*, s.60).

[409] “hayvan sürülerini” kısmını Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun “at sürülerini” şeklinde çevirmişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.45; Ercilasun, *a.g.e.*, s.569; Ergin, *a.g.e.*, s.75; Orkun, *a.g.e.*, s.60).

[410] Aydın, *a.g.e.*, s.89. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.44-45; Ölmez, *a.g.e.*, s.140, 155; Ercilasun, *a.g.e.*, s.568-569; Ergin, *a.g.e.*, s.74-75; Orkun, *a.g.e.*, s.60.

[411] *Bodun* kelimesini Ergin ve Orkun *budun* şeklinde vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.64). *yėrin* ifadesini Ercilasun ve Ergin *yirin* olarak okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80). *suwın* kelimesini Tekin *subin*, Ölmez *suvin*, Ercilasun, Ergin ve Orkun *subın* şeklinde yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ölmez, *a.g.e.*, s.142; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.64). *tawgaçgaru*, *tawgaç* ve *tawgaçda* kelimelerini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *tabgaçgaru*, *tabgaç* ve *tabgaçda*; Ölmez *tavgaçgaru*, *tavgaç* ve *tavgaçda* olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ölmez, *a.g.e.*, s.142; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.64, 66). *bo* ifadesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *bu* olarak yazmışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *yėrde* kelimesini Ercilasun ve Ergin *yirde* şeklinde okumuşlardır (Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80). *igideyin* ifadesini Orkun *iğideyin* olarak vermiştir (Orkun, *a.g.e.*, s.66). *tėyin* kelimesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *tiyin* şeklinde okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *s[akıntım]* ifadesini Ergin ve Orkun *sakı[nıp]* olarak vermişlerdir (Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *[b]ėrye* kelimesini Tekin, Ercilasun, Ergin ve Orkun *bi]riye* olarak okumuşlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *boltı* ifadesini Ergin ve Orkun *boldı* olarak yazmışlardır (Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66). *maŋa* kelimesini Tekin *mańa*, Ergin *man͡ga*, Orkun *mana* şeklinde vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.50; Ergin, *a.g.e.*, s.80; Orkun, *a.g.e.*, s.66).

[412] Aydın’ın “köle” ifadesini Tekin, Ölmez, Ercilasun, Ergin ve Orkun “kul” olarak vermişlerdir (Tekin, *a.g.e.*, s.51; Ölmez, *a.g.e.*, s.157; Ercilasun, *a.g.e.*, s.577; Ergin, *a.g.e.*, s.81; Orkun, *a.g.e.*, s.66).

[413] Aydın, *a.g.e.*, s.93-94. Ayrıca bkz. Tekin, *a.g.e.*, s.50-51; Ölmez, *a.g.e.*, s.142, 157; Ercilasun, *a.g.e.*, s.576-577; Ergin, *a.g.e.*, s.80-81; Orkun, *a.g.e.*, s.64-66.

- Aynı yazıtın Doğu Yüzü'nün 38. satırında Bilge Kağan'ın Oğuzların çocuklarını ve karılarını ele geçirdiğinden söz edilmiştir: *otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tawgaçka kirti ökünüp süledim sukun<...> oglın yutuzın anta altım* [414] 𐱅𐰃𐰇𐰃𐰉:𐰃𐰇𐰋𐰃𐰆:𐰃𐰇𐰋𐰃𐰉:𐰃𐰇𐰋𐰃𐰉<...>𐰀𐰃𐰉𐰋:𐰅𐰴𐰋𐰇𐰉:𐰇𐰃𐰋𐰇:𐰇𐰃𐰋𐰇:𐰋𐰃𐰇𐰋𐰃𐰋:𐰇𐰃𐰅𐰋:𐰇𐰃𐰅 𐰋:𐰇𐰅 𐰋:𐰉𐰆𐰋𐰇:𐰇𐰋𐰃𐰉:𐰇𐰋𐰃𐰉:𐰇𐰋𐰃𐰉

𐰃:𐰇𐰾:𐰇𐰋𐰾𐰽:𐰋𐰾𐰋𐰺 (“Tarduş şadına doğru kovalayıp (onları) dağıtıp kağanlarını yakaladık. Yabgusunu şadını orada öldürdü(k). Elli kadar askerini yakaladık.”).[420]

Ayrıca Çin kaynaklarında kölelikle ilgili doğrudan bir bilgi geçmiyor iken Göktürklerin ele geçirdikleri esirlere birçok yerde değinilmiştir.[421] Bu esirlerin ekonomik olarak ne şekilde kullanıldığı kaynaklarda geçmese de yukarıda aktardığımız gibi günlük işlerde kullanıldıkları tahmin edilmektedir. *ZS*’nun *Biyografiler* kısmındaki *Shi Ning Biyografisi*’nde Mugan Kağan’ın Shi Ning ile birlikte Tuyuhunlara saldırısında, Tuyuhunların kalesindeki erkekleri ve kadınları tutukladıklarından bahsedilmektedir.[422] *ZS*’nun *Biyografiler* kısmındaki *Yang Zhong Biyografisi*’nde geçen bilgiye göre 564 yılında Göktürkler, Kuzey Qilerle yapılan çatışmadan sonra Jinyang’dan Luancheng’a kadar olan bölgeden geçerek arkalarında birçok esir ve ölü bırakmışlardır.[423] *SS*’nun *Göktürk Bölümü*’nde ve *ZZTJ*’de 601 yılında[424] Awu Silig Erkin (Awu Sili Sijin) ve Göktürklerden birkaç boyun güneye doğru giderek altı bin erkeği ve kadını ele geçirdiklerinden söz edilmiştir.[425] *SS*’nun *Biyografiler* bölümündeki *Wei Yunqi Biyografisi* ile *ZZTJ*’de 605 yılı civarlarında Wei Yunqi ile birlikte Kitanlara saldıran Qimin Kağan’ın birliklerinin saldırı sonucunda 40 bin erkek ve kadını esir ettiklerinden, ele geçirilen kızların yarısının Göktürklere verildiğinden bahsedilmiştir.[426] *JTS*, *XTS* ve *TD*’in *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*’e göre 620 yılında Chuluo Kağan ve adamları, Bing Vilayeti’ndeki (Bingzhou) güzel kızları ve kadınları esir alıp yanlarında götürmüşlerdir.[427] *ZZTJ*’de yine 620 yılında Bagatur Şad’ın Liang Vilayeti’nden (Liangzhou) birkaç bin Çinli kadın ve

---

[420] Aydın, *a.g.e.*, s.115. Ayrıca bkz. Ölmez, *a.g.e.*, s.185, 193; Ercilasun, *a.g.e.*, s.616-617; Ergin, *a.g.e.*, s.108-109; Orkun, *a.g.e.*, s.114.

[421] Göktürkler, savaşlarda birçok esir aldıkları gibi birçok da esir vermişlerdir. Bunlar için bkz.: Liu, *a.g.e.*, s.88-89, 186-187, 268, 410, 413, 456-457, 468; Taşağıl, *a.g.e.*, s.125, 163, 194, 208, 390-391, 408-411; Chang, *a.g.e.*, s.12, 17, 35, 39, 42, 49, 58, 62, 64, 70, 125, 129, 138-139; Chavannes, *a.g.e.*, s.65, 68, 96-99, 110. Ayrıca birçok elçiyi tutsak etmişlerdir. Elçilerin bazılarının tutsak edildikten sonraki durumları belli olsa da bazılarının tutsaklıktan sonraki durumları hakkında bilgi yoktur. Genel olarak elçilerin tutsak edilme nedenleri ise geldikleri devletlerin durumuyla alakalıdır. Örneğin kağan, elçi gelen ülkeden bir şey istemiştir fakat kabul edilmemiştir, bu durumda kağan elçiyi alıkoymaktadır. Elçilerin tutsak edilmeleriyle ilgili örnekler için bkz.: Liu, *a.g.e.*, s.374, 441, 462; Taşağıl, *a.g.e.*, s.305, 391, 410-411; Chang, *a.g.e.*, s.10-11, 14-15, 17, 40, 160, 162; Chavannes, *a.g.e.*, s.91-92. Bunlar dışında bir de Göktürklerin yüksek kademedeki kişileri, Çinli valiler veya komutanlar gibi tekil kişileri ve memurları da ele geçirildikleri görülmektedir. Bu konu hakkındaki bilgiler için bkz.: Liu, *a.g.e.*, s.48, 76, 80, 138, 296, 299, 351, 355, 368-369, 373, 396, 458, 467; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 141-142, 172, 190, 198, 404, 414; Chang, *a.g.e.*, s.38, 140, 147, 161-162, 173; Chavannes, *a.g.e.*, s.75-76, 80, 118; Aydın, *a.g.e.*, s.61, 63.

[422] Liu, *a.g.e.*, s.38-39.

[423] *A.g.e.*, s.42-43.

[424] Bu tarih *ZZTJ*’de 602 olarak geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.197.)

[425] Liu, *a.g.e.*, s.88; Taşağıl, *a.g.e.*, s.197.

[426] Liu, *a.g.e.*, s.152-153; Taşağıl, *a.g.e.*, s.198.

[427] Liu, *a.g.e.*, s.180-181, 257; Taşağıl, *a.g.e.*, s.123; Chang, *a.g.e.*, s.9.

erkeği kaçırdığından söz edilmiştir.[428] *JTS*, *XTS* ile *TD*'in *Göktürk Bölümleri*'nde 622 yılında İllig Kağan komutasındaki Göktürklerin Feng Vilayeti'nden (Fengzhou), Lu Vilayeti'nden (Luzhou) ve başka vilayetlerden 5 binden fazla erkek ile kadını esir aldıkları belirtilmiştir.[429] *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde geçen bilgiye göre 624 yılında İllig Kağan ve birlikleri, (Yuan) Junzhang ile birlikte Yuan, Shuo, Xin ve Bing vilayetlerinden adam kaçırmışlardır.[430] Yukarıda verdiğimiz bu bilgiler dışında kaynaklarda kaçırılan insanların Çin imparatoru tarafından geri istendiği bir örnek de bulunmaktadır. *JTS*, *XTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümleri*, *JTS*'nun *İmparator Yıllıkları* ile *ZZTJ*'de geçen bilgilere göre İllig Kağan 626 yılında Çin imparatoruna hediye göndermiş fakat imparator, hediyeleri kabul etmeyip Çin'den esir olarak alınmış insanların iadesini istemiştir.[431]

XTS'nun *Göktürk Bölümü*'nde Wenfu ile Fengzhi ayaklanıp Ashina Nishufu'yu kağan ilan ettikten sonra imparatorun birliklerini onların üzerine gönderdiği zaman kar yağdığından, bu birliklerin Göktürkler tarafından sürpriz bir saldırıya uğradığından ve Göktürklerin 10 binden fazla kişiyi öldürdüğünden veya kaçırdığından bahsedilmiştir.[432] *JTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde 684 yılında Kutlug ve adamlarının Shuo Vilayeti'ne (Shuozhou) girerek sivilleri öldürdüklerinden ve kaçırdıklarından söz edilmiştir.[433] *JTS* ile *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*'nde 693 yılında Kapgan Kağan'ın Ling Vilayeti'nden (Lingzhou) sivil insanları öldürdüğü ve kaçırdığı belirtilmiştir.[434] Yine aynı kaynaklara göre 696 yılında Kapgan Kağan, Kitanlara (Qidan) saldırıp bütün aileleri esir almıştır.[435] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde Kapgan Kağan'ın Jingnan ordusu kumandanı ve 5 bin askerini

---

[428] Chang, *a.g.e.*, s.10.
[429] Liu, *a.g.e.*, s.184, 261; Taşağıl, *a.g.e.*, s.124-125.
[430] Liu, *a.g.e.*, s.263.
[431] Liu, *a.g.e.*, s.189, 270, 329; Taşağıl, *a.g.e.*, s.127; Chang, *a.g.e.*, s.46. Göktürk Kağanlığı'na, *CFYG* ve *ZZTJ*'de geçen bilgilere göre Sui döneminde kargaşadan kaçan bir çok Çinli sığınmıştır (Taşağıl, *a.g.e.*, s.122; Chang, *a.g.e.*, s.2). *XTS* ve *TD*'in *Göktürk Bölümü*, *JTS* ve *XTS*'nun *İmparator Yıllıkları* ile *ZZTJ*'e göre bu sığınanlar arasında daha sonra İmparator Taizong tarafından 80 bin kişi kadarı altın ve ipek karşılığında Çin'e geri getirilmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.275, 332; Chang, *a.g.e.*, s.102). Zhang Gongjin'in raporuna göre Göktürklerin yıkılmalarında Göktürk topraklarında olan Çinliler etkenlerden biri olarak rol oynamışlardır. Bu raporda Göktürk Kağanlığı'nda kalan Çinlilerin dağlarda yaşadıklarını ve Tanglar, Göktürklere karşı savaş açarlarsa dağlarda direniş gösterip Tanglara yardım edeceklerini yazmıştır. Erkoç'a göre raporda yazan dağlarda kaçak olarak yaşayan Çinliler, Sui döneminde sığınan Çinliler değil Göktürklerde esir olarak bulunan Çinlilerdir. Çünkü raporun yazıldığı yıl Göktürklere sığınmış olan Çinliler, yukarıda anlattığımız olayla Çin tarafından geri alınmışlardır. Yine Erkoç'a göre bu esirlerin dağlara kaçarak Göktürklerin hâkimiyetinden çıkmaya çalışmış olmaları, bir köle ayaklanmasına işaret sayılabilir (Chang, *a.g.e.*, s.57; Erkoç, General Li Jing…, s.124-127; Liu, *a.g.e.*, s.432. Erkoç, General Li Jing…, s.174-178, 181-182).
[432] Liu, *a.g.e.*, s.291-292.
[433] *A.g.e.*, s.215.
[434] *A.g.e.*, s.219, 297.
[435] *A.g.e.*, s.221, 299.

esir ettiğinden söz edilmiştir.[436] *JTS*'nun *İmparator Yıllıkları*'na göre Göktürkler 702 yılında Yan, Xia ile diğer başka vilayetlerden sivilleri öldürmüş ve kaçırmışlardır.[437] *JTS, XTS, TD* ve *WXTK*'ın *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de 720 yılında Tonyukuk'un Basmıllara Beşbalık şehrinde yaptığı baskında bütün Basmıl halkının Göktürklere esir olduğundan bahsedilmiştir.[438] Bu bilgiler dışında Göktürklerin esir aldıkları insanları öldürdükleriyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. *ZZTJ*'de Göktürklerin 578 yılında bir defa You Vilayeti'nde (Youzhou) ve bir defa Jiuquan'de halkı yağma edip öldürdüklerinden söz edilmiştir.[439] *JTS*[440] ile *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri* ve *JTS*'nun *İmparator Yıllıkları*'nda, ayrıca *ZZTJ*'de Kapgan Kağan'ın 698 yılında Zhao ile Ding vilayetlerinden 80-90 bin[441] kişiyi kaçırıp onları öldürdüğü anlatılmıştır.[442]

Batı Göktürklerinde de esir almayla ilgili birkaç örnek bulunmaktadır. *SS*'nun *Batı Göktürk Bölümü*'nde Shegui'in 610 yılında Chuluo Kağan'a saldırıp yenilgiye uğrattığından ve Chuluo Kağan'ın birliklerinden birini esir aldığından bahsedilmiştir.[443] *XTS*'nun *Batı Göktürk Bölümü*'nde Duolu Kağan'ın Mi Krallığı'na saldırdığından ve halkı esir etiğinden söz edilmiştir.[444] *XTS*'nun *Batı Göktürk Bölümü*'nde Nushibi beyleri ile Duolu Kağan'ın çarpışmasından sonra Nushibilerin çoğunun Duolu Kağan'ın birlikleri tarafından öldürüldüğü veya esir alındığı anlatılmıştır.[445] Yine aynı kaynağın aynı bölümünde Helu'nun, Ting Vilayeti ve başka vilayetlerde birçok insanı öldürdüğü veya esir aldığı belirtilmiştir.[446]

Yukarıda değindiğimiz gibi Göktürkler, yazıtlarda "köle" anlamına gelen *kul* ve *küŋ* kelimeleri geçtiği üzere köleliğin ne olduğunu bilmekteydiler. Savaş esirlerinin köle olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bu kölelik parayla alınıp satılma değildir. Yani köle ticareti bulunmamakta, alınan esirler muhtemelen köle olarak angarya işlerde kullanılmaktadırlar. Göktürklerdeki kölelerle ilgili bilgiler tam olarak bilinmediğinden

[436] Taşağıl, *a.g.e.*, s.391.
[437] Liu, *a.g.e.*, s.347.
[438] Liu, *a.g.e.*, s.243, 314; Taşağıl, *a.g.e.*, s.397, 415; Chang, *a.g.e.*, s.179.
[439] Taşağıl, *a.g.e.*, s.178-179.
[440] *JTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde bu kaçırılan insanların öldürüldüğünden bahsedilmemiştir (Liu, *a.g.e.*, s.226.)
[441] *JTS*'nun *İmparator Yıllıkları* ile *ZZTJ*'de bu sayının 10 binden fazla olduğu belirtilmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.346; Chang, *a.g.e.*, s.150.)
[442] Liu, *a.g.e.*, s.226, 302, 346; Chang, *a.g.e.*, s.150.
[443] Chavannes, *a.g.e.*, s.46.
[444] *A.g.e.*, s.91.
[445] *A.g.e.*, s.92
[446] *A.g.e.*, s.94.

kölelik konusu, diğer bozkır devletlerinde bulunan kölelik konusuyla karşılaştırılmış ve burada şimdilik tahminden öteye gidilememiştir.

2.5. Sikkeler ve Para Ekonomisi

Sikkeler, insanoğlunun yüzyıllardır kullandığı bir nesnedir. Göktürk Kağanlığı'nda da sikkeler bulunmaktadır. Fakat bu sikkelerin genellikle Batı Göktürk Kağanlığı'nda bulunduğunu söylemek daha doğrudur. Bunun sebebi ise muhtemelen Batı Göktürklerin hâkim oldukları alanlarda yerleşik halkın çokluğu ve İpek Yolu ticaretidir. Batı Göktürk Kağanlığı hâkimiyetindeki bölgelere ait sikkeleri toparlayan Gaybullah Babayar bunları tek tek incelemiş, bir katalog olarak bastırmıştır. Katalogda hem Göktürklerin doğrudan bastırdıkları hem de yerel Türk ailelerin bastırdıkları sikkeler bulunmaktadır. Biz bu sikkelerin doğrudan Göktürk kağanlarının veya Göktürklerin hanedan ailesinden olan yöneticilerin bastırdıklarını düşündüğümüz bölgelerdeki sikkeleri ele aldık. Bu kataloga göre sikkelerin çoğunluğu tunçtan[447] yapılmadır. Tuncun yanı sıra gümüş sikkeler de bulunmaktadır. Tunç sikkelerin ağırlığı en çok 5,4 gram ve en az 1 gramdır, çapları ise en fazla 2,2 cm ile en az 2 mm[448] arasındadır. Gümüş paraların ağırlığı en çok 3,94 gram ile en az 2,49 gram arasındadır, çapları ise en fazla 34 mm ve en az 25 mm'dir.

- **6. Yüzyıl Son Çeyreği-7. Yüzyıl başı**

NO[449]	**Ölçü (Çap)**	**Ağırlık**	**Madde**	**Bulunduğu Yer**
1[450]	1,6 cm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
2[451]	1,5 cm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
3 [452]	1,6 cm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)

[447] Babayar'ın katalogu Türkçe ve İngilizce olarak iki dilli hazırlanmış ve İngilizce çevirileri Sherzat Ziya ile Farhat Maksud yapmışlardır. Sikkelerin yapıldığı malzeme Türkçe kısımda "bakır", İngilizce kısımda "bronze" olarak verilmiştir. *Bronze*'un Türkçe karşılığı "bakır" değil *Tunç*'tur.
[448] Esasında 2 mm çok küçük bir ölçü olarak durmaktadır. Katalogda bu örneklerde basım hatası yapılmış olabilir.
[449] Bu numaralar Gaybullah *Babayar'ın Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu* eserine göre düzenlenmiştir (Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2007).
[450] *A.g.e.,* s.53.
[451] *A.g.e.*, s.53.
[452] *A.g.e.*, s.54.

- **6.-7. Yüzyıl**

135[453]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
136[454]	25 mm	4,02 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
137[455]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
138[456]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
139[457]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
140 [458]	26,3-27,0 mm	4,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
141[459]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
142[460]	28 mm	3,8 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
143[461]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
144[462]	24,3-25,5 mm	4,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
160[463]	18-17 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
161[464]	20-20 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
162[465]	17,4-18,0 mm	1,87 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
163[466]	17-18 mm	1,15 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
164[467]	19,8-17,5 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
165[468]	19,8-19,9 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[453] *A.g.e.*, s.113. 135-144 ve 160-169 numaralı sikkelerin tarihleri, özelliklerin İngilizce anlatıldığı kısımlarda 7.-8. yüzyıl olarak geçmektedir (*A.g.e.*, s.113-117, 126-131).
[454] *A.g.e.*, s.113.
[455] *A.g.e.*, s.114.
[456] *A.g.e.*, s.114.
[457] *A.g.e.*, s.115.
[458]*A.g.e.*, s.115.
[459] *A.g.e.*, s.116.
[460] *A.g.e.*, s.116.
[461] *A.g.e.*, s.117.
[462] *A.g.e.*, s.117.
[463] *A.g.e.*, s.126.
[464]*A.g.e.*, s.127.
[465] *A.g.e.*, s.127.
[466] *A.g.e.*, s.128.
[467] *A.g.e.*, s.128.
[468] *A.g.e.*, s.129.

166[469]	18 mm	0,97 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
167[470]	18 mm	1,6 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
168[471]	16,4-18,6 mm	2,12 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
169[472]	18-17 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
275[473]	15 mm?	1,5 gr.?	Tunç	Güney Özbekistan
276[474]	15 mm?	1,5 gr.?	Tunç	Güney Özbekistan

- **7. Yüzyıl İlk Çeyreği**

4[475]	21.7 mm	3.0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
5[476]	1,7 cm	1,5 gr.	Tunç	Yedisu (Bişkek)
6[477]	2,2 cm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
7 [478]	2 cm	2,3 gr.	Tunç	Hanabad-tepe (Taşkent)
8 [479]	2 cm	2,3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
9 [480]	20-19 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
10[481]	2 cm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
11[482]	20 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
12[483]	20-19 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
13[484]	17 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)

[469] *A.g.e.*, s.129.
[470] *A.g.e.*, s.130.
[471] *A.g.e.*, s.130.
[472] *A.g.e.*, s.131.
[473] *A.g.e.*, s.195.
[474] *A.g.e.*, s.195-196.
[475] *A.g.e.*, s.54.
[476] *A.g.e.*, s.55.
[477] *A.g.e.*, s.55.
[478] *A.g.e.*, s.56.
[479] *A.g.e.*, s.56.
[480] *A.g.e.*, s.57.
[481] *A.g.e.*, s.57.
[482] *A.g.e.*, s.58.
[483] *A.g.e.*, s.58.
[484] *A.g.e.*, s.58.

14[485]	15,2-17,9 mm	1,6 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
15[486]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
16[487]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
17[488]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgei)
18 [489]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
19[490]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
20[491]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
21[492]	15 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)

- **7. Yüzyıl İlk Yarısı**

22[493]	17-18 mm	2,5 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
23[494]	17 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
24[495]	16 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
25 [496]	16 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
26[497]	21-22 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
27[498]	18,2-21,5 mm	2,1 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
28[499]	21,5-20,0 mm	2,1 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
29[500]	21,5-20,0 mm	2,1 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[485] *A.g.e.*, s.59.
[486] *A.g.e.*, s.59.
[487] *A.g.e.*, s.59-60.
[488] *A.g.e.*, s.60.
[489] *A.g.e.*, s.60.
[490] *A.g.e.*, s.60-61.
[491] *A.g.e.*, s.61.
[492]*A.g.e.*, s.61.
[493] *A.g.e.*, s.62.
[494] *A.g.e.*, s.62.
[495] *A.g.e.*, s.62-63.
[496] *A.g.e.*, s.63.
[497] *A.g.e.*, s.63.
[498] *A.g.e.*, s.64.
[499] *A.g.e.*, s.65.
[500]*A.g.e.*, s.65.

30[501]	24 mm	2,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
31[502]	23 mm	2,3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
32[503]	23 mm	2,3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
33[504]	17 mm	1,3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
34[505]	17 mm	1,3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
35[506]	20-19 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
36[507]	18,8-20,7 mm	1,85 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
37[508]	20-19 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
38[509]	2,6 mm	4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
39[510]	2,4 mm	3 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
40[511]	20 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
41[512]	17,6 mm	1,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
42[513]	18 mm	1,6 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
43[514]	25-20 mm	Tahmini 2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
44[515]	18 mm	1,6 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)

[501] *A.g.e.*, s.66.
[502] *A.g.e.*, s.66-67.
[503] *A.g.e.*, s.67.
[504] *A.g.e.*, s.67-68.
[505] *A.g.e.*, s.68.
[506] *A.g.e.*, s.69.
[507] *A.g.e.*, s.69-70.
[508] *A.g.e.*, s.70.
[509] *A.g.e.*, s.71.
[510] *A.g.e.*, s.71-72.
[511] *A.g.e.*, s.72.
[512] *A.g.e.*, s.72.
[513] *A.g.e.*, s.73.
[514] *A.g.e.*, s.73.
[515] *A.g.e.*, s.74.

- **7. Yüzyıl Son Çeyreği-8. Yüzyıl Başı**

310[516]	25 mm?	2,89 gr.?	Tunç	Kabil? (Afganistan)
311[517]	25 mm?	2,15 gr.?	Tunç	Kabil? (Afganistan)

- **7.-8. Yüzyıl**

45[518]	20,4 mm	2,3 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
46[519]	20,5 mm	2,52 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
47[520]	21,0 mm	1,85 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
48[521]	20 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
49[522]	20 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
50[523]	21 mm	2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
51[524]	20-19 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
52[525]	20 mm	2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
53[526]	20 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
54[527]	20 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent)
55[528]	20 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
56[529]	21 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
57[530]	16,5-15,5 mm	1,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[516] *A.g.e.*, s.222.
[517] *A.g.e.*, s.222-223.
[518] *A.g.e.*, s.74.
[519] *A.g.e.*, s.75.
[520] *A.g.e.*, s.75.
[521] *A.g.e.*, s.75-76.
[522] *A.g.e.*, s.76.
[523] *A.g.e.*, s.76-77.
[524] *A.g.e.*, s.77.
[525] *A.g.e.*, s.77-78.
[526] *A.g.e.*, s.78.
[527] *A.g.e.*, s.78-79.
[528] *A.g.e.*, s.79.
[529] *A.g.e.*, s.79.
[530] *A.g.e.*, s.80.

58[531]	16,5-15,5 mm	1,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
59[532]	16-15 mm	1,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
60[533]	16-17 mm	1,0 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
61[534]	15 mm	1,0 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
62[535]	14 mm	1,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
63[536]	14 mm	1,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
91[537]	20 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
92[538]	20 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
93[539]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
94[540]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
95 [541]	20 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
96[542]	20 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
99[543]	18 mm	1,68 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
100[544]	18 mm	1,1 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
101[545]	17,5-18 mm	1,68 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
102[546]	18 mm	1,1 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
103[547]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[531] *A.g.e.*, s.80.
[532] *A.g.e.*, s.80-81.
[533] *A.g.e.*, s.81.
[534]*A.g.e.*, s.81.
[535] *A.g.e.*, s.81.
[536] *A.g.e.*, s.82.
[537]*A.g.e.*, s.93.
[538] *A.g.e.*, s.94.
[539] *A.g.e.*, s.94.
[540] *A.g.e.*, s.95.
[541] *A.g.e.*, s.95.
[542] *A.g.e.*, s.96.
[543] *A.g.e.*, s.97.
[544] *A.g.e.*, s.98.
[545] *A.g.e.*, s.98.
[546] *A.g.e.*, s.99.
[547] *A.g.e.*, s.99.

106 [548]	20-22 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
107 [549]	20 mm	2,6 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
108[550]	20-22 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
109[551]	19,5-20,8 mm	2,48 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
110 [552]	20,8 mm	2,8 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
111 [553]	20-22 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
112[554]	20 mm	2,2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
113[555]	20 mm	2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
114[556]	20,2 mm	2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
116[557]	20,3 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
117[558]	20,1 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
118[559]	20 mm	2,1 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
119[560]	20,3 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
120[561]	2 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
121[562]	19,9-22,2 mm	2,6 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
122[563]	17-19 mm	2,6 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
123[564]	17,0-19,9 mm	2,7 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi

[548] *A.g.e.*, s.100.
[549] *A.g.e.*, s.101.
[550] *A.g.e.*, s.101.
[551] *A.g.e.*, s.101.
[552] *A.g.e.*, s.102.
[553] *A.g.e.*, s.102.
[554] *A.g.e.*, s.103.
[555] *A.g.e.*, s.103.
[556] *A.g.e.*, s.103-104.
[557] *A.g.e.*, s.104.
[558] *A.g.e.*, s.104.
[559] *A.g.e.*, s.105.
[560] *A.g.e.*, s.105.
[561] *A.g.e.*, s.105-106.
[562] *A.g.e.*, s.106.
[563] *A.g.e.*, s.106-107.
[564] *A.g.e.*, s.107.

124[565]	17,5-20,4 mm	2,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
125[566]	12,5-14,6 mm	1,1 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
126[567]	15-15 mm	1,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
127[568]	15-15 mm	1,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
128[569]	16-17 mm	1,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
129[570]	17-15 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
130[571]	15,2 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
131[572]	15,0 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
132[573]	14 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
133[574]	15,0 mm	1,2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
134 [575]	15-17,5 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
145[576]	18,6 mm	2,2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
146[577]	20,1 mm	2,1 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
147[578]	19,0-19,0 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
148[579]	18-17,5 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
149[580]	17-17 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
150[581]	18,0-19,5 mm	1,85 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi

[565] *A.g.e.*, s.107-108.
[566] *A.g.e.*, s.108.
[567] *A.g.e.*, s.108-109.
[568] *A.g.e.*, s.109.
[569] *A.g.e.*, s.109-110.
[570] *A.g.e.*, s.110.
[571] *A.g.e.*, s.110-111.
[572] *A.g.e.*, s.111.
[573] *A.g.e.*, s.111.
[574] *A.g.e.*, s.112.
[575] *A.g.e.*, s.112.
[576] *A.g.e.*, s.118.
[577] *A.g.e.*, s.119.
[578] *A.g.e.*, s.119.
[579] *A.g.e.*, s.120.
[580] *A.g.e.*, s.120.
[581] *A.g.e.*, s.121.

151[582]	18 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
152[583]	18,5-18,0 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
153[584]	17-17 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
154[585]	17,5-17,5 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
155[586]	19-16 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
156[587]	17 mm	1,7 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
157 [588]	16 mm	1,7 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
158 [589]	17,0-18,5 mm	2 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
159[590]	18-17 mm	2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
170[591]	20 mm	2,16 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
171[592]	16,3-20,0 mm	1,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
172[593]	21 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
173[594]	21 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
174[595]	22-20 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
175[596]	16 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
176[597]	16 mm	1,4 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
177[598]	17,5-18 mm	1,4 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi

[582] *A.g.e.*, s.121-122.
[583] *A.g.e.*, s.122.
[584] *A.g.e.*, s.122-123.
[585] *A.g.e.*, s.123.
[586] *A.g.e.*, s.123.
[587] *A.g.e.*, s.124.
[588] *A.g.e.*, s.124.
[589] *A.g.e.*, s.125.
[590]*A.g.e.*, s.125.
[591] *A.g.e.*, s.131-132.
[592] *A.g.e.*, s.132.
[593] *A.g.e.*, s.132-133.
[594] *A.g.e.*, s.133.
[595] *A.g.e.*, s.133-134.
[596] *A.g.e.*, s.134.
[597] *A.g.e.*, s.134-135.
[598] *A.g.e.*, s.135.

178[599]	21-21 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
179[600]	17-18 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
180[601]	15-15,5 mm	1,07 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
181[602]	17-18 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
182[603]	17-18 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
183[604]	17,5-17 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
184[605]	17 mm	1,2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
185[606]	17 mm	1,2 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
186[607]	18 mm	1,25 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
187[608]	18 mm	1,25 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
188[609]	20-20 mm	1,5 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
189[610]	16 mm	1,8 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
190[611]	16 mm	1,8 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
191[612]	15,1-16,2 mm	1,1 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
192[613]	18 mm	1,77 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
193[614]	17-18 mm	1,77 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
194[615]	20-20 mm	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[599] *A.g.e.*, s.135-136.
[600] *A.g.e.*, s.136.
[601] *A.g.e.*, s.136-137.
[602] *A.g.e.*, s.137.
[603] *A.g.e.*, s.137.
[604] *A.g.e.*, s.138.
[605] *A.g.e.*, s.138.
[606] *A.g.e.*, s.139.
[607] *A.g.e.*, s.139.
[608] *A.g.e.*, s.139-140.
[609] *A.g.e.*, s.140.
[610] *A.g.e.*, s.140.
[611] *A.g.e.*, s.140-141.
[612] *A.g.e.*, s.141.
[613] *A.g.e.*, s.141.
[614] *A.g.e.*, s.142.
[615] *A.g.e.*, s.142.

195[616]	19-20 mm	2,3 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
196[617]	19-20 mm	2,3 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
197[618]	19,3-20,6 mm	1,9 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
198[619]	11,7-13,4 mm	1,9 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
209[620]	20,2 mm	2 gr.	Tunç	Kuva (Fergana Vadisi)
210[621]	20 mm	2 gr.	Tunç	Kuva (Fergana Vadisi)
211[622]	23 mm	2,5 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
212[623]	23 mm	2,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
213[624]	28 mm	5,4 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
214[625]	15 mm	1,3 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
215 [626]	22,3 mm	2,7 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
216[627]	21,2-22,0 mm	2,8 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
217[628]	17 mm	1,8 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
218[629]	15 mm	1,3 gr.	Tunç	Fergana Vadisi
268[630]	34 mm	3,0 gr. ?	Gümüş	Toharistan (Afganistan)
269[631]	34 mm	3,94 gr.	Gümüş	Toharistan (Afganistan)
270[632]	34 mm?	3,3 gr.	Gümüş	Toharistan (Afganistan)

[616] *A.g.e.*, s.143.
[617] *A.g.e.*, s.143.
[618] *A.g.e.*, s.144.
[619] *A.g.e.*, s.144.
[620] *A.g.e.*, s.151.
[621] *A.g.e.*, s.151-152.
[622] *A.g.e.*, s.152-153.
[623] *A.g.e.*, s.153.
[624] *A.g.e.*, s.153.
[625] *A.g.e.*, s.154.
[626] *A.g.e.*, s.154.
[627] *A.g.e.*, s.155
[628] *A.g.e.*, s.155-156.
[629] *A.g.e.*, s.156.
[630] *A.g.e.*, s.189-190.
[631] *A.g.e.*, s.190-191.
[632] *A.g.e.*, s.191.

271[633]	30 mm	3,17 gr.	Gümüş	Afganistan
313[634]	31 mm	3,1 gr.	Gümüş	Kabil Vadisi (Afganistan)
314[635]	31 mm?	3,44 gr.	Gümüş	Kabil Vadisi (Afganistan)
315[636]	25 mm	3,5 gr.	Tunç	Kabil Vadisi (Afganistan)
316[637]	25 mm	3,3 gr.	Tunç	Kabil Vadisi (Afganistan)
317[638]	27 mm	3,78 gr.	Tunç	Kabil Vadisi (Afganistan)
318[639]	25 mm?	3,0 gr.?	Gümüş	Gazni (Zabul-Afganistan)
319[640]	25 mm	3,79 gr.	Gümüş	Gazni (Zabul-Afganistan)
322[641]	30 mm?	3,0 gr.?	Gümüş	Zabulistan (Afganistan)
323[642]	27 mm	3,8 gr.	Gümüş	Zabulistan (Afganistan)

- **8. Yüzyıl**

305[643]	30 mm?	3,90 gr.	Gümüş	Afganistan
306[644]	31 mm	3,45 gr.	Gümüş	Afganistan
307[645]	30 mm?	2,79 gr.	Gümüş	Kapisa-Kâbil (Afganistan)
308[646]	24 mm	2,10 gr.	Tunç	Afganistan
309[647]	23 mm	1,5 gr.	Tunç	Afganistan
312[648]	30 mm?	2,79 gr.	Gümüş	Kapisa-Kâbil (Afganistan)

[633] *A.g.e.*, s.192.
[634] *A.g.e.*, s.224. Bu sikkenin tarihi, özelliklerin İngilizce anlatıldığı kısımda 8. yüzyıl olarak verilmiştir (*A.g.e.*, s.224).
[635] *A.g.e.*, s.224-225.
[636] *A.g.e.*, s.225.
[637] *A.g.e.*, s.225-226.
[638] *A.g.e.*, s.226.
[639] *A.g.e.*, s.226-227.
[640] *A.g.e.*, s.227.
[641] *A.g.e.*, s.231.
[642] *A.g.e.*, s.231-232.
[643] *A.g.e.*, s.218-219.
[644] *A.g.e.*, s.219.
[645] *A.g.e.*, s.220.
[646] *A.g.e.*, s.220-221.
[647] *A.g.e.*, s.221.
[648] *A.g.e.*, s.223-224.

324[649]	30 mm?	3,64 gr.	Gümüş	Zabul? (Afganistan)

- **8. Yüzyıl İlk Çeyreği**

287[650]	30 mm	5,66 gr.	Tunç	Afganistan	8. yy. ilk çeyreği
288[651]	29 mm	3,0 gr.	Gümüş	Afganistan	8. yy. ilk çeyreği (628?)
289[652]	30 mm?	3,21 gr.	Gümüş	Afganistan	8. yy. ilk çeyreği (728?)
290[653]	29 mm	3,19 gr.	Gümüş	Afganistan	8. yy. ilk çeyreği (728?)
291[654]	30 mm?	2,79 gr.	Gümüş	Kâbil? (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği (728?)
292[655]**,**	30 mm?	3,36 gr.	Gümüş	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
293[656]	30 mm?	2,21 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
294[657]	30 mm?	3,14 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
295[658]	29 mm	3,39 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
296[659]	30 mm?	3,28 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
297[660]	30 mm?	3,28 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
298[661]	30 mm?	3,23 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
299[662]	30 mm?	2,5 gr.?	Tunç	Kâbil? (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği (730)

[649] *A.g.e.*, s.232. Babayar'a göre bu sikkenin tarihi muhtemelen 720 senesidir (*A.g.e.*, s.232).
[650] *A.g.e.*, s.205-206.
[651] *A.g.e.*, s.206-207. Burada verilen tarih 8. yüzyıl olduğuna göre 728 yılı olmalıdır.
[652] *A.g.e.*, s.207.
[653] *A.g.e.*, s.208.
[654] *A.g.e.*, s.208-209.
[655] *A.g.e.*, s.209-210.
[656] *A.g.e.*, s.210-211.
[657] *A.g.e.*, s.211.
[658] *A.g.e.*, s.212.
[659] *A.g.e.*, s.212-213.
[660] *A.g.e.*, s.213.
[661] *A.g.e.*, s.214.
[662] *A.g.e.*, s.214-215.

300[663]	30 mm?	2,5 gr.?	Tunç	Kâbil? (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği (730)
301[664]	30 mm?	3,60 gr.	Tunç	Gazni? (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği(710-720?)
302[665]	30 mm	3,43 gr.	Tunç	Gazni? (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği(719-738)
303[666]	30 mm?	2,99 gr.	Tunç	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği
304[667]	30 mm?	2,49 gr.	Gümüş	Kapisa-Kâbil (Afganistan)	8. yy. ilk çeyreği

- **7. Yüzyıl Başı-8. Yüzyıl İlk Yarısı**

75[668]	20 mm	1,14 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
76[669]	20 mm	1,14 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
77[670]	20 mm	1,14 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
78[671]	20 mm	1,15gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
79[672]	19,5-20,5 mm	1,8 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
80[673]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
81[674]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
82[675]	19,8 mm	1,86 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
83[676]	19,5-20,5 mm	1,8 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

[663] *A.g.e.*, s.215.
[664] *A.g.e.*, s.215-216.
[665] *A.g.e.*, s.216.
[666] *A.g.e.*, s.217.
[667] *A.g.e.*, s.217-218.
[668] *A.g.e.*, s.86-87.
[669] *A.g.e.*, s.87.
[670] *A.g.e.*, s.87.
[671] *A.g.e.*, s.88.
[672] *A.g.e.*, s.88.
[673] *A.g.e.*, s.88-89.
[674] *A.g.e.*, s.89.
[675] *A.g.e.*, s.89.
[676] *A.g.e.*, s.90.

84[677]	20-20 mm	1,8 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
85 [678]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Taşkent Bölgesi
86[679]	22 mm	1,86 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
87[680]	19,4 mm	1,64 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
88[681]	19,4 mm	1,64 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
89[682]	2 mm?	2,66 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
90[683]	20 mm	1,15 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
97[684]	2 mm?	2,0 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)
98[685]	2,3 mm	2,5 gr.	Tunç	Kankatepe (Taşkent Bölgesi)

Sikkelerin gramları ve çapları tablolarda görüldüğü gibi farklı farklıdır. Yüzyıllara göre ortalamaları aldığımızda tunç sikkelerin ortalamaları yaklaşık olarak şu şekildedir:

6. yy. son çeyreği-7. yy. başı	1,5 cm	1,5 gr.
6.-7. yy.	18,0 mm	2,8 gr.
7. yy. ilk çeyreği	17,3 mm	1,7 gr.
7. yy. ilk yarısı	17,9 mm	1,9 gr.
7. yy. son çeyreği-8. yy. başı	25 mm	2,52 gr.
7.-8. yy.	18,3 mm	1,9 gr.
8. yy.	23,5 mm	1,8 gr.

[677] *A.g.e.*, s.90.
[678] *A.g.e.*, s.90-91.
[679] *A.g.e.*, s.91.
[680] *A.g.e.*, s.91-92.
[681] *A.g.e.*, s.92.
[682] *A.g.e.*, s.92.
[683] *A.g.e.*, s.93.
[684] *A.g.e.*, s.96.
[685] *A.g.e.*, s.96-97.

8. yy. ilk çeyreği	29,9 mm	3,2 gr.
7. yy. başı-8. yy. ilk yarısı	14,8 mm	1,5 gr

Gümüş sikkelerin ortalamaları ise yaklaşık olarak şu şekildedir:

7.-8. yy.	30,1 mm	3,3 gr.
8. yy.	30,2 mm	3,3 gr.
8. yy. ilk çeyreği	29,6 mm	3,0 gr.

Yaklaşık ortalamalarını verdiğimiz sikkelere bakıldığında gümüş sikkelerin genellikle tunç sikkelere göre daha büyük çaplı ve daha ağır olduğu, 8. yüzyıldan kaldıkları görülmektedir. Ayrıca gümüş sikkelerin yalnızca Afganistan bölgesinde bulunmuş olduğu göze çarpmaktadır. Tunç sikkelerin de dönemlere göre ağırlık ve çaplarının farklılıkları göze çarpmaktadır. Aynı bölge içerisinde bile bu farklılıkların olduğu görülmektedir. Ayrıca Babayar, katalogunda bu sikkeleri tiplerine göre ayırmıştır. Katalog incelendiğinde sikke tiplerinin kendi aralarında ağırlık ve çaplarının daha yakın olduğu dikkatimizi çekmiştir. Fakat belli bir tipte olan sikkeler arasında da bir standardın olmadığı görülmektedir. Batı Göktürk Kağanlığı'nın en güçlü döneminin Tong Yabgu Kağan dönemi olmasına rağmen onun döneminin içinde olduğu 7. yüzyıl ilk çeyreğindeki sikkelerin yaklaşık ortalamaları, diğer dönemlere tarihlendirilen sikkelere bakıldığında çok az da olsa düşük ölçülerdedir. Fakat iyi durumda olunan başka bir dönem, Tardu Kağan döneminde ise kesin olarak bu döneme ait olduğunu bildiğimiz sikkelerin[686] çap olarak büyük olsa da ağırlık olarak düşük olduğu dikkat çekici başka bir durumdur. Bu etkenlere bakılarak çıkardığımız sonuç ise görüldüğü üzere sikkelerin tam olarak net bir ölçüsünün olmadığıdır. Sikkelerin çap ve ağırlıkları dönemlere göre sürekli değişiklik göstermiştir. Bu değişiklikler, kağanlığın en güçlü ve en kargaşalı dönemleriyle pek paralellik göstermemektedir. Bazen kargaşaların fazla olduğu zamanlarda basılan sikkeler,

[686] Bu sikkelerin üzerinde Soğdça *Tardu Kağan* ifadesi yazmaktadır (*A.g.e.*, s.53-54).

kağanlığın en güçlü dönemlerinde basılanlardan daha ağır ve büyük olabilmiştir. Ayrıca bastırılan sikkeler arasında altın sikke bulunmaması da dikkat çekici başka bir husustur.

III. BÖLÜM: DİPLOMATİK FAALİYETLERDE EKONOMİK ETKENLER

3.1. Haraç

Çin kaynaklarında Göktürklerden Çin'e diplomasi yoluyla gelen haraçlar ile hediyeler karışık şekilde anlatılmıştır. Bazen bir haraç "hediye", bazen de bir hediye "haraç" olarak yazılmıştır.[687] Çin'den Göktürklere yollanan haraçlar genel olarak, Göktürklerin yaptıkları yağmaları engellemek amacıyla yollanmıştır. *ZS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Kuzey Qilerin, Göktürklerin yağmalarından korktukları için hazinelerini boşaltıp onlara yolladıklarından bahsedilmiştir.[688] Yine aynı kaynakta Mugan Kağan döneminde Çin'in her yıl yüz bin parça ipek kumaş, parça ipek, brokar (altın veya gümüş işli ipekli kumaş?) ve renkli ipek yolladıklarından söz edilmiştir.[689] *CFYG*'e göre Mugan Kağan güçlendiğinde Çin ile evlilik yoluyla ittifak yapmıştır. Bunun sonucunda Çin, Mugan Kağan'a yazları yüz bin top işlenmiş ipek sunmuştur.[690] *ZZTJ*'de 572 yılında Qilerin, Tapar Kağan'ın saldırılarından korktukları için çok miktarda hediye gönderdikleri belirtilmiştir.[691] *JTS* ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*'ne göre İllig Kağan, Bagatur Şad iken Xue Ju ile ittifak kurmuştur. Bunun üzerine İmparator Gaozu, Bagatur Şad'a Xue Ju ile ilişkisini kesmesi için rüşvet olarak altın ve ipek göndermiştir.[692] *JTS* ve *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Zhang Changxun Biyografisi*'nde ve *ZZTJ*'de geçen bilgilerde 619 yılında Çin imparatoru, Shibi Kağan'a çok miktarda para yollamıştır. Bu sırada elçi yoldayken Shibi Kağan'ın öldüğünü duyan imparator, daha Göktürk sınırlarına girmemiş olan General Gao Jing'e bu parayı olduğu yerdeki hazine odasına yatırmasını emretmiştir. Bunu duyan Göktürkler öfkelenerek harekete geçince imparator tekrar paranın gönderilmesine karar vermiştir.[693] *JTS* ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de İmparator Gaozu'nun henüz başa geçtiği için dış savaşlara girmenin zamanı olmadığını düşünerek İllig Kağan'a sayısız hediyeler gönderdiğinde bahsedilmiştir.[694] Ayrıca *ZZTJ*'de

---

[687] Çalışmamızda bunun ayrımını, Göktürklerin güçlü oldukları tarihleri ayırt ederek ve olaylara bakarak değerlendirdik.
[688] Liu, *a.g.e.*, s.25.
[689] *A.g.e.*, s.25.
[690] Taşağıl, *a.g.e*., s.146.
[691] *A.g.e.*, s.177.
[692] Liu, *a.g.e.*, s.181, 258; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.6.
[693] Liu, *a.g.e.*, s.434; Chang, *a.g.e*., s.5.
[694] Liu, *a.g.e.*, s.182, 259; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.7; Chang, *a.g.e*., s.14-15. Burada anlatılan hediye İllig Kağan'ın Çin'e yağmalarını ve saldırılarını önlemek için yollanan haraçlar olmalıdır.

ve *JTS* ile *XTS*'nun *Biyografiler* kısmındaki *Hanyang Prensi (Li) Gui Biyografisi*'nde 622 yılında İllig Kağan'ın yaptığı yağmaları durdurmak amacıyla İmparator Gaozu'nun, İllig Kağan'a rüşvet yolladığı belirtilmiştir.[695] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde ve *CFYG*'de İmparator Taizong, İllig Kağan'ın yolladığı elçiye söyledikleri sözlerde, önceleri Göktürklerin İmparator Taizong ve babasına yakınlık gösterdiklerini, onların da Göktürklere mücevher ile ipekli kumaş sunduklarını dile getirmiş ve konuşmanın ardından elçiyi hapse attırmıştır.[696] Bunun üzerine İllig Kağan ve İmparator Taizong karşı karşıya gelmişler, fakat ileriki günlerde beyaz at keserek müttefik olmuşlardır. Bu olaylardan sonra İmparator Taizong ile generallerinden biri olan Xiao Yu arasında geçen konuşmada İmparator Taizong, Göktürklerin mağlubiyetlerinden sonra Çin'e kin duyarak daha fazla saldırıda bulunacaklarını, bu nedenle Göktürklere istedikleri altın ve kumaşları verdiğini belirtmiştir.[697] Göktürklerin, Çin'de yaptıkları gibi bir dönem Sasanileri de haraca bağladıkları görülmektedir. Bizans kaynaklarından Theophylaktos Simokattes, eserinin III. Kitabı'nda İstemi Yabgu'nun dönemine işaret edecek şekilde Göktürklerin Sasanilere saldırmamaları için Sasanilerin onlara 40 bin altın sikke ödediklerini kaydetmişlerdir. Aynı bilgiyi başka bir Bizans kaynağı olan Theophanes Confessor da vermiştir. Theophylaktos'un ifadesine göre Göktürkler bu sayede çok zenginleşmişler ve savurganlığa başlamışlardır. Sasanilerden elde ettikleri bu zenginlik sayesinde, Madencilik kısmında değinmiş olduğumuz nesneleri yapmaya başlamışlardır.[698]

Çin kaynaklarında Göktürklerin Çin'e haraç yolladıklarına dair de bilgiler bulunmaktadır. *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde, Işbara Kağan'ın çölü Çin ile sınır yaptığı anlaşmadan sonra Çin imparatoruna yolladığı mektupta her yıl haraç olarak at yollayacağını belirttiği kayıtlıdır.[699] İmparator bu mektuba karşılık Işbara Kağan'ın eşi olan Kuzey Zhou Prensesi Qianjin'e (Bin Altın) imparator ailesinin soyadı olan *Yang* adını bahşederek bol hediyeler vermiştir. Bunun üzerine Işbara Kağan sevinmiş ve o tarihten itibaren her yıl düzenli olarak haraç yollamıştır.[700] *SS*'nun *Biyografiler* kısmında olan *Zhangsun Sheng Biyografisi*'nde, 583 yılında Shetu'nun (Işbara Kağan) imparator sarayına

[695] Chang, *a.g.e.*, s.17; Liu, *a.g.e.*, s.375-376.
[696] Taşağıl, *a.g.e.*, s.125-126, 163.
[697] *A.g.e.*, s.126-127.
[698] *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, (Çev. Cyril Mango ve Roger Scott), Clarendon Press, Oxford 1997, s.385; *The* History *of Theophylact Simocatta*, s.81.
[699] Liu, *a.g.e.*, s.78.
[700] *A.g.e.*, s.78-79.

elçilerini gönderdiğinden ve haraç sunduğundan söz edilmiştir.[701] Yine aynı kaynağın *Biyografiler* kısmındaki *Yu Qingze Biyografisi*'nde Shetu ve kardeşi Yehu'nun (Yabgu) imparatora bağlılık bildirerek haraç verdiklerinden bahsedilmiştir.[702] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde geçen başka bir bilgiye göre, Baga Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen Dulan Kağan'ın Çin'e her yıl haraç yolladığından bahsedilmiştir.[703] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Tardu Kağan'ın Tuyuhunlara kaçmasının ardından Qimin Kağan, Tardu Kağan'ın boylarını ele geçirmiş ve o günden sonra her yıl Suilere haraç yollamıştır.[704] *SS*'nun *İmparator Yıllıkları* kısmında Qimin Kağan'ın 600 yılında Çin'e ülkesinin ürünlerini haraç olarak verdiğinden söz edilmiştir.[705] Aynı kaynakta yazılan bilgilerde Shibi Kağan'ın 615 yılında haraç gönderdiği belirtilmiştir.[706] *JTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde Ashina Simo'nun, 618 yılında ve sonrasında imparatorluk sarayına gittiği ve haraç sunduğu belirtilmiştir.[707] *Wudai Shiji*'ye (*Xin Wudaishi*) göre Göktürkler, Beş Hanedanlık döneminde (907-959) Çin'e haraç vermişlerdir.[708] *Jiu Wudaishi*'nın *İmparatorluk Yıllıkları*'nda, 941 yılında Göktürklerin saraya haraç vermek için elçi gönderdiklerinden bahsedilmiştir.[709] Göktürkler bazı dönemlerde Çin'e başkaldırıp bu haraçları göndermeyi kesmişlerdir ki bu hareketleri, isyan edip tamamen bağımsız hareket ettiklerinin bir göstergesidir. *SS* ve *TD*'nin *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'e göre Dulan Kağan 597 yılında Çin'e vergi ve haraç yollamayı bırakmıştır.[710] *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre Shibi Kağan 615 yılında Çin imparatoruna saldırmış ve o günden sonra haraç göndermeyi kesmiştir.[711] Göktürklerin Çinliler dışında bir dönem Sasanilere de haraç gönderdiklerine ilişkin Theophylaktos Simokattes'te bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre Göktürkler, Sasanilerle yapmış oldukları barışı bozmuşlar ve kendilerine ödedikleri haraçların çok daha fazla arttırılmasını istemişler, haraç yükü altında ezilen Sasaniler ise buna savaş açarak cevap vermişlerdir. Göktürkler Sasani hükümdarı IV. Hürmüz tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldıktan sonra, daha önce Sasanilerin kendilerine

---

[701] *A.g.e.*, s.138.
[702] *A.g.e.*, s.159. Liu, bu olayın tarihinin *Yu Qingze Biyografisi*'nde bir yerde 584, başka bir yerde ise 583 olarak verildiğini belirtmiştir (*a.g.e.*, s. 158-159).
[703] *A.g.e.*, s.81.
[704] *A.g.e.*, s.90.
[705] *A.g.e.*, s.100.
[706] *A.g.e.*, s.102.
[707] Liu, *a.g.e.*, s.203; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.30.
[708] Liu, *a.g.e.*, s.511.
[709] *A.g.e.*, s.512.
[710] Liu, *a.g.e.*, s.84; Taşağıl, *a.g.e.*, s.121, 193.
[711] Liu, *a.g.e.*, s.95-96.

ödedikleri haraçları bu sefer Sasanilere ödemeye başlamışlardır. Ayrıca Göktürkler, Sasanilere ödemeye başladıkları bu haraçlar yüzünden daha önce edindikleri büyük zenginliği de kaybetmişlerdir. Bu olayları daha kısa anlatan Theophanes Confessor, IV. Hürmüz'ün Göktürkleri yenmesinden sonra Sasanilerin daha önce Göktürklere ödedikleri 40 bin altın sikkelik haracın bu sefer Göktürkler tarafından Sasanilere ödenmeye başlandığını kaydetmiştir.[712]

3.2. Hediyeleşmeler

Devletlerarası etkileşimlerden birisi de hediyeleşmelerdir. Hediyeler, gönderen devletin ekonomisi hakkında bilgi verirken hediyenin çeşidi de o devlette nelerin yetiştiği, yetiştirildiği, üretildiği hakkında birçok bilgi vermektedir. Bu hediyelerin çeşitliliği, bulundukları bölge hakkında bilgi verirken devletin ne kadar geniş coğrafyalara ulaştığı veya o devletin zenginliği gibi bilgilere ulaşmamız açısından da oldukça önemlidir. Bu nedenlerle bir devletin ekonomisini araştırırken diğer devletler ile olan hediyeleşmelerine de göz atılmalıdır.

Çin kaynaklarında Göktürklere gelen veya Göktürklerin gönderdikleri hediyeler ile ilgili oldukça bilgi bulunmaktadır. Hatta bu bilgiler Göktürklerin sosyal hayatlarındaki diğer ekonomik faaliyetlerinden daha fazladır. Bunun nedeni ise hediyelerin Çinlileri doğrudan olarak etkilemiş olması ve Çinlilerin bunlarla ilgili kayıtları daha ayrıntılı tutmalarıdır.

3.2.1. Göktürk Kağanlığı'na Gelen Hediyeler

Göktürk Kağanlarına Gelen Hediyeler

Birinci Göktürk Kağanlığı Dönemi (552-583)

Dönem ve Yıl	Gelen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
553	Anagui'in oğlu Qilere sığınmıştır. Daha sonra Göktürkler Qilere barış teklif etmiş ve Anagui'in oğlunun teslim edilmesini istemişlerdir.	*CFYG*, *ZZTJ*[713]

[712] *The Chronicle of Theophanes Confessor*, s.385-387; *The* History *of Theophylact Simocatta*, s.81.
[713] Taşağıl, *a.g.e.*, s.142, 154, 164, 171.

	Sonuç olarak kabul edilmiş ve karşılıklı hediyeleşmelere devam edilmiştir.	
Mugan Kağan Dönemi 563	Kuzey Qiler evlilik teklifini kabul etmesi için Mugan Kağan'a hediyeler	*ZS*/*GTB*, *ZS*/*Wang Qing Biyo.*, *ZZTJ*[714]
Mugan Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Kuzey Zhoulardan evlilik teklifini iletmek için gelen elçi Mugan Kağan'a 100 bin parça pamuk ve renkli ipek	*SS*/*Yuan Hui Biyo.*[715]
Mugan Kağan Dönemi 565	Kuzey Zhouların düğün hediyeleri	*SS*/*Yuan Hui Biyo.*[716]
Tapar Kağan Dönemi 572	Zhoular Göktürkler ile evlilik yoluyla müttefik olduklarından sonra Tapar Kağan'a işlenmiş ve ham renkli ipeklerden 100 bin top ipek	*ZZTJ*[717]
Tapar Kağan Dönemi	Zhoular ve Qiler hazinelerini Tapar Kağan ile evlilik yoluyla dost olmak için harcamışlardır.	*SS*/*GTB*, *CFYG*[718]

Doğu Göktürk Kağanlığı Dönemi (583-630)

Dönem ve Yıl	Gelen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Işbara Kağan Dönemi 585	Giysiler, yiyecekler, araba, kostümler, davullar, üflemeli çalgılar	*SS*/*GTB*[719]
Baga Kağan Dönemi 587	Kağan olması nedeniyle davullar, üflemeli çalgılar,	*SS*/*GTB*, *CFYG*[721]

[714] Liu, *a.g.e.*, s.25, 41; Taşağıl, *a.g.e.*, s.148, 172.
[715] Liu, *a.g.e.*, s.164.
[716] *A.g.e.*, s.164.
[717] Taşağıl, *a.g.e.*, s.176.
[718] Liu, *a.g.e.*, s.64-65, 69; Taşağıl, *a.g.e.*, s.168.
[719] Liu, *a.g.e.*, s.75-76.

	bayraklar[720]	
Dulan Kağan Dönemi 588	Dulan Kağan'ın tahta geçmesi nedeniyle 3 bin parça ipek kumaş	*SS*/*GTB*[722]
Dulan Kağan Dönemi 588	Baga Kağan'ın ölümü nedeniyle birçok kıymetli eşya	*SS/Zhangsun Sheng Biyo.*, *CFYG*[723]
Dulan Kağan Dönemi 597	Göktürkleri ayırmak için çok sayıda hediye	*CFYG*[724]
Qimin Kağan Dönemi	Qimin Kağan Suilere kaçtığında ona tahıl ve ipek	*JTS*/*GTB*[725]
Qimin Kağan Dönemi	Hediyeler (Biyografide imparatorun kağana bir eş verip onu hediyelere boğduğundan söz edilmektedir)	*SS*/*Duan Wenzhen Biyo.*[726]
Qimin Kağan Dönemi 607	Qimin Kağan'ın imparatora sunduğu 3 bin ata karşılık 13 bin parça ipek kumaş	*SS*/*GTB*, *CFYG*[727]
Qimin Kağan Dönemi 607	3 bin top ipek	*CFYG*[728]
Qimin Kağan Dönemi	Qimin Kağan'a ve adamlarına 200 bin parça ipek kumaş[729]	*SS*/*GTB*, *SS*/*İmp. Yıl.*, *CFYG*[730]

[721] Liu, *a.g.e.*, s.80; Taşağıl, *a.g.e.*, s.141.
[720] *CFYG*'de yalnızca sancak ve davul yazmaktadır (Taşağıl, *a.g.e.*, s.141).
[722] Liu, *a.g.e.*, s.81.
[723] Liu, *a.g.e.*, s.139; Taşağıl, *a.g.e.*, s.152.
[724] Taşağıl, *a.g.e.*, s.150.
[725] Liu, *a.g.e.*, s.194.
[726] *A.g.e.*, s.150.
[727] Liu, *a.g.e.*, s.90; Taşağıl, *a.g.e.*, s.150.
[728] Taşağıl, *a.g.e.*, s.146.
[729] Bu sayı *CFYG*'de 20 bin top ipek olarak yazılmışken *SS*'nun *İmparator Yıllıkları*'nda Qimin Kağan ile adamlarına rütbelerine uygun hediye olarak yazmaktadır. Ayrıca *ZZTJ*'de Qimin Kağan'a verilen hediye 20

607		
Qimin Kağan Dönemi 607	Altın vazo, giysiler, yatak takımı, brokar, renkli ipek kumaş[731]	*SS*/*GTB*, *SS*/*İmp Yıl.*, *CFYG*, *ZZTJ*[732]
Qimin Kağan Dönemi 608	Çok sayıda hediye	*SS*/*GTB*, *ZZTJ*[733]
Shibi Kağan Dönemi 618	İmparator Gaozu tahta çıkarken Shibi Kağan ona yardım ettiğinden dolayı imparator tahta çıkınca Shibi Kağan'a sayısız hediye (*JTS* ve *XTS*'ya göre Tang Taizong, İllig Kağan'ın elçisi Zhishi Sili'ye Tang ordusu başkente girdiğinde Göktürk kağanı (Shibi Kağan) ve oğulları bağlılık bildirdikleri için yeşim ve ipek hediye ettiklerini söylemiştir.[734])	*JTS/GTB*, *XTS/GTB*[735]
Chuluo Kağan Dönemi 619	Shibi Kağan'ın ölümü nedeniyle 30 bin top ipek	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *CFYG*, *XTS/GTB*, *ZZTJ*[736]

milyon top ipek ve arabalara koşulan atlar olarak geçmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.146, 201). Bu hediyeler bazı kaynaklarda hem Qimin Kağan'a hem de adamlarına olarak geçtiğinden dolayı beylere ve elçilere verilen hediyeler kısmına da yazdık.

[730] Liu, *a.g.e.*, s.92, 101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.146.

[731] Bu hediyeler diğer kaynaklarda farklı şekilde geçmektedir. *SS*'nun *İmparator Yıllıkları*'nda bol bol hediyeler yazılmışken *CFYG*'de ve *ZZTJ*'de Qimin Kağan'a ve prensesin her birine birer altın çömlek olarak yazmaktadır (Liu, *a.g.e.*, s.101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151, 201).

[732] Liu, *a.g.e.*, s.94, 101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151, 201.

[733] Liu, *a.g.e.*, s.95;Taşağıl, *a.g.e.*, s.204.

[734] Liu, kağanın Shibi Kağan ve oğullarının Kangshaoli Tigin ile diğerleri olduğunu belirtmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.187).

[735] Liu, *a.g.e.*, s.178, 187, 268; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.4.

[736] Liu, *a.g.e.*, s.180, 256; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.5; Chang, *a.g.e.*, s.6-7; Taşağıl, *a.g.e.*, s.123.

İllig Kağan Dönemi 622	İllig Kağan'ın yağmalarını durdurmak için 20-30 bin parça keten bezi ve ipek	*JTS* ve *XTS*/*Hanyang Prensi (Li) Gui Biyo*.[737]
İllig Kağan Dönemi 626	*JTS*'ya göre Tang Taizong, İllig Kağan ile yaptığı ittifak antlaşmasından sonra Xiao Yu'nün sorusuna yanıt olarak Göktürklerin saldırılarını engellemek amacıyla rüşvet olarak yeşim ve ipek verdikten sonra kibirleneceklerinden ve onları yıkıma sürükleyeceğini düşündüğünden bahsetmiştir. Fakat XTS'da imparatorun Göktürkleri yeşim ve ipeğe boğarsa bunların yaşanacağı, yani hediyelerin henüz gönderilmediği yazmaktadır.	*JTS/GTB*, XTS/*GTB*[738]

Fetret Dönemi (630-682)

Dönem ve Yıl	Gelen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
İllig Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil, ancak İllig Kağan 630'da esir düşmesinden sonra ve 634'te ölmesinden önce olmalı)	Toprak ve ev	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *XTS/GTB*[739]
Ashina Simo (Yıl belirtilmemiş, ancak 639'dan sonra ve 643'ten önce olmalı)	Davul ve sancak (hükümdarlık alameti olarak)	*JTS/GTB*, *XTS/GTB*[740]

[737] Liu, *a.g.e.*, s.375.
[738] *A.g.e.*, s.189, 270.
[739] Liu, *a.g.e.*, s.194, 276; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.21; Taşağıl, *a.g.e.*, s.128.
[740] Liu, *a.g.e.*, s.205, 285-286; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.31.

Çabış (Chebi) Kağan 650	Ev	*JTS/GTB*, *CFYG*, *XTS/GTB*[741]
Ashina Funien 681	Altın ve ipekli kumaşlar	*ZZTJ*[742]

İkinci Göktürk Kağanlığı Dönemi (682-745)

Dönem ve Yıl	Gelen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Kapgan Kağan Dönemi 693/694? (696 öncesi)	5 bin parça ipek	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *WXTK*[743]
Kapgan Kağan Dönemi 698	Kapgan Kağan'ın evlilik teklifi üzerine gönderilen çok miktarda altın ve ipek	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *CFYG*, *ZZTJ*, *WXTK*[744]
Kapgan Kağan Dönemi 703	Kapgan Kağan'ın evlilik teklifi üzerine teşekkür etmek amacıyla gönderdiği hediyelere karşılık çok sayıda hediye[745]	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *WXTK*[746]
Kapgan Kağan Dönemi 711	Kapgan Kağan'ın evlilik teklifinin kabul edilmesi üzerine imparatorun elçiyle gönderdiği üzeri altın kaplamalı gümüş bir eğer	*JTS ve XTS/He Fengyao Biyo.*[747]

[741] Liu, *a.g.e.*, s.208-209, 290; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.35; Chang, *a.g.e.*, s.120.
[742] Chang, *a.g.e.*, s.127.
[743] Liu, *a.g.e.*, s.220; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.39; Taşağıl, *a.g.e.*, s.390, 410.
[744] Liu, *a.g.e.*, s.223; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.41; Chang, *a.g.e.*, s.159; Taşağıl, *a.g.e.*, s. 391, 411.
[745] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde verilen hediye ile ilgili bilgi, "Elçiye olağanüstü hürmet ve hediyeler sunuldu." şeklinde geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.392). Bu konuda *JTS*'nun çevirilerinde de farklılıklar bulunmaktadır. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* adlı eserde "İmparatoriçe elçiye çok sayıda hediye verdi ve sonra geri gönderdi." şeklinde çevrilmişken *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)* adlı eserde ise "…elçileri değerli hediyelerle geri gönderdi." biçiminde çevrilmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.228; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.44). Bu nedenle bu kısmı hem kağana hem de elçilere verilen hediyeler kısmına ekledik.
[746] Liu, *a.g.e.*, s.228; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.44; Taşağıl, *a.g.e.*, s.392, 412.
[747] Liu, *a.g.e.*, s.367.

Bilge Kağan Dönemi 721	Bilge Kağan Çinli bir prensesle evlenme isteğinde bulundu fakat imparator bunu kabul etmedi, yalnızca çok sayıda hediye gönderdi.	*TD/GTB, JTS/GTB, WXTK*[748]
Tengri (Dengli) Kağan Dönemi[749]	Bilge Kağan'ın cenaze töreni için gerekli şeyler ve hediyeler	*Zhang Jiuling'in (673-740) Qujiang Zhangxianshen Wenji'sinde Türklere İlişkin Resmî Yazılar/İmparatorluk Yazıları*/Tengri Kağan'a yazılan mektup[750]
Bilge Kağan'dan sonraki Kağan (Yılı Kayıtlı değil)	Birkaç hediye	*Zhang Jiuling'in (673-740) Qujiang Zhangxianshen Wenji'sinde Türklere İlişkin Resmî Yazılar/İmparatorluk Yazıları*/Türklerin Kağanı'na mektup[751]
	Kül Tigin Yazıtı'nda geçen bir ifadede Çinlilerin altın, gümüş ipek ve ipekli kumaşları sıkıntısızca verdiğinden bahsedilmektedir. Aynı ifade Bilge Kağan Yazıtı ve Tonyukuk Yazıtları'nın 2. taşında da geçmektedir.[752]	Kül Tigin Yazıtı/Güney Yüzü 5. Satır, Bilge Kağan Yazıtı/Kuzey Yüzü 3. ve 4. Satırlar, Tonyukuk Yazıtları/2. Taş/Güney Yüzü 4. Satır[753]
	Bilge Kağan'ın ölümü üzerine cenaze töreni için Çin'den kokulu<…>, altın ve gümüş	Bilge Kağan Yazıtı Güney Yüzü 11. satır[754]

[748] Liu, *a.g.e.*, s.244; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.56; Taşağıl, *a.g.e.*, s.398, 415.
[749] Liu, mektubun yazılış tarihinin 735 olabileceği belirtmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.496).
[750] Liu, *a.g.e.*, s.497.
[751] *A.g.e.*, s.501.
[752] Bu ifadelerin tam olarak hediye olup olmadığı belli olmamakla birlikte Çinlilerin Göktürk yağmalarını engellemek amacıyla yolladıkları hediyeler olması mümkündür.
[753] Aydın, *a.g.e.*, s.48, 75, 116-117.
[754] Aydın, *a.g.e.*, s.98.

	Bilge Kağan'ın ölümü üzerine onun cenaze töreni için halkı has atlar, kara samurlar ve boz dağ sıçanı derileri[755]	Bilge Kağan Yazıtı Güney Yüzü 12. satır[756]

Göktürk Hanedan Üyelerine Verilen Hediyeler

Dönem ve Yıl	Hediyelerin Verildiği Kimseler	Verilen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Mugan Kağan Dönemi 569	İstemi Yabgu	Bizans imparatorundan İstemi'ye hediyeler	Menandros Fr. 10.3[757]
Baga Kağan Dönemi 587	Işbara Kağan'ın akrabalarına	Işbara Kağan'ın ölümü üzerine 5 bin parça ipek kumaş	*SS/GTB*, *CFYG*[758]
Dulan Kağan Dönemi 588-593 arası	Prenses Dayi'ye	Chen Shubao'ın resimlendiği paravan	*SS/GTB*[759]
Dulan Kağan Dönemi 597	Tuli Kağan'a (sonraki Qimin Kağan)	Düğün hediyesi	*SS/GTB*[760]
Dulan Kağan Dönemi 597	Tuli Kağan'a (sonraki Qimin Kağan)	Çok fazla hediye	*ZZTJ*[761]
Dulan Kağan Dönemi 597	Doğrudan belirtilmemiş ama hem Dulan Kağan'a hem de Tuli Kağan'a olmalıdır.	Göktürkleri ayırmak için çok sayıda hediye	*CFYG*[762]

[755] Halkın getirdiği bu hediyeleri Tekin "has atlar, kara samurlar ve gök sincaplar", Ercilasun "soylu binek atlar, kara samurlar ve boz sincaplar", Ölmez "şahsi atlar, kara samurlar ve boz sincap derileri", Ergin "iyi binek atlar, kara samurlar, mavi sincaplar", Orkun "iyi cins atlar, kara kakımlar, gök sincaplar" olarak sıralamışlardır (Tekin, *a.g.e.*, s.55; Ercilasun, *a.g.e.*, s.589; Ölmez, *a.g.e.*, s.159; Ergin, *a.g.e.*, s.87; Orkun, *a.g.e.*, s.70).
[756] Aydın, *a.g.e.*, s.98.
[757] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.119.
[758] Liu, *a.g.e.*, s.79; Taşağıl, *a.g.e.*, s.146.
[759] Liu, *a.g.e.*, s.82.
[760] Liu, *a.g.e.*, s.84.
[761] Taşağıl, *a.g.e.*, s.193.
[762] Taşağıl, *a.g.e.*, s.150.

Qimin Kağan Dönemi 607	Qimin Kağan ve prensese	Altın vazo, giysiler, yatak takımı, brokar, renkli ipek kumaş[763]	*SS/İmp Yıl.*, *SS/GTB, CFYG, ZZTJ*[764]
İllig Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Çin'e teslim olması sebebiyle Tuli Kağan'a (Shibi Kağan'ın oğlu)	Hediyeler	*TD/GTB*[765]
Fetret Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	İllig Kağan'ın oğlu Dieluozhi'ya	Çok sayıda hediye	*XTS/GTB*[766]
Fetret Dönemi 640	Ashina Sheer'a Çin'in Gaochang'a (Koçu, Turfan) yaptığı sefere katılanlara verilen hediyelerden imparator fermanı gelmediği için hediye almamış, ferman geldiğinde ise sadece eski eşyalar ve yaşlı, güçsüz esirler aldığı için imparator onu övmek için	Gaochanglılardan (Koçu, Turfan) ele geçen değerli bir kılıç ve her türden 1000 top ipek[767]	*JTS ve XTS/ Ashina Sheer Biyo.*[768]
Bilge Kağan'dan sonraki kargaşa dönemi 742	Bilge Kağan'ın hatununa ve hatunun yanındakilere teslim olduktan sonra	Sayısız hediyeler	*JTS/İmp. Yıl.*, *CFYG, ZZTJ*[769]

[763] Bu hediyeler diğer kaynaklarda farklı şekilde geçmektedir. *SS*'nun *İmparator Yıllıkları*'nda bol bol hediyeler yazılmışken *CFYG* ile *ZZTJ*'de Qimin Kağan'a ve prensesin her birine birer altın çömlek olarak yazmaktadır (Liu, *a.g.e.*, s.101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151, 201).
[764] Liu, *a.g.e.*, s.94, 101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151, 201.
[765] Taşağıl, *a.g.e.*, s.295.
[766] Liu, *a.g.e.*, s.276.
[767] Gaochanglılardan (Turfan) ele geçen değerli bir kılıç Chavannes'in eserinde "Gaochang kralının altın işlemeli kılıcı" olarak geçmektedir (Chavannes, *a.g.e.*, s.234).
[768] Liu, *a.g.e.*, s.359; Chavannes, *a.g.e.*, s.234.
[769] Liu, *a.g.e.*, s.353; Chang, *a.g.e.*, s.203.

Göktürk Beylerine ve Elçilerine Verilen Hediyeler

Dönem ve Yıl	Verilen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Mugan Kağan Dönemi 560	Chongyang Köşkü'nün (Chongyangge) tamamlanması nedeniyle verilirken gelen Göktürk elçilerine de rütbelerine uygun para ve ipek hediye edilmiştir.	*ZS/ İmp. Yıl.*[770]
Qimin Kağan Dönemi 607	Qimin Kağan ve adamlarına 200 bin parça ipek[771]	*SS/İmp. Yıl.*, *SS/GTB*, *TD/GTB*, *CFYG*[772]
Qimin Kağan Dönemi 607	Tigin (Tele) ve diğer adamlarına rütbelerine uygun hediyeler	*SS/GTB*, *CFYG*, *ZZTJ*[773]
Shibi Kağan Dönemi 615	Rütbelere göre hediyeler	*SS/İmp. Yıl.*[774]
Shibi Kağan Dönemi 618	Mevkilerine göre brokar, renkli ipek, bez ve ipek	*JTS/ GTB*[775]
Chuluo Kağan Dönemi 620	Rütbelere göre değişen renkli ipek kumaşlar	*CFYG*[776]
Chuluo Kağan Dönemi	Rütbelere göre ipekli kumaş	*CFYG*[777]

[770] Liu, *a.g.e.*, s.29.
[771] Bu sayı kaynaklarda farklı şekilde geçmektedir. *SS*'nun *Göktürk Bölümü*'ne göre "Herkese 200 bin parça ipek hediye etti." yazarken cümlenin devamında "Reislerin emrindeki adamlara da rütbelerine göre hediyeler aldılar." yazmaktadır. *SS*'nun *İmparator Yıllıkları* kısmında "Qimin Kağan'la adamlarına rütbelerine uygun hediyeler verdi." şeklinde geçmektedir. *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde "onun şeflerinden iki bin beş yüz kişiye 20 bin top ipek…", *CFYG*'de ise "Qimin'e ve üç bin kişiye eğlence tertip ettiler. Hepsine yirmi bin top ipek …" yazmaktadır (Liu, *a.g.e.*, s.92, 101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.122, 146).
[772] Liu, *a.g.e.*, s.92, 101; Taşağıl, *a.g.e.*, s.122, 146.
[773] Liu, *a.g.e.*, s.94; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151, 201.
[774] Liu, *a.g.e.*, s.102-103.
[775] Liu, *a.g.e.*, s.178-179; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.4.
[776] Chang, *a.g.e.*, s.7.
[777] *A.g.e.*, s.8.

620		
Fetret Dönemi 631	Daha önceki yıllarda esir düşen ve ülkelerine dönemeyen Çinlileri ellerinde tutan Göktürklere altın ve ipekli kumaş	*ZZTJ*[778]
Kapgan Kağan Dönemi 697	Mor elbise ve gümüş kemerler	*ZZTJ*[779]
Kapgan Kağan Dönemi 703	Kapgan Kağan'ın evlilik teklifi üzerine teşekkür etmek amacıyla gönderdiği hediyelere karşılık? çok sayıda hediye[780]	*TD/GTB, JTS/GTB, WXTK*[781]
Kapgan Kağan Dönemi 714	Çin sarayına kaçınca Daba İlteber Ashibi'ye (Kapgan Kağan'ın kız kardeşinin kocası) ev, 10 köle, 14 at[782], 1000 top ipek ve hediyeler	*JTS/GTB, XTS/GTB, WXTK*[783]
Bilge Kağan Dönemi 725	Ashide İlteber'e (Ashide Xielifa) ve yanındakilere değerli armağanlar	*TD/GTB, JTS/GTB, XTS/GTB, ZZTJ, WXTK*[784]
Bilge Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Bilge Kağan, Tibetlilerden gelen Çin'e birlikte saldıralım önerisini bildirmek için Buyruk Çor'u Çin'e gönderdi, bunun üzerine Çin imparatoru ziyafete davet	*JTS/GTB*[785]

[778] *A.g.e.*, s.102.
[779] *A.g.e.*, s.156.
[780] *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde verilen hediye ile ilgili "Elçiye olağanüstü hürmet ve hediyeler sunuldu." şeklinde geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.392). Bu konuda *JTS*'nun çevirilerinde de farklılıklar bulunmaktadır. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* adlı eserde "İmparatoriçe elçiye çok sayıda hediye verdi ve sonra geri gönderdi." şeklinde çevrilmişken *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)* adlı eserde ise "…elçileri değerli hediyelerle geri gönderdi." biçiminde çevrilmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.228; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.44). Bu nedenle bu kısmı hem kağana hem de elçilere verilen hediyeler kısmına ekledik.
[781] Liu, *a.g.e.*, s.228; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.44; Taşağıl, *a.g.e.*, s.392, 412.
[782] *JTS*'nun *Göktürk Bölümü*'nde 10 at olarak geçmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.236-237; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.50).
[783] Liu, *a.g.e.*, s.236-237, 307; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.50; Taşağıl, *a.g.e.*, s.413.
[784] Liu, *a.g.e.*, s.249, 317; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.60; Chang, *a.g.e.*, s.182; Taşağıl, *a.g.e.*, s.399, 416.
[785] Liu, *a.g.e.*, s.249-250; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.60.

	ederek Buyruk Çor'a çok sayıda hediye verdi.	
Bilge Kağan Dönemi 733	Chumukun Mo Dagan (Chumukun Baga Tarkan?) ile 42 elçiye mor cübbe ve gümüş kuşaklar	*CFYG*[786]
Bilge Kağan Dönemi 734	Sibiyusixianque'ye mor elbise, yenlerinin yarısı nakışlı olan figürlü saten rop, altın telkari kemer ve balık torbasından ibaret olan 7 adet süs ile 200 parça ipek kumaş, 6 tane altın ve gümüş takım	*CFYG*[787]
Bilge Kağan Dönemi 734	Çin'e teslim olan Sahezhu'ya koyu kırmızı balık torbası	*CFYG*[788]
Bilge Kağan'dan sonraki kargaşa dönemi 741	Tengri (Dengli) Kağan'ın ölümünü bildirmek için Çin'e gönderilen elçi Xiadiemosi Erkin'e (Xiadiemosi Xiejin)[789] mor elbise ve altın kemer	*CFYG*[790]

Batı Göktürk Kağanlığı

Yıl	Verilen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
609	Chuluo Kağan'a *Hepona Kağan*[791] unvanı ve aşırı derecede hediye	*ZZTJ*[792]

[786] Chang, *a.g.e.*, s.177.
[787] *A.g.e.*, s.177.
[788] *A.g.e.*, s.177.
[789] Chang, bu unvandaki *xie* hecesini *chieh* (*jie*) olarak vermiştir.
[790] *A.g.e.*, s.200.

(Yıl kayıtlı değil)	Chuluo Kağan Gaoli'ye (Kore) seferinde imparatora refakat etmesinden dolayı pek çok hediye	*SS*/*BGTB*[793]
614	Hesana Kağan'a (Chuluo Kağan) Prenses Xinyi ile evliliğinden sonra çiçeklerle süslenmiş bin ipek tunik, bin parça düz ipek[794]	*SS*/*BGTB*, *CFYG*[795]
630	Tong Yabgu Kağan'ın ölümü nedeniyle öldüğü yere sunu olarak takdim edilmek ve yakılmak üzere yeşim taşından yapılma eşyalar (Elçiler yolculuklarını tamamlayamadı yazıyor.)[796]	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[797]
632	Ashina Mishe'ya, *Xilibi Duolu Kağan* unvanı verilirken hediye olarak davul, flama ve 10 bin parça çiçekli ipek[798]	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[799]
633	Nishu'ya, *Duolu Kağan* olarak başa geçmesi nedeniyle davul ve arma	*JTS*/*BGTB*[800]
641	Yipi Işbara Yabgu Kağan'a (Yipi Shaboluo Yehu Kehan) Kağan olmasından dolayı bir komutanlık	*JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[801]

[791] *ZZTJ*'de bu yerde söz konusu unvan yanlış yazılmıştır. Unvanın doğrusu *SS*/*BGB*'nde, *TD*/*BGB*'nde, *CFYG*'de ve *ZZTJ*'in başka bir yerinde yazılı olduğu üzere *Hesana Kağan*'dır (Chavannes, *a.g.e.*, s.48, 463; Taşağıl, *a.g.e.*, s.130, 144, 206, 448).
[792] Taşağıl, *a.g.e.*, s.205.
[793] Chavannes, *a.g.e.*, s.48.
[794] *CFYG*'de bu hediyelerin parlak muhtelif renklerde on cübbe olduğu geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.151).
[795] Chavannes, *a.g.e.*, s.48; Taşağıl, *a.g.e.*, s.151.
[796] Gönderilen eşyalar *TD*'de mücevherli ipekli elbiseler, *XTS*'da yeşim taşından eşyalar ve ipekler olarak geçmektedir (Chavannes, *a.g.e.*, s.87; Taşağıl, *a.g.e.*, s.133).
[797] Chavannes, *a.g.e.*, s.54, 87; Taşağıl, *a.g.e.*, s.133.
[798] *XTS*'da yollanan hediyeler arasında 10 bin parça çiçekli ipek geçmemektedir (Chavannes, *a.g.e.*, s.107).
[799] Chavannes, *a.g.e.*, s.70, 107; Taşağıl, *a.g.e.*, s.306.
[800] Chavannes, *a.g.e.*, s.56.
[801] *A.g.e.*, s.60, 90.

	arması, davul ve flama	
(Yıl kayıtlı değil)	Ashina Mishe'ya *Xingxiwang Kağan* (*Bir Zamanlar Kaybedilmiş Olanı Arttırıp Çoğaltan*), Ashina Buzhen'a *Jiwangjue Kağan* (*Daha Önceleri Kesilmiş Olanı Devam Ettiren*) unvanları ve her birine 100 bin parça ipek verilmiştir.	*XTS*/*BGTB*[802]

Batı Göktürk Kağanlığı'nda Hanedan Üyelerine Verilen Hediyeler

613	Juedu Şad Tuyuhunlara saldırıp bol miktarda mala sahip olmuş ve bunu imparatora rapor etmiştir. Bunun üzerine imparator, Juedu Şad'a çok fazla ihsanda bulunmuştur.	*ZZTJ*[803]
(Yıl kayıtlı değil)	Danai Tigin'e Çin başkentinde düzenin sağlanması için yaptıklarından dolayı hizmetleri karşılığı 5 bin parça ipek	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*[804]
618	Danai Tigin'e imparatorun bütün seferlerinde cesaret sergilemesinden dolayı 3 kız ve 10 bin parça alacalı ipek	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*[805]
(Yıl kayıtlı değil)	Helu (sonraki Işbara Kağan) Çin'e kaçınca onuruna ziyafet verilmiş ve ona çok büyük hediyeler sunulmuş, imparator kendi elbisesini çıkarıp vermiştir.	*XTS*/*BGTB*[806]

[802] *A.g.e.*, s.102.
[803] Taşağıl, *a.g.e.*, s.206.
[804] Chavannes, *a.g.e.*, s.51; Taşağıl, *a.g.e.*, s.131.
[805] Chavannes, *a..g.e.*, s.52; Taşağıl, *a.g.e.*, s.131-132.
[806] Chavannes, *a..g.e.*, s.93.

3.2.2.Göktürk Kağanlığı'ndan Giden Hediyeler

Birinci Göktürk Kağanlığı Dönemi (552-583)

Dönem ve Yıl	Giden Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Tümen (Bumın), *İl Kağan* olmadan önce 546	Wei'ye hediyeler	*ZS/GTB, CFYG*[807]
İl (Bumın) Kağan Dönemi 551	Batı Wei İmparatoru Wendi'nin ölümü nedeniyle 200 at	*ZS/GTB*[808]
Yixiji Kağan Dönemi 553	Batı Wei'e 50 bin at	*ZS/GTB, ZZTJ*[809]
553	Anagui'in oğlu Qilere sığınmıştır. Daha sonra Göktürkler Qilere barış teklif etmiş ve Anagui'in oğlunun teslim edilmesini istemişlerdir. Sonuç olarak kabul edilmiş ve karşılıklı hediyeleşmelere devam edilmiştir.	*CFYG, ZZTJ*[810]
Mugan Kağan Dönemi 554	Kuzey Qilere hediyeler*[811]	*BQS/İmp. Yıl.*[812]
Mugan Kağan Dönemi 555	Hediyeler*	*BQS/İmp. Yıl.*[813]

[807] Liu, *a.g.e.*, s.17; Taşağıl, *a.g.e.*, s.148.
[808] Liu, *a.g.e.*, s.17-18.
[809] Liu, *a.g.e.*, s.19; Taşağıl, *a.g.e.*, s.170.
[810] Taşağıl, *a.g.e.*, s.142, 154, 164, 171.
[811] * işareti olanlar Çin kaynaklarında "haraç" olarak geçmekteyse de bunlar hediyedir.
[812] Liu, *a.g.e.*, s.32.
[813] *A.g.e.*, s.33.

Mugan Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Mugan Kağan'a ittifak için yapılan evlilik teklifi üzerine Kuzey Zhoulara ülkesinin ürünleri	*SS/Yuan Hui Biyo*.[814]
Mugan Kağan Dönemi 558	Ülke ürünleri*	*ZS/İmp. Yıl*., *ZS/GTB*[815]
Mugan Kağan Dönemi 561	3 kez ülke ürünleri	*ZS/İmp. Yıl*., *ZS/GTB*[816]
Mugan Kağan Dönemi 564	Ülke ürünleri	*ZS/İmp. Yıl*.[817]
Mugan Kağan Dönemi 565	Hediyeler*	*BQS/Hulü Xian Biyo*.[818]
Mugan Kağan Dönemi 566	Kuzey Qilere hediyeler*	*BQS/İmp. Yıl*.[819]
Mugan Kağan Dönemi 567	Kuzey Zhou'a Hediyeler*	*ZS/GTB*[820]
Mugan Kağan Dönemi 567	Ülke ürünleri	*ZS/İmp. Yıl*.[821]
Mugan Kağan Dönemi 567	Kuzey Qi'ye hediyeler	*BQS/İmp. Yıl*.[822]
Mugan Kağan Dönemi 569	Atlar ve hediyeler	*ZS/İmp. Yıl*., *ZS/GTB*[823]

[814] *A.g.e*., s.164.
[815] *A.g.e*., s.24, 29.
[816] *A.g.e*., s.24, 29.
[817] *A.g.e*., s.29.
[818] *A.g.e*., s.50.
[819] *A.g.e*., s.34.
[820] *A.g.e*., s.26.
[821] *A.g.e*., s.30.
[822] *A.g.e*., s.34.
[823] *A.g.e*., s.27, 30.

	İstemi Yabgu'dan Bizans imparatoruna ham ipekten değerli bir hediye	Menandros Fr. 10.1[824]
Tapar Kağan Dönemi 574	Atlar	*ZS/İmp. Yıl*[825]
Tapar Kağan Dönemi 578	Ülke ürünleri	*ZS/İmp. Yıl*.[826]
Tapar Kağan Dönemi 581[827]	Prenses Qianjin'i almaya yollanırken gönderilen hediyeler	*ZS/İmp. Yıl.*, *ZS/GTB, CFYG*[828]
Işbara Kağan Dönemi 581	Işbara Kağan ülkesinin ürünleri	*SS/İmp. Yıl.*[829]
Işbara Kağan Dönemi 581	Apa Kağan ülkesinin ürünleri	*SS/İmp. Yıl*.[830]

Doğu Göktürk Kağanlığı Dönemi (583-630)

Dönem ve Yıl	Giden Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Işbara Kağan Dönemi (587)	Hengzhou ile Daizhou arasında avlanmak amacıyla izin istemek için ülke ürünleri	*SS/GTB*[831]
Işbara Kağan Dönemi 587	Işbara Kağan'ın av için izin vermesi nedeniyle imparatora kendi elleriyle öldürdüğü 18 geyiğin kuyrukları ve dilleri	*SS/GTB, CFYG*[832]

[824] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.115.
[825] Liu, *a.g.e.*, s.30.
[826] *A.g.e.*, s.31.
[827] Bu tarih *ZS*'nun *İmp. Yıl.*'da 580 olarak geçmektedir. Ayrıca hediyelerden ülke ürünleri olarak söz edilmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.31).
[828] Liu, *a.g.e.*, s.28, 31; Taşağıl, *a.g.e.*, s.149.
[829] Liu, *a.g.e.*, s.97.
[830] *A.g.e.*, s.97.
[831] *A.g.e.*, s.79.
[832] Liu, *a.g.e.*, s.79; Taşağıl, *a.g.e.*, s.167.

Dulan Kağan Dönemi 591	Yedi değerli taşla süslü bir kâse	*SS/İmp. Yıl.*[833]
Dulan Kağan Dönemi 593	Artemisia stelleriana kumaşları (Po bitkisinden yapılmış kumaş), balık tutkalı	*SS/Zhangsun Sheng Biyo.* ve *SS/GTB*[834]
Dulan Kağan Dönemi 593[835]	Yutian (Hoten) ülkesinden alınmış kıymetli yeşil taştan (yeşim) yapılmış bir asa	*SS/GTB*[836]
Qimin Kağan Dönemi 607	3 bin at	*SS/GTB, CFYG*[837]
Shibi Kağan Dönemi 617 (Gaozu'nun ayaklandığı tarih)[838]	Gaozu'ya tahta geçmesine yardım etmek amacıyla 1000 at[839]	*SS/Liu Wenjing Biyo., JTS/GTB, CFYG, XTS/GTB*[840]
İllig Kağan Dönemi 621	Barış teklifi nedeniyle balık tutkalından birkaç jin	*TD/GTB, JTS/GTB, CFYG, XTS/GTB*[841]
İllig Kağan Dönemi 622	Ünlü atlar	*JTS ve XTS/Hanyang Prensi (Li) Gui Biyo.*[842]
İllig Kağan Dönemi	Çok sayıda hediye	*JTS ve XTS/Hanyang Prensi (Li) Gui Biyo.*[843]

[833] Liu, *a.g.e.*, s.99.
[834] *A.g.e.*, s.81, 140.
[835] *SS*/*GTB*'de Dulan Kağan'ın yeşimden asayı artemisia stelleriana kumaşları ve balık tutkalıyla aynı yıl gönderdiği kayıtlıdır, ancak artemisia stelleriana kumaşları ve balık tutkalının hangi yıl gönderildiği belirtilmemiştir. Zhangsun Sheng'ın *SS*'daki biyografisinde, artemisia stelleriana kumaşları ve balık tutkalının 593'te gönderildiği kayıtlıdır. Liu, *SS*'nun *İmp. Yıl.*'nda Dulan Kağan'ın 591'de bir Tigin'i elçi olarak Çin'e gönderdiğinin yazılı olduğunu belirtmiş ve yeşimden asanın belki bu elçilikle gönderilmiş olabileceğine işaret etmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.81, 99, 140).
[836] *A.g.e.*, s.81-82.
[837] Liu, *a.g.e.*, s.90; Taşağıl, *a.g.e.*, s.150.
[838] Çin kaynaklarında bu olayın hangi yılda gerçekleştirildiği belirtilmemişse de bunun Li Yuan'in (Tang Gaozu) isyan etmesinden sonra olduğu kaydedilmiştir.
[839] *CFYG*'de ve *XTS*'da bu atlar 2 bin olarak geçmektedir (Liu, *a.g.e.*, s.256).
[840] Liu, *a.g.e.*, s.118-119, 178, 255-256; Taşağıl, *a.g.e.*, s.145.
[841] Liu, *a.g.e.*, s.183, 260; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.7; Taşağıl, *a.g.e.*, s.124, 153.
[842] Liu, *a.g.e.*, s.376.
[843] *A.g.e.*, s.376.

(Yıl kayıtlı değil)		
İllig Kağan Dönemi 626	İmparator ile ittifak yapıldıktan sonra 3 bin at ve 10 bin koyun	*TD/GTB, JTS/İmp. Yıl.*, *JTS/GTB*, *XTS/GTB*, *ZZTJ*[844]

Fetret Dönemi (630-682)

Dönem ve Yıl	Giden Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Çabış (Chebi) Kağan Dönemi 647	Ülke ürünleri	*JTS/GTB*, *XTS/GTB*, *ZZTJ*[845]

İkinci Göktürk Kağanlığı Dönemi (682-745)

Dönem ve Yıl	Giden Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Kapgan Kağan Dönemi 703	Kapgan Kağan'ın evlilik teklifinin kabul edilmesine teşekkür etmek amacıyla bin baş at ve kendi ülke malları	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *XTS/GTB*, *WXTK*[846]
Bilge Kağan Dönemi 721	Evlilik talebiyle birlikte ülke ürünleri	*XTS/GTB*[847]
Bilge Kağan Dönemi 724	Nişan hediyesi	*ZZTJ*[848]
Bilge Kağan Dönemi 725	Hediyeler	*TD/GTB*, *JTS/GTB*, *XTS/GTB*, *ZZTJ*, *WXTK*[849]
Bilge Kağan Dönemi 727	30 muhteşem at[850]	*JTS/GTB*, *ZZTJ*[851]

[844] Liu, *a.g.e.*, s.189, 270, 329; Taşağıl, *a.g.e.*, s.127; Chang, *a.g.e.*, s.46.
[845] Liu, *a.g.e.*, s.207-208, 289; Chang, *a.g.e.*, s.116. *JTS*'da bu olayın yılı verilmemiş ve yalnızca Xueyantuo Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra gerçekleştirildiği belirtilmiştir. *XTS*'da ve *ZZTJ*'de ise, bu olayın tarihi 647 olarak kaydedilmiştir. Liu da bu duruma işaret etmiştir (Liu, *a.g.e.*, s.208).
[846] Liu, *a.g.e.*, s.227-228, 305; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.43-44; Taşağıl, *a.g.e.*, s.392, 412.
[847] Liu, *a.g.e.*, s.314-315.
[848] Chang, *a.g.e.*, s.180.
[849] Chang, *a.g.e.*, s.182; Liu, *a.g.e.*, s.246, 316; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.57; Taşağıl, *a.g.e.*, s.398, 416.
[850] *ZZTJ*'de bu bilgi sadece hediyeler olarak geçmektedir (Chang, *a.g.e.*, s.176).
[851] Chang, *a.g.e.*, s.176; Liu, *a.g.e.*, s.249; Togan, Kara, Baysal, *a.g.e.*, s.60.

Bilge Kağan Dönemi 731	Kül Tigin'in cenazesine Çin imparatoru Kül Tigin'in resmini çizmesi için ressamlar yollamış ve bu ressamların yaptığı resmin ona çok benzemesi, canlı gibi olmasından dolayı Çin imparatoruna teşekkür etmek amacıyla 50 at	*CFYG*[852]
Tengri Kağan Dönemi 741	Yılın başlangıcını kutlamak amacıyla ülkesinin ürünleri	*XTS/GTB*[853]

Çinli ve Bizanslı Beyler ile Elçilere Verilen Hediyeler

Dönem ve Yıl	Verilen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
Mugan Kağan Dönemi 556	Shi Ning'e 100 hizmetkâr, hizmetçi kadın, 500 at, 10 bin koyun[854]	*ZS/Shi Ning Biyo.*, *ZZTJ*[855]
569	İstemi Yabgu'dan Bizanslı elçilere hediyeler, elçi Zemarkhos'a savaş esiri olan bir Kırgız (Kherkhir) kadın köle yani cariye	Menandros Fr. 10.3[856]
Tapar Kağan Dönemi 577	Hexi Yongan'a 70 at [857]	*BQS/Hexi Yongan Biyo.*, *ZZTJ*[858]
Işbara Kağan Dönemi	Yu Qingze'ya bin at	*SS/Yu Qingze Biyo.*, *SS/GTB*, *ZZTJ*[859]

[852] Chang, *a.g.e.*, s.183.
[853] Liu, *a.g.e.*, s.318.
[854] Bu hediyeler *ZZTJ*'de sadece çok miktarda hediye olarak yazmaktadır (Taşağıl, *a.g.e.*, s.172).
[855] Liu, *a.g.e.*, s.39; Taşağıl, *a.g.e.*, s.172.
[856] Menander the Guardsman, *a.g.e.*, s.121.
[857] *ZZTJ*'de 7 baş at olarak geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.178).
[858] Liu, *a.g.e.*, s.49; Taşağıl, *a.g.e.*, s.178.
[859] Liu, *a.g.e.*, s.75, 159; Taşağıl, *a.g.e.*, s.188.

584		
Shibi Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Xiangwu Prensi (Li) Chen'a birkaç yüz ünlü at	*JTS ve XTS/Xiangwu Prensi (Li) Chen Biyo*.[860]
Shibi Kağan Dönemi (Yıl kayıtlı değil)	Liu Wuzhou imparatorluk şatosu Fenyang'ı ele geçirdikten sonra Suilerin saray nedimelerini Shibi Kağan'a rüşvet olarak vermiştir. Karşılığında atlar almıştır.	*SS/Liu Wuzhou Biyo*.[861]
Chuluo Kağan Dönemi 620	Asi Çinli derebeyi Wang Shicong'a 1000 kadar at	*ZZTJ*[862]

Batı Göktürk Kağanlığı

Yıl	Verilen Hediyeler	Bilginin Geçtiği Kaynaklar
605-606 yılları (610 öncesi)	Chuluo Kağan'dan imparatora hediyeler	*SS/BGTB*[863]
608	Chuluo Kağan imparatorun mektubunu diz çöküp alarak ona vassal olmuş ve kan terleyen atlardan sunmuştur.	*TD/BGTB*[864]
618? [865]	Chuluo Kağan'a imparator Tang Gaozu tarafından *Guiyi* (*Adalete Döndüren*) bölgesel bey unvanı vermiştir. Buna karşılık Chuluo Kağan'dan imparatora teşekkür etmek amaçlı büyük bir inci	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[866]

[860] Liu, *a.g.e*., s.382.
[861] *A.g.e*., s.120.
[862] Chang, *a.g.e*., s.9.
[863] Chavannes, *a.g.e*., s.44.
[864] Taşağıl, *a.g.e*., s.203.
[865] Çin kaynaklarında Chuluo Kağan'ın Tang Gaozu'nun huzuruna gelmesinin tarihi açık bir şekilde verilmemişse de bunun Tang Hanedanı'nın kurulduğu 618 yılında veya hemen sonrasında yaşanmış olması gerekmektedir.
[866] Chavannes, *a.g.e*., s.50, 84; Taşağıl, *a.g.e*., s.131.

620	Tong Yabgu Kağan'dan imparatora Tiaozhi ülkesinden[867] gelen büyük yumurtalar[868]	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[869]
627	Bir anlaşmanın temelini atmak nedeniyle Tong Yabgu Kağan'dan imparatora çivi şeklinde 10 bin mücevherlerle incelikle süslenmiş altın bir kemer ve 5 bin at[870]	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[871]
(Yıl kayıtlı değil)[872]	Tahta çıkan Bagatur Külüg Sipi Kağan'dan (Moheduo Quli Sipi Kehan) Çin sarayına hediyeler	*XTS*/*BGTB*[873]
(Yıl kayıtlı değil)	Yipi Işbara Si Yabgu Kağan (Yipi Boluo Si Yehu Kehan) ile Bagatur Külüg Sipi Kağan (Moheduo Quli Sipi Kehan) ülkeyi yönetmektedirler ve aralarındaki çekişme bitmediğinden ikisi de Çin sarayına hediyeler göndermişlerdir.	*XTS*/*BGTB*[874]
635	Işbara İlteriş Kağan (Shaboluo Dielishi Kehan) evlilik talebinde bulunmak amacıyla 500 at[875]	*TD*/*BGTB*, *JTS*/*BGTB*, *XTS*/*BGTB*[876]

[867] Hirth, Tiaozhi ülkesini Babil ile eşleştirmiştir (Chavannes, *a.g.e.*, s. 53).
[868] *TD*'de büyük yumurtalar, "Tiao-chih [Tiaozhi] büyük yumurta- balık yumurtası" olarak geçmektedir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.132). *XTS*'da ise Tong Yabgu Kağan'ın yolladığı hediyeler "T'iao-çi'den [Tiaozhi] gelen büyük yumurtalar, aslan derileri vb." şeklinde sıralanmıştır (Chavannes, *a.g.e.*, s.86).
[869] Chavannes, *a.g.e.*, s.53, 86; Taşağıl, *a.g.e.*, s.132.
[870] *TD*'de bu hediyeler "10 bin altın kemer, telli eşyalar ve 5 bin at" olarak geçmiştir (Taşağıl, *a.g.e.*, s.133).
[871] Chavannes, *a.g.e.*, s.54, 87; Taşağıl, *a.g.e.*, s.133.
[872] Tong Yabgu Kağan'ın öldürülmesi ve amcası Bagatur Külüg Sipi Kağan'ın tahta çıkmasının tarihi, Çin kaynaklarında farklı yıllar olarak verilmiştir (Erkoç, General Li…, s. 71).
[873] Chavannes, *a.g.e.*, s.87.
[874] *A.g.e.*, s.87.
[875] Bu hediyeler *XTS*'da farklı şekilde geçmekte, yıl içerisinde 3 kez ülkesinin ürünlerini sunduktan sonra evlilik talebinde bulunduğundan bahsedilmektedir (Chavannes, *a.g.e.*, s.89).
[876] Chavannes, *a.g.e.*, s.56, 89; Taşağıl, *a.g.e.*, s.303.

(Yıl kayıtlı değil)	Yipi Işbara Kağan'dan (Yipi Shaboluo Kehan) Çin'e hediyeler	*JTS*/*BGTB*[877]
(Yıl kayıtlı değil)	Yipi Shegui Kağan'dan evlilik talebinde bulunmak amacıyla ülkesinin ürünleri	*TD/BGTB*, *XTS*/*BGTB*[878]

Çinli Beyler ve Din Adamlarına Verilen Hediyeler

(Yıl kayıtlı değil)	Yabgu Kağan'dan[879] Budist din adamı Prabhakaramitra'ya ve yol arkadaşlarına hediyeler	*Prabhakaramitra Biyo*.[880]
	Yabgu Kağan'dan Xuanzang'a koyu kırmızı renkli bir cüppe ve elli top yumuşak ipekli kumaş	*Xuanzang Seyahatnamesi*[881]
(Yıl kayıtlı değil)	Ashina Kül Çor'dan[882] Zong Chuke ve Ji Chuna'ya hediyeler	*JTS* ve *XTS/Guo Yuanzhen Biyo*.[883]

Göktürk Kağanlığı'na birçok neden ve olay nedeniyle hediyeler gelmiştir: 1) Evlilik talep edilirken yollanan hediyeler altın, pamuk, ipek gibi maddeler olmuştur. 2) Kağan olunduğunda genellikle davullar, üflemeli çalgılar, bayraklar, sancaklar gönderilmiştir. Bu hediyeler genellikle hükümdarlık alametleridir. 3) Kağanların ölümü üzerine gönderilen hediyeler ipek olmuştur. Buna ek olarak yazıtlarda geçtiği üzere altın, gümüş, has atlar, samurlar ve dağ sıçanı derileri gönderilmiştir. 4) Göktürklerin yaptıkları yardıma karşılık hediyeler verilmiştir. 5) Göktürk yağmalarını durdurmak amaçlı keten bezi, ipekler yollanmıştır. 6) Yapılan ziyaretlerde verilen ziyafetler sırasında da verilen hediyeler bulunmaktadır. Bu hediyeler arasında altın vazo, giysiler yatak takımı, brokar, ipek kumaşlar vardır. Bunların dışında ayrıca İllig Kağan ve Çabış Kağan'a Çin'e teslim

[877] Chavannes, *a.g.e*., s.60.
[878] Chavannes, *a.g.e*., s.92; Taşağıl, *a.g.e*., s.305.
[879] Bu kağan, Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabgu Kağan'dır.
[880] Chavannes, *a.g.e*., s.251.
[881] Kırilen, *a.g.e*., s.60.
[882] Ashina Kül Çor, 8. yüzyılın başlarında Türgiş kağanı Suoge'ya (Sakal) bağlı bir Göktürk beyi olup kağana karşı Çinlilerle komplo kurmuştur (Chavannes, *a.g.e*., s.243-244).
[883] Chavannes, *a.g.e*., s.244.

olmalarından sonra ev verilmiştir. Bu nedenlerle verilenler arasında kağanlığa en çok yollanan hediye ipektir. Davullar, üflemeli çalgılar, sancaklar gibi bazı hediyeler, yalnızca kağanlar tahta çıktıklarında gönderilen özel hediyelerdir. Göktürk elçilerine verilen hediyeler, benzer şekilde çeşitlilik gösterirken onlara da en çok ipek verilmiştir. Bunun dışında Göktürk elçilerine verilenler arasında göze çarpan hediyeler ise mor cübbeler ve kemerler olmuştur.

Göktürk Kağanlığı'ndan giden hediyelerin nedenleri ise şu şekildedir: 1) Evlilik taleplerinde kağanlar ülkesinin ürünlerini yollamışlardır. 2) Evliliğin kabul edilmesi üzerine prensesi almaya gidilirken hediyeler gönderilmiştir. 3) Kabul edilen evlilik taleplerine teşekkür etmek amacıyla ülke mallarının yanı sıra ayrıca at da yollanmıştır. 4) Barış teklif edilirken balık tutkalı hediye edilmiştir. 5) Yardım olarak yollanan hediyeler ise at olmuştur. Göktürk Kağanlığı'ndan en çok yollanan hediye attır. Bunun dışında ülke ürünleri olarak geçen hediyeler de bulunmaktadır. Bu ülke ürünlerinin neler olduğu hakkında ise bilgi verilmemektedir. Çinli elçilere de en çok verilen hediye yine atlardır. Karşılıklı verilen hediyelerde ise, *CFYG*'de geçen bir olaya değinebiliriz. 607 yılında Çin imparatoru ile Qimin Kağan arasında bir hediyeleşme yapılmıştır. İki tarafın da verdikleri hediyenin açık açık yazıldığı ve at ile ipek takasını net olarak görebilmemiz açısından bu olay çok iyi bir örnektir. Buna göre Qimin Kağan, imparatora 3 bin baş at vermişken imparator da ona 13 bin top ipek vermiştir. Yedi değerli taşla süslü kâse, Hoten'den alınmış kıymetli yeşil taştan asa, büyük bir inci ve Babil'den gelen büyük yumurtalar Göktürklerin gönderdikleri göze çarpan, farklı olarak sayılabilecek hediyelerdir.

SONUÇ

Göktürklerin ekonomisinin ana temasında hayvancılık bulunmaktadır. Bunun temel sebebi bulunduğu coğrafyanın iklim koşullarıdır. İklim koşullarının tarıma elverişli olmaması hayvancılığın fazlasıyla ön plana çıkmasında sebep olmuştur. Ayrıca bu koşullar nedeniyle göçebe bir yaşam sürmüşlerdir. Göktürklerin sürdükleri göçebe yaşam, bozkırda başıboş dolaşma şeklinde değildir. Göçtükleri yerler genellikle belirli yerlerdir. Göçülen yerleri su ve otlak durumuna göre belirlemişlerdir. Göçebe yaşam tarzı da hayvancılıkla uğraşmalarının nedenlerinden biridir. Göktürklerin hayvanlarının çoğunluğunu koyun ve at oluşturmaktadır. At, yaşamlarında çok önemli bir yer kaplamaktadır. Atları, savaşlarda düşmana üstünlük sağlamak amacıyla ustaca kullanmışladır. Günlük yaşamlarında atı hem binek hayvanı hem yük hayvanı olarak kullanmışlar, ayrıca etinden ve sütünden de yararlanmışlardır. Fakat burada avcılığa ayrı bir parantez açmak gerekir. Göktürkler ne kadar hayvancılıkla uğraşsalar da daha çok avlandıkları hayvanlardan beslenmeyi tercih etmişlerdir. Bunun sebebi muhtemelen sürülerindeki hayvan sayısının azalmamasını sağlamak ve sürü devamlılığını korumaktır. Hayvanların bir başka kullanım alanı ise kurbanlardır. Göktürkler Tengri'ye, atalarının ruhlarına kurbanlar kesmişlerdir. Her yılın beşinci ayı ve her yaz yaptıkları kurban merasimleri de bulunmaktadır. Ayrıca kağanın yaptığı anlaşma sonrası at kurban ettiğine dair örnek de bulunmaktadır. Ekonominin temelinin hayvancılık olduğu Göktürk Kağanlığı'nda çeşitli nedenlerle yaşanan kıtlıklar Birinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkımının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Kıtlıkların temel sebebi ise doğal afetlerdir. Göktürkler bu afetlere *Yut* adını vermişlerdir.

Göktürkler, kağanlık kurulmadan önce bile madencilikle uğraşmaktaydılar. Kağanlık kurulmadan önce Ruanruanların çatısı altında demircilikle meşgul olmuşlardır. Göktürklerin demircilikte usta olmalarının savaşlarda Göktürklere avantaj sağladığını söyleyebiliriz. Bunların dışında Göktürkler ayrıca tarımla az da olsa uğraşmışlardır. Fakat bozkırın iklim şartları altında, üstelik bir de göçebe yaşam tarzı sebebiyle tarımı çok kısıtlı bir şekilde kendilerine yetecek kadar yapmışlardır. Diğer bir deyişle, tarımın ekonomilerinde çok önemli bir yer tuttuğu söylenemez. Göktürklerin bir başka ekonomik faaliyeti ise ticarettir. Bu ticaretin çoğu yerleşik devletler, özellikle Çin ile olmuştur. Takas usulü ile yapılan bu ticarette Göktürkler hayvansal ürünler vermişler, ülkelerinde olmayan tarım ürünleri gibi malları ve özellikle Çin'den ipek almışlardır. Göktürklerin İpek Yolu ticaretinde önemli bir yeri vardır. Kağanlığın batı kanadında, temel nedeni İpek Yolu

ticareti olan mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadeleler sırasında Bizans ile ittifak bile kurmuşlardır. Bunların yanı sıra bazı cezaların da ekonomik yönleri bulunmaktadır. Tecavüz, çapkınlık, evli kadınlara saldırı, bir kimseyi yaralama gibi suçlarda kişilerin mal varlıklarını almışlar, hırsızlık yapanların ise çaldıkları atın veya malların çaldıkları kadarının fazlasını ödemek gibi cezalar vermişlerdir.

Kağanların, halkına karşı ekonomik görevleri bulunmaktadır. Kağanların, halkı yanında tutabilmesi ve iktidarını sağlamlaştırabilmesi için halkını beslemesi ve savaşçı şekilde yaşayan halkına ganimet akışını sağlayabilmesi önemlidir. Bunu gerçekleştiremeyen kağana halkı sırt çevirmiştir. Göktürk yazıtlarında kağanların meşru kağan olduğunu kanıtlamak amacıyla halkını beslediği, yeniden düzenlediği anlatılmıştır. Kağanlar, kendi halklarını beslemenin yanı sıra her devlette olduğu gibi halkından ve kendilerine bağlı olan devletlerden vergiler almışlardır. Bu vergiler, boyların veya bağlı devletlerin bulundukları bölgelere göre çeşitlilik göstermektedir. Göktürklere bağlı boylar vergilerini at ve çeşitli hayvanlar olarak vermişler, ormanlık alanlardaki boylar (Kırgızlar gibi) vergilerini kürk olarak sunmuşlardır. Batı Göktürk Kağanlığı'nda vergileri denetlemek için *Tudun* adı verilen görevliler bulunmaktadır. Vergilerin çoğaltılması, Göktürklere bağlı halkların isyanlarının sebeplerinden biri olmuştur. Bu durumun en önemli örneği ise Birinci Göktürk Kağanlığı'nın İllig Kağan döneminde gerçekleşmiştir. İllig Kağan dönemindeki kıtlığın yanı sıra vergilerin çoğaltılması halka büyük bir yük bindirmiş, bu da halkı isyana sürükleyen etkili bir sebep olmuştur. Göktürkler vergi aldıkları gibi zayıf oldukları dönemlerde Çin'e vergi ödemişlerdir. Kağanlığın batı kanadındaki mücadelelerin temel sebebinin İpek Yolu ticareti olduğunu dile getirmiştik. İpek Yolu'nun kontrolünün ele geçirilmek istenmesinin sebebi ise geçen kervanlardan alınan vergiler olmalıdır. Göktürk yazıtlarında vergilerden "kervan göndermek" ifadesiyle bahsedilmiştir. Bunların yanı sıra atıyla beraber askerlik yapmak da vergi olarak kabul edilmiştir.

Göktürklerde yağmaların ekonomik olarak büyük bir yeri vardır. Dolunay zamanı yaptıkları bu yağmaları birçok halka karşı gerçekleştirseler de özellikle Çin'e yaptıkları yağmalar önemli bir yer tutmuştur. Bu yağmalarda ganimet olarak at, koyun gibi hayvanları almışlardır. Çinliler de Göktürklere saldırıp hayvanları ganimet olarak ele geçirmişlerdir. Savaşlarda ganimetler dışında insanlar esir alınmıştır. Bu esirler muhtemelen günlük angarya işleri yapmaları için kullanılmışlardır. Bu da köleliğin

bulunduğuna bir işarettir. Ayrıca Göktürkler kadın köle ve erkek köle için yazıtlarda da geçtiği üzere iki terim kullanmışlardır. Kadın köleler için kullanılan terim *küŋ*, erkek köleler için kullanılan terim ise *kul*'dur. Yani Göktürklerde kölelik, parayla alınıp satılmayla gerçekleşen bir olay değildir. Köleliğin ne kadar var olduğunu düşünsek de ana kaynaklarda bu konuyla ilgili bir bilgi geçmediğinden bu konu bugün hala netlik kazanmamıştır. Kölelik, ticaret gibi konularda ne kadar para kullanılmasa da Batı Göktürklerde, daha çok yerleşik halkların yaşadığı bölgelere hükmettikleri için sikkeler bulunmaktadır. Bu sikkelerin büyük bir çoğunluğu tunçtan olsa da gümüş sikkeler de vardır. Sikkelerin, ağırlıklarında ve boyutlarında bir standart olmadığı göze çarpmaktadır. Fakat belli tiplerde olan sikkelerin ağırlık ve boyutları birbirine yakındır.

Tezimizin üçüncü bölümündeki konularımız olan haraçlar ve hediyeler birbirleri ile oldukça bağlantılı konulardır. Çin kaynaklarında bazı hediyeler "haraç", bazı haraçlar ise "hediye" olarak verilmiştir. Fakat bunları Göktürklerin güçlü veya zayıf oldukları dönemlere göre ayırt etmek mümkündür. Çinliler, Göktürk akınlarından korunmak amacıyla haraç vermişlerdir. Çinlilerden gelen haraçlar ipek, altın gibi nesneler iken Göktürkler haraçlarını hayvan olarak vermişlerdir. Göktürkler zayıfladıkları dönemlerde haraç verseler de güçlendikleri anda haracı kesmişlerdir. Verilen hediyelerde de aynı nesneler kullanılmıştır. Göktürklerde hayvanlar ve özellikle at göze çarparken Çinlilerde ipek göze çarpmaktadır. Ayrıca Göktürklerin verdikleri değişik olarak düşünebileceğimiz inci, değerli taşlar bulunan kâse, asa gibi hediyeler de dikkat çekicidir.

Göktürk Kağanlığı, Türk tarihinde özellikle bugün milletimize isim vermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Göktürklerin ekonomisi hakkında bazı eserlerin bölümlerinde konuya yer verilse de tarihimiz açısından önemi büyük olan bu kağanlığın, ekonomisi hakkında başlı başına müstakil bir eser bulunmamaktadır. Bu nedenle yaptığımız araştırmalar sonucunda Göktürklerin ekonomisinde görüldüğü üzere hayvanlar ve hayvansal ürünler bütün ekonomik faaliyetlerde yer tutmuştur. Kendilerinde olmayan ürünleri ise yağma, ticaret, vergi vs. gibi yollarla almışlardır. Doğal afetler, kıtlıklar vs. gibi durumlar Göktürklerin ekonomilerine büyük darbeler vurmuştur. Bu darbeler ile birlikte ekonomilerinin ne kadar kırılgan olduğunu görebilmekteyiz. Bunu anlamak için Birinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılma sebeplerine bakmak yeterli olacaktır. Çin kaynaklarında, Göktürklerin günlük yaşamlarına dair pek fazla bilgiye yer verilmediği görülmüştür. Bu kaynaklarda daha çok Çin ile olan ilişkilere ağırlık verilmiştir. Çin

kaynaklarındaki bu dengesizlik nedeniyle Göktürklerin günlük yaşamlarındaki ekonomik faaliyetlerle ilgili bilgiler ve örnekler kısıtlı olmasına karşın hediyeleşmeler, haraçlar gibi diplomatik ilişkilerle ilgili bilgiler ise daha fazladır.

KAYNAKÇA

Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor).* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Babayar, Gaybullah (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*. Ankara: TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

Bahar, Hasan (2005). "TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.501-511

Baykuzu, Tilla Deniz (2016). *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*. Konya: Kömen Yayınları.

Bedirhan, Yaşar (2017). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Chang, Jên-tang (1968). *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts'ê-fu Yüan-kuei ve Tzŭ-chih T'ung-chen'e Göre (618-745)*. Ankara.

Chavannes, Edouard (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü - Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Di Cosmo, Nicola (1994). Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History. *The Journal of Asian Studies*, Cilt: 53, Sayı: 4, s.1092-1126.

Durmuş, İlhami (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ekrem, Erkin (2003). Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Ekrem, Erkin (2006). Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış. *Türkiyat Araştırmaları*. Sayı 5, s.5-24.

Ekrem, Erkin (2008). Baz Kağan Meselesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, s.48-64.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ergin, Muharrem (2016). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2008). Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2015). General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2016). Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, s.43-72.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2017a). Ecologic And Economic Factors In The Fall Of The Eastern Türk Qaghanate (627-630). *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Sayı: 23, s.69-80.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2017b). Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar). *Journal of Old Turkic Studies*, Cilt 1, Sayı 1, s.36-75.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2018). "Efsanevî Yama Kağan ve Türk Mitolojisi'nde Fatih Ata Hükümdar Modeli". *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt IV (*Gelenek Görenek ve İnançlar*), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.157-173.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2018). Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri. *Belleten*, Cilt: 82, Sayı: 293, s.51-82.

Fletcher, Joseph (1979-1980). Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire. *Harvard Ukrainian Studies*, Sayı 3, *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, s.236-251.

Golden, Peter B. (2016). The Great King of the Türks. *Turkic Languages*, Sayı 20, s.26-59.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2016). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Gumilëv, Lev Nikolayeviç (2019). *Eski Türkler*. (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Jisl, Limur (1963). Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları. *Belleten*, Cilt: 27, Sayı: 107, s.387-410.

Kafesoğlu, İbrahim (2012). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kapusuzoğlu, Gökçen (2016). Batı Göktürk Kağanı Aşina He-lu (Kutlug)'nun Türkçe Adı ve Biyografisi Üzerine Bir İnceleme. *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı: 19, s.209-221.

Kapusuzoğlu, Gökçen (2017). *Taiping Derlemesinde Türkler.* Ankara: Gece Kitaplığı.

Kara, Gülnar (2015). Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerine Metin Çalışması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, s.542-562.

Kâşgarlı Mahmud (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. (Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziya Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Khazanov, Anatoly M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Kırilen, Gürhan (2015). *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Klyaştornıy, Sergey Grigoryeviç (2018). "Eski Türklerde toplumsal yapı, kültür ve inanç", (Çev. Erhan Aktaş), *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kuzuoğlu, Remzi; Gökçek, L. Gürkan (2005). 2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı. *Manas Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 7, Sayı 13, s.29-58.

Liu, Mau-tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları.

Menander the Guardsman (1985). *The History of Menander the Guardsman: Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. (Çev. R. C. Blockley), Trowbridge: Francis Cairns.

Onat, Ayşe; Orsoy, Sema; Ercilasun, Konuralp (2015). *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Otkan, Pulat (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ölmez, Mehmet (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Özcan, Altay Tayfun (2014). Menander Protector'un Doğu Roma Elçisi Zemarcus'un Göktürk Ülkesine Yaptığı Seyahate İlişkin Kaydı. *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, Sayı 23, s.27-35.

Öztürk, Murat (2013). Asya Hunlarında İktisadi Hayat. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

Öztürk, Murat (2018). "Sosyal ve İktisadi Hayat", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü.* (Ed. Muhammed Bilal Çelik). Ankara: Nobel Yayıncılık, s.171-197.

Sarıtaş, Eyüp (2010). *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat: (Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*. Scala Yayıncılık: İstanbul.

Skaff, Jonathan Karam (2012). *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800*. New York: Oxford University Press.

Şeşen, Ramazan (2017). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşağıl, Ahmet (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III - M.S. X. Asır)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, Ahmet (2018). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1998). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*. (Der. Mehmet Ölmez), İstanbul: Simurg Yayınevi.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813 (1997). (Çev. Cyril Mango ve Roger Scott). Oxford: Clarendon Press.

The History *of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes* (1997). (Çev. Michael Whitby ve Mary Whitby). Oxford: Oxford University Press.

Togan, İsenbike; Kara, Gülnar; Baysal, Cahide (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler" Bölümü: Açıklamalı Metin Neşri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Venturi, Federica (2008). An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation. *Journal of Asian History*, 42/1, s.1-35.

Yılmaz, Anıl (2019). Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı. *Art-Sanat Dergisi*, Sayı: 11, s.393-414.

Yutaka Yoshida; Takao Moriyasu, (1999). "Bugut Inscription", *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. (ed. Takao Moriyasu ve Ayudai Ochir), The Society of Central Eurasian Studies, Osaka University, Osaka, s. 122-125.

EKLER

Ek 1.

Tezimizde bulunan sikkelerin her tarih aralığından birer örnek. Örneklerin resimleri Gaybullah Babayar'ın *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu* eserinden alınmıştır.

No:1

Av

Rv

No:135

Av

Rv

No:4

Av

Rv

No:22

Av

Rv

No:310

Av

Rv

No:45

Av

Rv

No:305

Av

Rv

No:287

Av

Rv

No:75

Av

Rv